

ISSN 2300-3030

SPOŁECZEŃSTWO KULTURA WARTOŚCI

STUDIUM SPOŁECZNE

MIĘDZYNARODOWA SERIA WYDAWNICZA

NR 26

2024

Recenzenci wydania:

1. Dr hab. Witold Janocha, prof. KUL
2. Dr hab. Sławomir Bylina, prof. KUL

RADA NAUKOWA

Redaktor Naczelny:

Dr Bartosz Łukaszewski

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Zastępca Redaktora Naczelnego Rady Naukowej:

prof. ucz. dr hab. Janusz Mierzwa

Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku

Zastępca Redaktora Naczelnego Rady Naukowej:

prof. dr hab. Tadeusz Bąk †

Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu
Katolícka univerzita v Ružomberku, TF v Košiciach

Zastępca Redaktora Naczelnego Rady Naukowej ds. współpracy międzynarodowej:

Prof. PhDr. ThDr. Daniel Slivka, PhD. (SK)

Prešovská univerzita v Prešove

Zastępca Redaktora Naczelnego Rady Naukowej ds. współpracy międzynarodowej:

Dr hab. Hubert Jurjewicz (USA)

Polish-American Institute of Social Research, New Jersey

Pozostali członkowie Rady Naukowej:

Assoc. prof. Noemi Bravená, PhD, Charles University, Prague

Assoc. prof. Nguyen Tai Dong, PhD, Vietnam Academy of Social Sciences, Hanoi

Prof. dr hab. Beata Balogova, Prešovská univerzita v Prešove

Ks. prof. dr hab. Mirosław Kalinowski, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie

Prof. dr hab. Kazimierz Wolny - Zmorzyński, Uniwersytet Śląski w Katowicach,

Prof. dr hab. Stanisław Wrzosek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie

Prof. dr hab. Jan Róg, Uniwersytet Rzeszowski

Prof. dr hab. Kazimierz Zabłocki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Prof. PhDr. Jozef Matulnik, PhD. MPH, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave

Prof. ThDr. Peter Šturák, PhD., Prešovská univerzita v Prešove

Prof. ThDr. PaedDr. Ing. Gabriel Paľa, PhD., Prešovská univerzita v Prešove

Prof. ThDr. Maria Kardis, PhD., Prešovská univerzita v Prešove

Prof. dr.hab. Kamil Kardis, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu

Prof. Nguyen Hoang Hai, PhD. - Vietnam National University, Hanoi
Prof. ThDr. Marek Petro, PhD., Prešovská univerzita v Prešove
Prof. PhDr. ThDr. Daniel Slivka, PhD., Prešovská univerzita v Prešove
Prof. PhDr. Anna Žilová, PhD., Katolícka univerzita v Ružomberku
Prof. dr. Bojan Žalec, University of Ljubljana
Prof. dr hab. Andrzej Niesporek, Uniwersytet Śląski,
prof. ThDr. Cyril Hišem, PhD, Katolícka univerzita v Ružomberku, TF v Košiciach
dr hab. Hubert Jurjewicz, Polish-American Institute of Social Research, New Jersey, USA;
dr. hab. Iwona Niewiadomska, prof. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin
dr hab. inż. dr h.c Zbigniew Ciekankowski, prof. Menedżerskiej Akademii Nauk Stosowanych w Warszawie
dr hab. Marcin Jurgilewicz, prof. Politechniki Rzeszowskiej
dr hab. Małgorzata Duda, prof. Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie
dr hab. n. med. Mirosław Dziekiewicz, prof. Wojskowego Instytutu Medycznego, Warszawa
ks. dr hab. Waldemar Cisło, prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
dr hab. Waldemar Urbanik, prof. Akademii Nauk Stosowanych TWP w Szczecinie
doc. ThDr. Radoslav Lojan, PhD. Katolícka univerzita v Ružomberku, TF v Košiciach
ks. dr hab. Leon Szot, prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
dr hab. Stanisław Sorys, prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
ks. dr hab. Tadeusz Bratkowski, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego
doc. PhDr. Jaroslav Coranič, PhD., Prešovská univerzita v Prešove
doc. PhDr. Ing. Lýdia Lešková, PhD. Katolícka univerzita v Ružomberku, TF v Košiciach
Dr hab. Monika Podkowińska, prof. Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Dr hab. Elżbieta Cipora, prof. Uczelni Państwowej im. Jana Grodka w Sanoku
Dr hab. Przemysław Osiewicz, prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Dr hab. Andrzej Krzysztof Rogalski, prof. Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu
Dr hab. Mieczysław Dudek, prof. Uczelni Biznesu i Nauk Stosowanych „Varsovia”
Dr hab. Piotr Frączek, Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku
Ks. dr hab. Bogdan Prach, Ukraiński Katolicki Uniwersytet we Lwowie
Dr hab. Klaudia Cymanow-Sosin, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
dr. Patrik Skultety Ph.D. - Mid-Atlantic Christian University, USA
dr rev. Krzysztof Masłowski, S. D. T., Seton Hall University, USA
dr Anna Muzyczka, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu
dr Ewa Poźniak, Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku
dr Małgorzata Nagórska, Uniwersytet Rzeszowski
dr Roman Kollar, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave
dr Tadeusz Mierzwa, Archidiece of Newark, USA
dr Renata Marszałek
dr Tomasz Bierzyński

**SPOŁECZEŃSTWO
KULTURA WARTOŚCI**

STUDIUM SPOŁECZNE

MIĘDZYNARODOWA SERIA WYDAWNICZA

Rok XV

2024

Nr 26

MIĘDZYNARODOWA SERIA WYDAWNICZA, 2024

RADA WYDAWNICZA

Dyrektor Rady Wydawniczej

Bartosz Łukaszewski

Zastępca Dyrektora Rady Wydawniczej

Janusz Mierzwa

Tadeusz Bąk †

Sekretarz

Agnieszka Bąk

Redaktor tematyczny

Hubert Jurjewicz

Redaktor językowy

Agnieszka Bąk

Redaktorzy tomu 26/2024

Dr Bartosz Łukaszewski

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Dr Tomasz Bierzyński

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Prof. ucz. dr hab. Janusz Mierzwa

Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku

Prof. ucz. dr hab. Leon Szot

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Pierwotna wersja niniejszego periodyku jest wersją internetową.

ISSN: 2300-3030

Spis treści

Od Redakcji.....	7
Bartosz Łukaszewski, Szkoła lubelsko-warszawska – założenia i współczesność.....	8
Tomasz Bierzyński, Media i AI jako katalizatory zmian społecznych w kontekście nauk o rodzinie.....	12
Agata Krupa, Praca zdalna – wady i zalety z perspektywy pracodawcy oraz pracownika.....	23
Anna Jawor, „Królestwo chamstwa”, czyli Polska okresu transformacji według Kory	34
Bartosz Łukaszewski, Beáta Balogová, Rywalizacja między radykalnymi ruchami społecznymi w Rzymie a potencjał turystyczny stolicy Włoch. Turystyka rodzinna czy ekstremalna?	56
Agnieszka Bąk, <i>La dolce vita</i> , czyli jak kreowany jest wizerunek Włoch w popkulturze	69
Katarzyna Anna Lisowska, Od braku ojca w wychowaniu dziecka do braku zaufania u dorosłego człowieka.....	77
Joanna Truszkowska, Projektowanie uniwersalne w edukacji akademickiej – wybrane zagadnienia.....	88
Katarzyna Anna Lisowska, Szacunek do życia i jego ochrona.....	102
Daniel Slivka, Renata Marszałek, Rodzinne tradycje, dziedzictwo kulturowe i historyczne na żydowskich cmentarzach. Analiza symboliki macew na wybranych kirkutach województwa podkarpackiego	113
Daniel Slivka, Tomasz Bierzyński, Wartości rodzinne i dziedzictwo duchowe zakłete w kamieniu: analiza symboliki na Żydowskim Cmentarzu w Rzeszowie przy alei Rejtana .	127
Daniel Slivka, The Neolog Jewish community in Prešov in the 19 th and 20 th Century	140
Ľuboslav Šmajda, Kostol sv. Jozefa v Breznici v okrese Stropkov	152
Rafał Boguszewski, Małgorzata H. Herudzińska, Poles' Attitudes Toward Disappearing Professions: The Case of Traditional Woodcraft	164

OD REDAKCJI

Piętnasty już rok obecności czasopisma „Społeczeństwo-Kultura-Wartości. Studium społeczne” w międzynarodowym dyskursie naukowym zamknięty został pomyślnymi rezultatami ewaluacji w ramach tzw. Indexu Copernicus. W chwili obecnej ICV (Index Copernicus Value) wynosi 53,18, co stanowi zauważalny awans w odniesieniu do poprzedniego roku. Tak długi okres sukcesywnego ukazywania się kolejnych numerów „S-K-W” pokazuje jednocześnie, iż misja czasopisma zogniskowana wokół promowania młodych pokoleń naukowców z zakresu nauk społecznych, przy zakładanym fundamencie w postaci doświadczonych i utytułowanych przedstawicieli świata nauki w perspektywie międzynarodowej, stanowi wartość autoteliczną.

Dziękując wszystkim autorom, którzy przyczynili się do rozpoznawalności periodyku „Społeczeństwo-Kultura-Wartości. Studium społeczne” w ciągu ostatnich 15 lat, zapraszamy do dalszej współpracy!

Szkoła lubelsko-warszawska – założenia i współczesność

Streszczenie

Niniejsze wprowadzenie zawiera bazowe założenia socjologicznej szkoły lubelsko-warszawskiej odniesione do bieżących, dynamicznych zmian społecznych. Transhumanistyczny etap rozwoju systemu społecznego wymaga stosowania nieortodoksyjnego ujęcia badawczego, uwzględniającego jednocześnie komponent aksjocentryczny, kluczowy dla późniejszej efektywności implementacji rezultatów badań na pole praxis.

Słowa kluczowe: szkoła lubelsko-warszawska, wartości, praxis

Lublin-Warsaw School – assumptions and contemporaneity

Summary

Following introduction contains the basic assumptions of the sociological Lublin-Warsaw school related to current, dynamic social changes. The transhumanist stage of development of the social system requires the use of an unorthodox research approach, which also takes into account the axiocentric component, which is crucial for the subsequent effectiveness of the implementation of research results in the field of praxis.

Keywords: Lublin-Warsaw school, values, praxis

Wprowadzenie

Kilkudziesięcioletniej tradycji badań z zakresu nauk społecznych odnoszącej się stale do określonych bazowych założeń nie należy określać paradygmatem¹. Z pewnością jednak można nazywać ją szkołą naukową, której dorobek mierzyć należy nie jedynie liczbą publikacji i

---

¹ Por. T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1970, s. 44.

tytułów, ale także poprzez szereg jednostek naukowych kształcących młode pokolenia i jej wielopłaszczyznowy wpływ na otoczenie społeczne.

Poszczególne paradygmaty roszczą sobie prawa do stawiania określonych założeń co do istoty społecznej rzeczywistości². Szkoła lubelsko-warszawska będąca zarówno *implicite* jak i *explicite* szkołą socjologiczną pozostaje nieortodoksyjną, zakładając jednocześnie, iż aby opisywać rzeczywistość należy odnosić się do wartości postrzeganych jako zinternalizowane standardy zachowań tworzące sieci powiązań pomiędzy jednostkami, grupami i instytucjami regulujących styl życia aktorów społecznych (w skali mikro, mezo i makro)³. Społeczeństwo nie istnieje zatem bez tak ukształtowanej kultury i to właśnie poprzez takowe ujęcie możliwa jest nie tylko deskrypcja, ale i eksplanacja, dogłębne wyjaśnianie społecznych fenomenów. Postrzeganie wartości odczuwanych w kategoriach standardu pozwala również na rozwinięcie aspektu prognostycznego - deklaracje skłonności do danych zachowań („ruchu w kierunku wartości”) pozwalają z określonym prawdopodobieństwem przewidzieć przyszły kształt analizowanych zjawisk⁴. Wszystko to sprawia, iż szkoła lubelsko-warszawska jest szkołą zobiektywizowaną, realizującą pozytywistyczne idee nie tylko badawczo, ale również wykorzystując wyniki badań w praktyce życia społecznego⁵. Badań - co wynika z powyższego - postrzeganych integralnie, a zatem metodologicznie zwracając się w stronę metod mieszanych (ilościowych i jakościowych)⁶. Obecna rzeczywistość społeczna wymaga zarówno pogłębionych eksploracji kwantytatywnych (na podstawie wielopoziomowych metod statystycznych) jak i poszerzonego rozumienia (w ramach łączenia metod jakościowych). Jedynym założeniem „spoza metody” przy tak uprawianej nauce jest zatem zasada dobra wspólnego⁷.

Sfragmentaryzowany świat społeczny (z perspektywy aktorów) podąża coraz dynamiczniej w kierunku tzw. technofeudalizmu⁸. Wszelkie emanacje transhumanizmu, skorelowane coraz silniej z mechanizmami sztucznej inteligencji (AI – Artificial Intelligence) wymuszają nie tylko analizę w ujęciu systemowym (makro) oraz interakcyjnym (mikro), pomiędzy którymi pojawia się świat „mezo”, mertonowski „średni zasięg” ale także rekonstrukcję kontaktów ludzi z

---

² Ibidem, s. 10.

³ Por. S. Ossowski, *Konflikty niewspółmiernych skal wartości*, [w:] *Dzieła*, t. III, Warszawa 1966, s. 99.

⁴ H. Joas, *Powstawanie wartości*, Warszawa 2009, s. 132–192.

⁵ J. Kwaśniewski, J. Winczorek (red.), *Idee naukowe Adama Podgóreckiego*, Warszawa 2009, s. 96–104.

⁶ Por. D. Gowensmith, *Qualitative Comparative Analysis in Mixed Methods Research and Evaluation*, *Canadian Journal of Program Evaluation* 35(2020), s. 268–270.

⁷ Por. J. Turowski, *Człowiek a społeczeństwo*, ZN KUL 1(1958), s., 3–28.

⁸ Zob. Y. Varoufakis, *Technofeudalism: What Killed Capitalism?*, London 2023.

przedmiotami i algorytmami⁹. Pokolenie Z kończy międzypokoleniową wymianę w świecie bezpośrednim (realnym) i pośrednim (wirtualizowanym), a Pokolenie Alfa rozpoczyna nowy cykl pokoleniowy od socjalizacji pierwotnej w formie również wirtualnej¹⁰. Niezależnie od tego czy dominująca aksjologia będzie wypracowywana na polu krytycznego myślenia dekonstruującego „bańki społecznościowe” (mniej prawdopodobne) czy też będzie stanowiła odzwierciedlenie treści narzucanych przez emitentów „masyfikujących” sferę kulturową (bardziej prawdopodobne) ekspansja digitalizacji doprowadzi (co już się rozpoczęło) do gruntownej transformacji organizacji życia zbiorowego.

W nadchodzącej epoce postpiśmiennej i post-społeczeństwa, czyli transhumanistycznej ewolucji ponowoczesności nauki społeczne przy użyciu ścisłego pomiarowo oprzyrządowania metodologicznego winny stanowić odpowiedź na „rzeczywistość poszerzoną”¹¹. Szkoła lubelsko-warszawska jest w tym kontekście szkołą zaangażowaną w poszerzanie roztropnej troski o dobro wspólne opartej na wynikach badań naukowych.

Bibliografia

1. Craig A.B., *Understanding Augmented Reality: Concepts and Applications*, Waltham 2013.
2. Gowensmith D., *Qualitative Comparative Analysis in Mixed Methods Research and Evaluation*, *Canadian Journal of Program Evaluation* 35(2020), s. 268–270.
3. Joas H., *Powstawanie wartości*, Warszawa 2009.
4. Kowalczyk-Kroenke A., *Generacja przyszłości. Czy i jak Pokolenie Alfa może zmienić rynek pracy*, *HUMANITAS Zarządzanie* (3)2024, s. 29–39.
5. Kuhn T.S., *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1970.
6. Kwaśniewski J., Winczorek J. (red.), *Idee naukowe Adama Podgóreckiego*, Warszawa 2009.
7. Latour B., *Riassemblare il sociale*, Milano 2022.
8. Ossowski S., *Konflikty niewspółmiernych skal wartości*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1966, s. 99.
9. Turowski J., *Człowiek a społeczeństwo*, *ZN KUL* 1(1958), s., 3–28.
10. Varoufakis Y., *Technofeudalism: What Killed Capitalism?*, London 2023.

---

⁹ Zob. B. Latour, *Riassemblare il sociale*, Milano 2022, s. 140–188.

¹⁰ A. Kowalczyk-Kroenke, *Generacja przyszłości. Czy i jak Pokolenie Alfa może zmienić rynek pracy*, *HUMANITAS Zarządzanie* (3)2024, s. 29–39.

¹¹ Por. A.B. Craig, *Understanding Augmented Reality: Concepts and Applications*, Waltham 2013, s. 1–68.

Media i AI jako katalizatory zmian społecznych w kontekście nauk o rodzinie

Streszczenie

Artykuł analizuje wpływ mediów oraz sztucznej inteligencji (AI) na przemiany społeczne z perspektywy nauk o rodzinie. Media, które ewoluowały od tradycyjnych form przekazu do platform cyfrowych, oraz AI, która personalizuje doświadczenie oraz przetwarza duże ilości danych, oddziałują na relacje rodzinne i procesy kształtowania opinii publicznej. Omówiono mechanizmy medialne i technologiczne, które transformują postawy i zachowania, umożliwiają kreowanie i podtrzymywanie więzi, oraz które mogą generować polaryzację i zniekształcać rzeczywistość. Algorytmy personalizacji w mediach społecznościowych, rekomendacje treści i bańki filtrujące mogą zarówno sprzyjać kohezji rodzinnej, jak i prowadzić do eskalacji napięć oraz naruszania prywatności. Wnioski z artykułu postulują konieczność badań nad wpływem tych technologii na tożsamość i role rodzinne, aby zrozumieć skutki ich nowej i wzrastającej obecności w życiu codziennym.

Słowa kluczowe: media, sztuczna inteligencja, zmiany społeczne, rodzina, tożsamość

Media and AI as Catalysts of Social Change in the Context of Family Studies

Summary

The article analyzes the impact of media and artificial intelligence (AI) on social changes from the perspective of family studies. Media, which have evolved from traditional forms of communication to digital platforms, and AI, which personalizes experience and processes large amounts of data, affect family relationships and public opinion formation processes. It discusses media and technological mechanisms that transform attitudes and behaviors, enable the creation and maintenance of bonds, and that can generate polarization and distort reality. Personalization algorithms in social media, content recommendations, and filter bubbles can both promote family cohesion and lead to the escalation of tensions and the invasion of privacy. The

conclusions of the article postulate the need for research on the impact of these technologies on family identity and roles in order to understand the effects of their new and increasing presence in everyday life.

Keywords: media, artificial intelligence, social change, family, identity

Wprowadzenie

Media oraz sztuczna inteligencja (AI) są relewantnymi czynnikami kształtującymi współczesne rodziny¹². Media, rozumiane jako środki masowego przekazu, ewoluowały od tradycyjnych form, takich jak prasa, radio i telewizja, do środków przekazu doby rewolucji cyfrowej, które umożliwiają wymianę informacji na globalną skalę niemal w czasie rzeczywistym, co potwierdzają dane¹³. Tymczasem sztuczna inteligencja, definiowana jako zdolność systemów do imitowania ludzkiej inteligencji, transformuje sposób relacji ludzi do technologii, wpływając na wszystkie aspekty życia codziennego i rodzinnego¹⁴.

Rozwój mediów i powstanie AI są powiązane z postępem technologicznym, który przyspieszył w XX i XXI wieku. Ewolucja inżynierska uniwersum środków wymiany myśli, od pierwszych drukowanych gazet aż po współczesne platformy cyfrowe i algorytmy AI, adresuje potrzeby komunikacyjne społeczeństwa na przestrzeni czasów co jest przejawem specyficznej cechy natury ludzkiej do coraz bardziej efektywnego przetwarzania i dostępu do informacji. Centralną tezą niniejszego artykułu jest rozpoznanie mediów i sztucznej inteligencji jako katalizatorów zmian społecznych i w konsekwencji rodzinnych. Pojęcie katalizator definiuje się jako „*coś, co staje się przyczyną zmian lub ich przyspieszenia*”¹⁵. Definicja zmiany społecznej to:

---

¹² L. Ouchchy, A. Coin, V. Dubljević, *AI in the headlines: the portrayal of the ethical issues of artificial intelligence in the media*, „AI & SOCIETY” V. 35, 2020, s. 927–936, DOI: org/10.1007/s00146-020-00965-5.

¹³ T. Bierzyński, *Katolicka Edukacja Medialna. Punkt Wyjścia*, Tarnów 2023, s. 2: „Na świecie w styczniu 2020 żyło 7,75 mld ludzi, z czego 55% przebywało w miastach. Istniało 5,19 mld unikalnych użytkowników telefonii komórkowej. Liczba internautów w porównaniu ze styczniem 2019 wzrosła o 298 mln i wynosiła 4,54 mld, co stanowi 59% populacji. Krąg użytkowników mediów społecznościowych poszerzył się o 321 mln do 3,8 mld ludzi. Statystyczna osoba korzystająca z Internetu spędza 6 godzin 43 minuty online. (...) Nastaje epoka cyfrowa w rozwoju ludzkości, której tkanką neuronową są media i infrastruktura przekazu informacji a umiejętność posługiwania się środkami przekazu jest witalną funkcją organizmu”.

¹⁴ N. L. I. Khotimah, N. P. Hermayani, F. Angraini, I. Asza, K., R. Silviani, M. R. Ramadhan, *Analyze How Artificial Intelligence Affects Human Personality*, „Proceeding Conference On Psychology and Behavioral Sciences” V. 2, N. 1, 2023, s. 86-90.

¹⁵ P. Żmigrodzki i in., *Wielki słownik języka polskiego. Hasło katalizator*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/32621/katalizator/3986115/zmian>, dostęp: 14.03.2024.

„niecykliczna przemiana instytucji, norm, kultury, czy też struktury społecznej”¹⁶. W związku z tym na potrzeby niniejszego opracowania katalizator zmian społecznych i rodzinnych rozumiany jest jako nieregularna przyczyna sprawcza transformacji instytucji, norm, kultury, struktury społecznej i rodzinnej lub czynnik eskalujący tę przemianę. Współczesna technologia nie tylko umożliwia nieznaną dotąd formy komunikacji i interakcji, ale uprzączynawia zmiany struktur ekonomicznych, politycznych a w szerszym sensie przede wszystkim społecznych¹⁷. Przez wpływ na sposób, w jaki ludzie postrzegają świat i siebie nawzajem, szczególnie osoby sobie najbliższe, media i AI uzyskały zdolność formowania oraz deformowania opinii publicznej, norm społecznych i rodzinnych oraz zachowań indywidualnych i zbiorowych¹⁸. Dalsza część artykułu będzie poświęcona analizie przykładów i mechanizmów, przez które media i sztuczna inteligencja wpływają na społeczeństwo ze szczególnym zwróceniem uwagi na wymiar familiologiczny. Zostanie także omówiony wpływ tych technologii na różne sfery życia, takie jak polityka, edukacja, praca, relacje międzyludzkie oraz kwestie etyczne i prawne związane z ich rozwojem i zastosowaniem. Rozważania te pozwolą na głębsze zrozumienie roli mediów i sztucznej inteligencji w kształtowaniu nowoczesnej rodziny oraz potencjalnych wyzwań, które mogą wynikać z ich wykładniczego rozwoju.

Rola mediów w kształtowaniu opinii publicznej i opinii członków rodziny

Media, od dawna uznawane za „czwartą władzę”, odgrywają kluczową rolę w formowaniu opinii publicznej i percepcji rzeczywistości społecznej¹⁹. Zdolność środków społecznego przekazu do selekcjonowania, prezentowania i interpretowania informacji wpływa na to, jak rzeczywistość jest postrzegana przez jednostki i ich zbiorowości²⁰. To z kolei może kształtować i kształtuje postawy, przekonania i zachowania ludzi w sferze rodzinnej. W erze cyfrowej

---

¹⁶ B. M. Nowak, E. Paprzycka, E. Narkiewicz-Niedbalec, *Zmiana społeczna – różnorodność podejść, problemów i perspektyw badawczych. Wprowadzenie*, „Rocznik Lubuski”, t. 46, cz. 2, 2020, s. 9–19, DOI: org/10.34768/rl.2020.v462.00.

¹⁷ R. Clauberg, *Challenges of digitalization and artificial Intelligence for modern economies, societies and management*, „RUDN Journal of Economics” V. 28, N. 3, 2020, s. 556–567, DOI:10.22363/2313-2329-2020-28-3-556-567, B. Łukaszewski, *Strategie adaptacyjne polskiej młodzieży w sytuacji izolacji społecznej*, „Społeczeństwo-Kultura-Wartości. Studium społeczne”, nr 17–18, 2020, s. 37–44, T. Bąk, B. Łukaszewski, *Cyfrowe zagrożenia dla bezpieczeństwa wewnętrznego. Nowe subkultury sieciowe, wirtualna rzeczywistość, sztuczna inteligencja*, *Współczesne Problemy Zarządzania* 16(2020), s. 97–109.

¹⁸ S. Guo, *The Influence of Media on Public Opinion – Taking Internet Rumor Propagation as An Example*, „The International Conference on Interdisciplinary Humanities and Communication Studies” 4(1), 2023, s. 351–356, DOI: 10.54254/2753-7048/4/20220399.

¹⁹ T. Goban-Klas, *Media: od „czwartej” do „pierwszej” władzy?*, [w:] *Media, władza, prawo*, red. T. Goban-Klas, Kraków 2005, s. 19–27.

²⁰ E. Arias, *How Does Media Influence Social Norms? Experimental Evidence on the Role of Common Knowledge*, „Political Science Research and Methods” V. 7, N. 3, 2019, s. 561–578, DOI: 10.1017/psrm.2018.1.

rozwoju ludzkości, którą można scharakteryzować poprzez immanentną cechę do niemal natychmiastowego dostępu do ogromnej ilości danych, rola mediów w procesie modelowania i profilowania opinii publicznej uległa dalszemu zintensyfikowaniu. Jednym z przykładów wpływu mediów na percepcję wydarzeń politycznych jest sposób, w jaki informatory medialne przedstawiają te same wydarzenia z różnych perspektyw, co może prowadzić do polaryzacji opinii wśród odbiorców także w obrębie tej samej rodziny²¹. Selekcja tematów oraz kontekst przedstawianych informacji inspirują i kształtują poglądy polityczne a także społeczne odbiorców²².

Transfiguracja metod komunikacyjnych jest szczególnie widoczna w kontekście rozwoju mediów społecznościowych, które umożliwiają użytkownikom nie tylko pasywny odbiór treści, ale także ich tworzenie i dzielenie się nimi z innymi²³. Algorytmy sterujące tym, co pojawia się jako informacja dedykowana, są zaprojektowane tak, aby maksymalizować zaangażowanie użytkownika, czego mierzalnym efektem jest czas spędzany na zapoznawaniu się z treścią²⁴. Prowadzi to często do promowania treści wywołujących silne emocje, co może dodatkowo wzmacniać istniejące przekonania i pogłębiać podziały społeczne²⁵. W związku z tym funkcjonowanie rodzin także podlega fluktuacji emocjonalnej pod wpływem czynnika medialnego. Efekt bańki filtrującej, czyli zjawisko ograniczenia ekspozycji na informacje i opinie, które różnią się od już posiadanych przekonań, jest jednym z kluczowych wyzwań w kontekście roli mediów jako katalizatorów zmian społecznych. Bańki te są często wzmacniane przez algorytmy mediów społecznościowych, które dostosowują treści do preferencji użytkowników, co może prowadzić do izolacji i zniekształcenia postrzegania rzeczywistości społecznej i rodzinnej²⁶.

Wziąwszy pod uwagę te wyzwania, ważnym staje się zrozumienie mechanizmów

---

²¹ A. Wazzan, Y. Aldamen, *How University Students Evaluate the Role of Social Media in Political Polarization: Perspectives of a Sample of Turkish Undergraduate and Graduate Students*, „Journalism and Media” 4, 2023, s. 1001–1020, DOI: [org/10.3390/journalmedia4040064](https://doi.org/10.3390/journalmedia4040064).

²² Y. Gorodnichenko, T. Pham, O. Talavera, *Social Media, Sentiment, and Public Opinions: Evidence from #BREXIT and #USELECTION. Working Paper 24631*, Cambridge 2018, s. 2–5, <http://www.nber.org/papers/w24631>, dostęp 26.03.2024.

²³ K. Filipek, *Dzielenie się w mediach społecznościowych: między logiką algorytmu a potrzebą uspołecznienia*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 2, 2023, s. 133–156, DOI: 10.35757/KiS.2023.67.2.6.

²⁴ S. Goyal, M. Goyal, *Impact of Social/Traditional Media on Political Polarization*, „Journal of Student Research” V. 12, I. 2, 2023, s. 1–12.

²⁵ A. J. Zheng, F. He, T. Xiong, J. Bian, *The Rise of New Media: A Benefit or a Threat to Traditional Media-Based Society?*, „The International Conference on Interdisciplinary Humanities and Communication Studies” 2023, s. 1060–1065, DOI: 10.54254/2753-7048/4/2022790.

²⁶ I. Stamenković, D. Aleksić, T. Đukić Živadinović, *Social Media Algorithms and Data Management*, „Balkan Social Science Review”, V. 21, 2023, s. 199–217.

przekazywania informacji, które integrują lub dezintegrują opinię publiczną, oraz rozwijanie krytycznego myślenia i umiejętnego doboru treści medialnych. W ten sposób można minimalizować negatywne skutki opisanych zjawisk i promować bardziej świadome informacyjnie rodziny, z których konsekwentnie składa się społeczeństwo.

AI w życiu codziennym rodzin

Sztuczna inteligencja (AI) jest epokowym wynalazkiem, który zmienia wiele aspektów życia codziennego współczesnych rodzin. AI wprowadza zmiany, które głęboko oddziałują na codzienne czynności, poprzez cechę personalizacji doświadczenia użytkowników i kreację nowych możliwości dla rozwoju osobistego i zawodowego²⁷. AI przenika technologie, którymi stale się posługujemy w ten sposób, że często nie zdajemy sobie sprawy z jej obecności i oddziaływania na nasze decyzje, rozumienie rzeczywistości oraz relacje z innymi²⁸.

Zastosowania AI dotyczą różnorodnych sfer życia codziennego: asystenci głosowi (np. Siri, Alexa, Google Assistant), którzy pomagają w organizacji dnia poprzez strukturyzację i priorytetyzację zadań, kontrolują inteligentne urządzenia domowe oraz oferują informacje i rozrywkę na żądanie²⁹. AI jest elementem systemów rekomendacyjnych wykorzystywanych przez serwisy streamingowe takie jak Netflix, Spotify czy YouTube, które analizują nasze dotychczasowe wybory, aby sugerować filmy, muzykę czy wideo, które mogą odpowiadać naszym preferencjom³⁰.

Decyzje konsumenckie poszczególnych członków rodzin podejmowane są coraz częściej pod wpływem technologii AI. Algorytmy AI analizują zachowania zakupowe i sugerują zindywidualizowane produkty oraz usługi³¹. Takie personalizacje zwiększają komfort klientów i efektywność marketingu, co w konsekwencji przelicza się na zysk dla firm. Ujmując tę kwestię szerzej, AI przekształca gospodarkę poprzez procesy optymalizacyjne produkcji,

---

²⁷ A. Fucs, J. Jansen Ferreira, V. Segura, B. de Paulo, R. de Paula, R. Cerqueira, *Sketch-based Video Storytelling for UX Validation in AI Design for Applied Research*, „CHI Extended Summaries” April 2020, s. 1–8, DOI: [org/10.1145/3334480.3375221](https://doi.org/10.1145/3334480.3375221).

²⁸ H. Teja Maddali, E. Dixon, A. Pradhan, A. Lazar, *Investigating the Potential of Artificial Intelligence Powered Interfaces to Support Different Types of Memory for People with Dementia*, „CHI Extended Summaries” April-May 2022, s. 1–7, DOI: [org/10.1145/3491101.3519858](https://doi.org/10.1145/3491101.3519858).

²⁹ R. Tejwani, C. Breazeal, *Migratable AI: Investigating users' affect on identity and information migration of a conversational AI agent*, „ArXiv” 2020, s. 1–11, DOI: [org/10.48550/arXiv.2010.13319](https://doi.org/10.48550/arXiv.2010.13319).

³⁰ A. Singh, *Wingman – A New Movie Recommendation System Algorithm*, „International STEAM Communications” V. 3, I. 2, 2022, s. 1–20, doi.org/10.37906/isteamc.2022.3.

³¹ A. Tadimarri, S. Jangoan, K. K. Sharma, A., Gurusamy, *AI-Powered Marketing: Transforming Consumer Engagement and Brand Growth*, „International Journal For Multidisciplinary Research IJFMR” V. 6, I. 2, 2024, 1–11.

zarządzania i dostaw. W wyniku tych przeobrażeń gospodarczych, które zostały zainicjowane poprzez działania algorytmów AI, rodziny otrzymują spersonalizowane produkty w krótszym czasie.

AI jest wykorzystywana w medycynie. Należy zwrócić uwagę, że uczenie maszynowe nadaje się do wykrywania wzorców i zakłóceń, co w konsekwencji stwarza szerokie pole możliwości do diagnostyki zdrowia³². Na przykład narzędzie Shen.AI, które jest oprogramowaniem na smartfony, komputery i tablety, pozwala sztucznej inteligencji przy wykorzystaniu kamery przeanalizować wygląd skóry oraz dokonać pomiaru przepływu krwi. W konsekwencji użytkownicy mają możliwość sprawdzić puls, ciśnienie krwi, zmienność rytmu zatokowego, częstotliwość oddechów, BMI czy poziom stresu u siebie lub innych członków rodziny³³.

Obecność AI w życiu codziennym rodzin rodzi pytania, które są związane z zachowaniem prywatności i bezpieczeństwa danych. Pytania te dotyczą zbierania i przechowywania danych, sposobu ich analizy, wykorzystywania i udostępniania przez algorytmy AI³⁴. W obliczu coraz większej integracji AI z codziennym życiem należy rozważyć i przeprowadzić badania, których celem stanie się zrozumienie jak ta technologia wpłynie na rodziny i w konsekwencji na społeczeństwo.

Media społecznościowe i AI w kształtowaniu relacji społecznych i rodzinnych

Rodziny doświadczają obecnie zjawiska, które można scharakteryzować poprzez znaczny wpływ mediów społecznościowych i sztucznej inteligencji na kształtowanie relacji rodzinnych. Omawiane media i AI mogą sprzyjać budowaniu poczucia wspólnoty rodzinnej, umożliwiając natychmiastowy kontakt z poszczególnymi członkami rodziny niezależnie od barier geograficznych, co w kontekście migracji zarobkowej nabiera dodatkowego znaczenia³⁵.

Cyfrowe platformy wykorzystujące algorytmy AI, nie tylko ułatwiają komunikację na odległość, ale także wpływają na jakość więzi rodzinnych³⁶. Facebook, Instagram, Twitter

---

³² S. Lewis, Z. Gandomkar, *Artificial Intelligence in medical imaging practice: looking to the future*, „Journal of Medical Radiation Sciences”, V. 66, 2019, s. 292–295.

³³ Oficjalna strona Shen.AI, <https://developer.shen.ai/>, (01.10.2024).

³⁴ R. Sachdev, *Towards Security and Privacy for Edge AI in IoT/IoE based Digital Marketing Environments*, „Fifth International Conference on Fog and Mobile Edge Computing (FMEC)” 2020, 341–346, DOI: 10.1109/FMEC49853.2020.9144755.

³⁵ C.R. Moran, J. Burton, G. Christou, *The US Intelligence Community, Global Security, and AI: From Secret Intelligence to Smart Spying*, „Journal of Global Security Studies” V. 8, N. 2, 2023, s. 1–18, <https://doi.org/10.1093/jogss/ogad005>.

³⁶ C. Chan, *A comprehensive AI policy education framework for university teaching and learning*, „International Journal of Educational Technology in Higher Education” V. 20, N. 38, 2023, DOI:10.1186/s41239-023-00408-3.

LinkedIn i wiele innych, stały się częścią życia codziennego, umożliwiając członkom rodziny wymianę informacji i wzmacnianie więzi, a także nawiązywanie nowych znajomości. Algorytmy AI filtrują i dostosowują treści do indywidualnych preferencji użytkowników, często wzmacniając istniejące wzorce zachowań, co ma znaczenie dla kształtowania się postrzegania rzeczywistości, podtrzymywania i nawiązywania relacji. Niestety wykorzystanie sztucznej inteligencji do kreacji treści pod kątem maksymalizacji zaangażowania, może promować pragnienie porównania się, wzmacniać lęki i przyczyniać się do problemów z samopoczuciem. Co jest szczególnie widoczne wśród współczesnych dzieci i młodzieży, dla których media społecznościowe stanowią część ich życia.

Media społecznościowe i oraz technologie oparte na AI mogą również wpływać na dynamikę relacji rodzinnych. Osoba korzystająca z tych technologii, zwłaszcza gdy jest w odpowiednio młodym wieku może ugruntowywać swoją tożsamość posługując się treściami dostarczonymi przez omawiane algorytmy. Są one zbyt często skoncentrowane na obrazach życia rodzinnego i osobistego zdeformowanych przez pryzmat perfekcjonizmu i sukcesu. Skutkiem tego są niejednokrotne rozbieżności między rzeczywistością a obrazem prezentowanym *online*, co może prowadzić do frustracji w kultywowaniu relacji rodzinnych³⁷.

Wpływ mediów oraz AI na rozwój tożsamości jednostek i dynamikę ról rodzinnych

Media społecznościowe, platformy streamingowe i ogromny areopag mediów cyfrowych stanowią dla młodych ludzi coraz bardziej podstawowe źródła pozyskiwania informacji powiązanej z odkrywaniem własnej tożsamości oraz społecznych oczekiwań względem ich zachowania i oczekiwanej roli w rodzinie. Rekomendacje ustrukturyzowane przez sztuczną inteligencję dobierają treści preferowane przez użytkowników i w związku z tym oddziałują na postrzeganie rzeczywistości i zainteresowania, ale także prowadzą do monowymiarowego rozwoju tożsamości³⁸. Algorytmy AI nieustannie dostosowują treści i przez to mogą sprzyjać tworzeniu tożsamości społecznie preferowanych, a nie powiązanych z rzeczywistymi zainteresowaniami osoby. W konsekwencji dynamika ról rodzinnych może być również zaburzona, ponieważ jednostki mogą internalizować schematy, które obiektywnie nie korespondują z ich potrzebami czy wartościami rodziny, w której żyją.

---

³⁷ J. Lauwrens, *Keep in touch! Embodied perception, touch and remote digital communication*, „Tydskrif vir Geesteswetenskappe” V. 61, N. 2, 2021, s. 391–411, DOI: 10.17159/2224-7912/2021/v61n2a1.

³⁸ F. Zarrinkalam, S. Faralli, G. Piao, E. Bagheri, *Extracting, Mining and Predicting Users' Interests from Social Media*, „Foundations and Trends in Information Retrieval” V. 14, I. 5, s. 445–617, <http://dx.doi.org/10.1561/1500000078>.

Należy zwrócić uwagę, że powielanie stereotypów tradycyjnych ról płciowych również przypisuje się reklamom, mediom społecznościowym czy popularnym filmom. Na przykład, badania wskazują, że media mają tendencję do przedstawiania kobiet i mężczyzn w sposób odzwierciedlający klasyczne role domowe i zawodowe – kobiety jako karmicielki i opiekunki a mężczyzn jako osoby zarabiające i pracujące poza domem³⁹. Ponadto współcześnie niektóre algorytmy AI wspierają progresywne oraz egalitarne wzorce tożsamości i ról płciowych⁴⁰.

Media społecznościowe i technologia AI mają wpływ na dobrostan psychiczny oraz samopoczucie jednostek, co do pewnego stopnia oddziałuje na stan funkcjonalny rodzin. Ekspozycja na media społecznościowe i porównywanie swoich wartości z wartościami promowanymi przez AI może konsekwentnie prowadzić do porzucania swoich przekonań i obniżenia samooceny, szczególnie wśród dzieci i młodzieży⁴¹. W kontekście dynamiki rodzinnej może to prowadzić do problemów komunikacyjnych, fluktuacją poziomu zaufania, a także konfliktach generacyjnych wynikających z różnic odbierania rzeczywistości między pokoleniami.

Aktualnie ze względu na technologie cyfrowe podlegają transformacji poczucie tożsamości oraz oczekiwania wobec członków rodziny, co przyczynia się do redefinicji ról i norm życia społecznego. Ostatecznie należy stwierdzić, że współcześnie media i sztuczna inteligencja stają się coraz silniejszymi katalizatorami zmian w strukturze rodzin.

Wnioski z badań

Artykuł podkreśla rolę mediów i sztucznej inteligencji w katalizowaniu zmian społecznych, szczególnie w aspekcie familiologicznym. Autor udowadnia, że media i AI, poprzez oddziaływanie na przemiany w sferze komunikacji i wpływ na kształtowanie opinii, mogą wpływać na postawy, zachowania oraz relacje wewnątrzrodzinne. Media społecznościowe i algorytmy personalizacyjne AI są czynnikami, które stwarzają możliwości tworzenia i podtrzymywania więzi. Mogą one także przekłamywać rzeczywistość, wzmacniać napięcia oraz wpływać na tożsamość i role rodzinne, często poprzez promowanie idealizowanych i

---

³⁹ Y. Meguebli, *Leveraging User-Generated Content for Enhancing and personalizing News Recommendation*, wersja online, 2015, s. 3-4, <https://theses.hal.science/tel-01302901>, dostęp: 20.09.2024.

⁴⁰ T. Hude, A. Bagal, A. Kazi, A. Gaikwad, H. Sarvade, *Review of AI Based Career Counselling*, „*International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology*” V. 4, I. 5, 2024, s. 385–388, DOI: 10.48175/IJARST-17561.

⁴¹ S. Piasecki, S. Morosoli, N. Helberger, L. Naudts, *AI-generated journalism: Do the transparency provisions in the AI Act give news readers what they hope for?*, „*Internet Policy Review*” V. 13, I. 4, 2024, s. 1–28, DOI: 10.14763/2024.4.1810.

nieprawdziwych obrazów życia rodzinnego.

Zakończenie

W świetle omawianych zagadnień należy podnieść, że media i sztuczna inteligencja przeobrażają społeczeństwo, przyczyniają się do redefinicji struktur i norm rodzinnych, a w konsekwencji norm społecznych. Analizowane technologie mogą pozytywnie wpływać na społeczeństwo poprzez umożliwienie lepszej komunikacji i możliwość personalizacji doświadczenia. Mogą także oddziaływać negatywnie generując bańki informacyjne i wprowadzając ryzyko izolacji społecznej. Ostatecznie należy postulować, by przyszłe badania nad mediami i AI uwzględniały wpływ analizowanych technologii na rodziny, szczególnie w kontekście formowania tożsamości, rozwoju ról rodzinnych oraz wzrostu kompetencji medialnych.

Bibliografia

1. Arias E., *How Does Media Influence Social Norms? Experimental Evidence on the Role of Common Knowledge*, „Political Science Research and Methods” V. 7, N. 3, 2019, s. 561–578, DOI:10.1017/psrm.2018.1.
2. Bierzyński T., *Katolicka Edukacja Medialna. Punkt Wyjścia*, Tarnów 2023, s. 2.
3. Chan C., *A comprehensive AI policy education framework for university teaching and learning*, „International Journal of Educational Technology in Higher Education” V. 20, N. 38, 2023, DOI:10.1186/s41239-023-00408-3.
4. Clauberg R., *Challenges of digitalization and artificial Intelligence for modern economies, societies and management*, „RUDN Journal of Economics” V. 28, N. 3, 2020, s. 556–567, DOI:10.22363/2313-2329-2020-28-3-556-567.
5. Filipek K., *Dzielenie się w mediach społecznościowych: między logiką algorytmu a potrzebą uspołecznienia*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 2, 2023, s. 133–156, DOI: 10.35757/KiS.2023.67.2.6.
6. Fucs A., Jansen Ferreira J., Segura V., Paulo de B., Paula de R., Cerqueira R., *Sketch-based Video Storytelling for UX Validation in AI Design for Applied Research*, „CHI Extended Summaries” April 2020, s. 1–8, DOI:org/10.1145/3334480.3375221.
7. Goban-Klas T., *Media: od „czwartej” do „pierwszej” władzy?*, [w:] *Media, władza, prawo*, red. T. Goban-Klas, Kraków 2005, s. 19–27.
8. Gorodnichenko Y., Pham T., Talavera O., *Social Media, Sentiment, and Public*

- Opinions: Evidence from #BREXIT and #USELECTION. Working Paper 24631*, Cambridge 2018, s. 2–5, <http://www.nber.org/papers/w24631>, dostep: 26.03.2024.
9. Goyal S., Goyal M., *Impact of Social/Traditional Media on Political Polarization*, „Journal of Student Research” V. 12, I. 2, 2023, s. 1–12.
  10. Guo S., *The Influence of Media on Public Opinion - Taking Internet Rumor Propagation as An Example*, „The International Conference on Interdisciplinary Humanities and Communication Studies” 4(1), 2023, s. 351–356, DOI: 10.54254/2753-7048/4/20220399.
  11. Hude T., Bagal A., Kazi A., Gaikwad A., Sarvade H., *Review of AI Based Career Counselling*, „International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology” V. 4, I. 5, 2024, s. 385–388, DOI: 10.48175/IJARSCT-17561.
  12. Khotimah N. L. I., Hermayani N. P., Anggraini F., Asza I., Silviani K. R., Ramadhan M. R., *Analyze How Artificial Intelligence Affects Human Personality*, „Proceeding Conference On Psychology and Behavioral Sciences” V. 2, N. 1, 2023, s. 86–90.
  13. Lauwrens J., *Keep in touch! Embodied perception, touch and remote digital communication*, „Tydskrif vir Geesteswetenskappe” V. 61, N. 2, 2021, s. 391–411, DOI: 10.17159/2224-7912/2021/v61n2a1.
  14. Lewis S., Gandomkar Z., *Artificial Intelligence in medical imaging practice: looking to the future*, „Journal of Medical Radiation Sciences” V. 66, 2019, s. 292–295.
  15. Meguebli Y., *Leveraging User-Generated Content for Enhancing and personalizing News Recommendation*, wersja online, 2015, s. 3–4, <https://theses.hal.science/tel-01302901>, (20.09.2024).
  16. Moran C. R., Burton J., Christou G., *The US Intelligence Community, Global Security, and AI: From Secret Intelligence to Smart Spying*, „Journal of Global Security Studies” V. 8, N. 2, 2023, s. 1–18, <https://doi.org/10.1093/jogss/ogad005>.
  17. Nowak B. M., Paprzycka E., Narkiewicz-Niedbalec E., *Zmiana społeczna – różnorodność podejść, problemów i perspektyw badawczych. Wprowadzenie*, „Rocznik Lubuski” t. 46, cz. 2, 2020, s. 9–19, DOI: [org/10.34768/rl.2020.v462.00](https://doi.org/10.34768/rl.2020.v462.00).
  18. Ouchchy L., Coin A., Dubljević V., *AI in the headlines: the portrayal of the ethical issues of artificial intelligence in the media*, „AI & SOCIETY” V. 35, 2020, s. 927–936, DOI: [org/10.1007/s00146-020-00965-5](https://doi.org/10.1007/s00146-020-00965-5).
  19. Piasecki S., Morosoli S., Helberger N., Naudts L., *AI-generated journalism: Do the transparency provisions in the AI Act give news readers what they hope for?*, „Internet Policy Review” V. 13, I. 4, 2024, s. 1–28, DOI: 10.14763/2024.4.1810.

20. Sachdev R., *Towards Security and Privacy for Edge AI in IoT/IoE based Digital Marketing Environments*, „Fifth International Conference on Fog and Mobile Edge Computing (FMEC)” 2020, 341-346, DOI: 10.1109/FMEC49853.2020.9144755.
21. Shen. AI, oficjalna strona, <https://developer.shen.ai/>, dostęp: 01.10.2024.
22. Singh A., *Wingman - A New Movie Recommendation System Algorithm*, „International STEAM Communications” V. 3, I. 2, 2022, s. 1–20, doi.org/10.37906/isteamc.2022.3.
23. Stamenković I., Aleksić D., Đukić Živadinović T., *Social Media Algorithms and Data Management*, „Balkan Social Science Review” V. 21, 2023, s. 199–217.
24. Tadimarri A., Jangoan S., Sharma K. K., Gurusamy A., *AI-Powered Marketing: Transforming Consumer Engagement and Brand Growth*, „International Journal For Multidisciplinary Research IJFMR” V. 6, I. 2, 2024, 1–11.
25. Teja Maddali H., Dixon E., Pradhan A., Lazar A., *Investigating the Potential of Artificial Intelligence Powered Interfaces to Support Different Types of Memory for People with Dementia*, „CHI Extended Summarys” April-May 2022, s. 1–7, DOI: org/10.1145/3491101.3519858.
26. Tejwani R., Breazeal C., *Migratable AI: Investigating users' affect on identity and information migration of a conversational AI agent*, „ArXiv” 2020, s. 1–11, DOI: org/10.48550/arXiv.2010.13319.
27. Wazzan A., Aldamen Y., *How University Students Evaluate the Role of Social Media in Political Polarization: Perspectives of a Sample of Turkish Undergraduate and Graduate Students*, „Journalism and Media” 4, 2023, s. 1001–1020, DOI: org/10.3390/journalmedia4040064.
28. Zarrinkalam F., Faralli S., Piao G., Bagheri E., *Extracting, Mining and Predicting Users' Interests from Social Media*, „Foundations and Trends in Information Retrieval” V. 14, I. 5, s. 445–617, <http://dx.doi.org/10.1561/15000000078>.
29. Zheng A. J., He F., Xiong T., Bian J., *The Rise of New Media: A Benefit or a Threat to Traditional Media-Based Society?*, „The International Conference on Interdisciplinary Humanities and Communication Studies” 2023, s. 1060–1065, DOI: 10.54254/2753-7048/4/2022790.
30. Żmigrodzki P. i in., *Wielki słownik języka polskiego. Hasło katalizator*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/32621/katalizator/3986115/zmian>, dostęp: 14.03.2024.

Praca zdalna – wady i zalety z perspektywy pracodawcy oraz pracownika

Streszczenie

Praca zdalna stanowi jedną z wielu możliwych form wykonywania pracy, a na przestrzeni ostatnich 4 lat zyskała na popularności. Owa popularność związana jest z okresem pandemii, dlatego też przedstawiony został kontekst pracy zdalnej jako przymusu, a nie wyboru i dowolności. Kontekst ten stanowi tło dla dwóch różnych perspektyw, czyli perspektywy pracownika oraz pracodawcy, a także zalet i wad, jakie można wyróżnić analizując zjawisko pracy zdalnej. Z pewnością taka forma pracy może przynieść wiele korzyści zarówno organizacjom, czyli pracodawcom, jak i samym pracownikom. Elastyczność, oszczędność czasu oraz kosztów to tylko część zalet pracy zdalnej, które przekładają się na system motywowania pracowników.

Słowa kluczowe: praca zdalna, telepraca, motywowanie pracowników, organizacja, pracodawca, pracownik

Summary

Remote work is one of many possible ways of doing work, and it has become more popular over the last 4 years. This popularity is related to the pandemic period, which is why the context of remote work is presented as compulsion, rather than choice and freedom. This context is the background for two different perspectives, i.e. the perspective of the employee and the employer, as well as the advantages and disadvantages that can be distinguished when analyzing the phenomenon of remote work. Certainly, this form of work can bring many benefits to both organizations, i.e. employers, and employees. Flexibility, time and cost savings are just some of the advantages of remote work that translate into the employee motivation system.

Keywords: remote work, teleworking, motivating of employees, organization, employer, employees

Wprowadzenie

Jeszcze nie tak dawno praca zdalna nie stanowiła powszechnie wykorzystywanej formy pracy. Może się wydawać, że niewielu pracowników korzystało z takiej możliwości, o ile w ogóle taka możliwość w danej organizacji była dla pracowników dostępna. W 2018 roku w Polsce 4,6% pracowników korzystało z możliwości pracy zdalnej. Dla porównania w Unii Europejskiej wówczas średnio 5,2% osób w wieku od 15 do 64 regularnie pracowało w domu⁴². Jednak w roku 2020 nastąpiła duża zmiana w tej kwestii, spowodowana pandemią i rozpowszechnianiem się wirusa SARS – COV 2⁴³. To właśnie pandemia okazała się swoistym katalizatorem, a niektórzy mówią nawet o „prawdziwej rewolucji w historii pracy zdalnej”⁴⁴. Dowodzi tego raport przygotowany przez firmę Boston Consulting Group opublikowany w pierwszym kwartale roku 2021, według którego przed pandemią całkowicie stacjonarnie pracowało 69% badanych, hybrydowo (częściowo stacjonarnie, a częściowo zdalnie) 24%, a jedynie 7% badanych pracowało całkowicie zdalnie. Natomiast w czasie pandemii, czyli w okresie, gdy choroba COVID-19 rozpowszechniała się, całkowicie stacjonarnie pracowało 49% badanych, hybrydowo 32%, a całkowicie zdalnie już 19%⁴⁵. Dowodzi to, iż pandemia wpłynęła na popularyzację pracy zdalnej. Właśnie ze względu na to, że skala zjawiska, jakim jest praca zdalna jest większa niż dotychczas, warto poświęcić uwagę na przegląd zalet oraz wad zarówno z perspektywy pracownika, jak i pracodawcy. Celem artykułu zatem jest przedstawienie tych dwóch różnych perspektyw w kontekście plusów i minusów zjawiska, jakim jest praca zdalna.

Praca zdalna w czasach pandemii

Samo pojęcie pracy zdalnej, niekiedy stosowane zamiennie z pojęciem telepracy zastało pierwszy raz użyte stosunkowo dawno, bo w roku 1972 przez Jacka Shiffa⁴⁶. Wówczas praca stacjonarna wydawała się czymś zupełnie normalnym i naturalnym. Mimo rozwoju wielu narzędzi umożliwiających pracę z innego miejsca niż siedziba firmy, praca zdalna może być rozpatrywana wciąż jako pojęcie nowe pod kątem prawnym. Na tyle nowe, że Polski Kodeks

---

⁴² M. Radziukiewicz, Praca zdalna w Polsce i jej perspektywy. Studia Ekonomiczne i Regionalne, 2021.

⁴³ K. Mierzejewska, M. Chomicki, Psychospołeczne aspekty pracy zdalnej. Wyniki badań przeprowadzonych w trakcie trwania pandemii COVID-19. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 3 (2020), s. 31–44 (42–43).

⁴⁴ V. Popovici, A. Lavinia Popovici, Remote Work Revolution: Current Opportunities and Challenges for Organizations. Ovidius University Annals, Economic Science Series, XX (1) 2020, s. 468–472.

⁴⁵ R. Strack, O. Kovács-Ondrejčková, J. Baier, P. Antebi, K. Kavanagh, A. López Gobernado, Decoding Global Ways of Working, Boston Consulting Group and The Network, 2021, s. 6.

⁴⁶ T. Zalega, Praca zdalna – obraz przemian w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej, Master of Business Administration, 17 (4) 2009, s. 35–45.

Pracy nie ujmował takiego pojęcia jak „praca zdalna”. Pojęcie zostało wprowadzone w Kodeksie Pracy pod koniec roku 2022, a do tego momentu w Kodeksie można było znaleźć definicję „telepracy”, która ujęta była jako praca „wykonywana regularnie poza zakładem pracy, z wykorzystaniem środków komunikacji elektronicznej (...)”⁴⁷. Wybrane źródła opisujące problematykę form pracy spoza siedziby pracodawcy, wskazują na odmienność terminu „telepracy” oraz „pracy zdalnej”⁴⁸. Warto także zwrócić uwagę, iż Kodeks Pracy wskazuje na regularność w kontekście „telepracy”. Mimo tego, że termin ten nie jest doprecyzowany, można zakładać, że jest to związane z pewną powtarzalnością. Owa regularność może także według pewnych źródeł stanowić podstawę rozróżnienia pomiędzy pojęciem „telepracy” a „pracą zdalną”⁴⁹. Jednocześnie w wielu pozycjach literatury pojęcia takie jak „telepraca”, „praca zdalna” czy „praca z domu” używane są zamiennie⁵⁰. Zatem dokonując przeglądu literatury można spotkać się z różnymi podejściami co do odmienności i tożsamości owych terminów.

Niezależnie od przyjętego ujęcia, zgodnie z którym rozpatrywana jest praca zdalna, warto zwrócić uwagę na jej prawną definicję. Zgodnie z tą definicją praca zdalna polega „na wykonywaniu pracy całkowicie lub częściowo w miejscu wskazanym przez pracownika każdorazowo uzgodnionym z pracodawcą, w tym pod adresem zamieszkania pracownika, w szczególności z wykorzystaniem środków bezpośredniego porozumiewania się na odległość”⁵¹. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż definicja ta została prawnie usankcjonowana 1 grudnia 2022 roku. Zastąpiła tym samym wcześniej opisany termin „telepracy”. Oznacza to, że wiele zmian, które wywołała pandemia wirusa SARS-CoV-2, w tym rozpowszechnienie pracy zdalnej⁵² znalazło również swoje odzwierciedlenie w przepisach prawnych.

Opisując kontekst popularyzacji pracy zdalnej, warto zwrócić uwagę również na okoliczności temu towarzyszące. Okres pandemii był nie tylko katalizatorem tej formy pracy, ale także inne zjawiska wówczas występujące mogły wpływać na postrzeganie pracy zdalnej w tym okresie zarówno przez pracodawców, jak i pracowników. Oznacza to, że przede wszystkim pracownicy w dużej mierze zostali pozbawieni wyboru. Nagle praca w domu przestała być własną decyzją,

---

⁴⁷ KP, art. 65 (5) § 1.

⁴⁸ E. Zander-Zięcina, Praca zdalna w kontekście proponowanych zmian w kodeksie pracy, *Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały* 2020, nr 2 (27) 2020, s. 224.

⁴⁹ BSJP, Telepraca a praca zdalna na gruncie Kodeksu pracy, 2020.

⁵⁰ V. Popovici, dz. cyt.

⁵¹ KP art. 67 (18).

⁵² M. Radziukiewicz, Praca zdalna w Polsce i jej perspektywy. *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 2021, s. 410.

a stała się czymś narzuconym odgórnie. Zupełnie inaczej postrzega się sytuację, która jest samodzielną decyzją jednostki, a taką która jest dana bez możliwości odmowy. Dlatego też warto o tym wspomnieć, ponieważ rozpatrywanie pracy zdalnej w kontekście wyboru, jaki ma zarówno pracownik, jak i pracodawca pozwala na ujęcie jej jako motywatora, czynnika determinującego postrzeganie pracodawcy jako bardziej atrakcyjnego. W przypadku pandemii jednak o możliwości wyboru mówić nie można, dlatego że praca zdalna stała się wówczas dla wielu osób aktywnych zawodowo koniecznością. Poza samą decyzyjnością, nagłe wprowadzenie zmian w zakresie formy wykonywania pracy w czasie pandemii nie pozwoliło na odpowiednie i zaplanowane w czasie szkolenie kadry kierowniczej w zakresie zarządzania pracownikami wykonującymi pracę spoza siedziby firmy. Znacząco zmieniły się warunki pracy, inny charakter przyjęły działania kadrowe. Samo zjawisko pracy zdalnej pozbawione zostało ram czasowych, ponieważ niemożliwe było określenie, kiedy wirus SARS-CoV-2 przestanie stanowić zagrożenie, a firmy posiadały dużą dowolność w określeniu zasad dotyczących korzystania z tej formy świadczenia pracy ze względu na brak szczegółowych, prawnych wytycznych. Nie bez znaczenia pozostała również podatność na stres związany z sytuacją pandemiczną. Oprócz samej zmiany formy pracy doszedł do tego dodatkowy niepokój i poczucie niepewności związane z obawą o zdrowie własne i swoich bliskich, brak możliwości integracji z innymi podczas spotkań towarzyskich. Ważny jest również fakt, że oprócz braku kontaktu ze współpracownikami w pracy, nie było tego kontaktu także w restauracjach, galeriach handlowych, klubach, kinach i innych miejscach do tego przeznaczonych. Przestrzeń publiczna, która była wykorzystywana do spotkań towarzyskich nagle stała się opustoszała. Poza kontekstem społecznym, pojawia się również niepokój związany z samą pracą. Kondycja wielu firm została wystawiona na próbę, co mogło powodować uczucie niepewności wśród pracowników. Nie da się nie zauważyć, że sytuacja gospodarcza uległa zmianie. Same obowiązki domowe i organizacja życia rodzinnego również uległy transformacji. Osoby, które są rodzicami przekonały się o tym w znaczącym stopniu. Decyzja o zamknięciu placówek edukacyjnych miała duży wpływ na funkcjonowanie całych rodzin. Nagle wiele osób stanęło przed wyzwaniem pogodzenia pracy z opieką nad domem, dziećmi, poradzenia sobie z własnym niepokojem i stresem, a dodatkowo brakiem możliwości dzielenia się tymi emocjami z bliskimi ludźmi, przynajmniej w takim stopniu, w jakim miało to miejsce przed pandemią. Nie tylko sytuacja firm, ale także społeczna natura człowieka została wystawiona na próbę. Zdecydowanie te wszystkie elementy wpływały na odczucia związane z pracą zdalną. Mimo to nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, jak dalej rozwinie się praca zdalna i jakie może przynieść konsekwencje zarówno dla pracodawców, jak i pracowników. Z całą pewnością

również odczucia i nastroje związane z pracą zdalną zmieniły się od momentu pandemii, ponieważ szereg wymienionych wyżej czynników mogących przekładać się na wysoki poziom stresu i dyskomfortu już nie występuje.

Zalety i wady pracy zdalnej z perspektywy pracodawcy i pracownika

Rozpatrując kwestie dotyczące zalet, jak i wad pracy zdalnej należy wziąć pod uwagę dwie perspektywy – perspektywę pracodawcy oraz perspektywę pracownika. Warto zwrócić także uwagę, że mimo tego, iż pandemia dotyczyła wszystkich pracowników ze wszystkich sektorów w takim samym stopniu, praca zdalna już nie dotyczyła i nie dotyczy każdej branży i każdego pracownika. Potwierdzają to również wyniki badań opublikowanych przez GUS. Badania te wskazują, że stosunek osób pracujących zdalnie w sektorze prywatnym był wyższy niż osób zatrudnionych w sektorze publicznym⁵³. Można przypuszczać, że jako pierwsze zaczęły korzystać z pracy zdalnej osoby, których charakter wykonywanej pracy na to pozwalał bez dodatkowych nakładów takich jak nowe systemy, czyli obowiązki mogły być realizowane nie wymagając jednocześnie obecności w biurze, np. specjaliści z branży IT⁵⁴. Dodatkowo praca zdalna stała się powszechna w takich branżach jak finanse, prawo oraz edukacja⁵⁵. Warto w tym kontekście podkreślić, że nie we wszystkich branżach taka zmiana nastąpiła lub nastąpiła niewielka - jedną z takich branż jest przemysł⁵⁶. Dopiero z czasem zmiana zaczęła dotyczyć coraz większej liczby stanowisk i branż.

Niezależnie jednak od częstotliwości wykorzystywania tej formy pracy w różnych branżach, wyróżnić można jej zalety. Skupiając się w pierwszej kolejności na perspektywie pracodawcy, można rozpatrywać pracę zdalną jako jeden z wielu motywatorów, benefitów, które organizacja może wykorzystywać. Praca zdalna może stanowić na poziomie rekrutacji, zachętę dla potencjalnych kandydatów do pracy. Oznacza to, że może być jednym z wielu narzędzi służących budowaniu wizerunku organizacji jako atrakcyjnego na rynku pracy. W literaturze można doszukać się informacji dotyczących problemów związanych z pozyskaniem oraz

---

⁵³ GUS, Wpływ epidemii COVID-19 na wybrane elementy rynku pracy w Polsce w czwartym kwartale 2022 r. (2023), s. 1.

⁵⁴ P. Gandhi, P. Madan, S. Arora, Virtual Workplace: A New Normal for the Organisations. *Elementary Education Online* 20(5) (2021), s. 3311.

⁵⁵ A. Sobczak, Praca zdalna w warunkach pandemii COVID-19. Problemy efektywności i nierówności społecznych, *Wychowanie w rodzinie* t. XXIV (1/2021), Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego, 2021, s. 147–159.

⁵⁶ *Ibidem*.

utrzymaniem cennych pracowników⁵⁷. Nic więc dziwnego, że informacja o możliwości pracy zdalnej nierzadko podawana jest już na etapie procesu rekrutacyjnego, rzecz jasna w kontekście bonusu⁵⁸. Przepisy określone w Kodeksie Pracy dają wciąż pracodawcom i organizacjom wiele swobody w tym zakresie. Nie ma ogólnie narzuconych zasad czy reguł dotyczących liczby dni w tygodniu czy miesiącu, kiedy pracownik może pracować spoza siedziby firmy oraz nie jest dookreślone czy możliwa jest również praca spoza granic kraju. Dla pracodawcy taka elastyczność może oznaczać większą możliwość dopasowania się do potrzeb kandydatów i pracowników. Zatem jako zalety pracy zdalnej z perspektywy pracodawcy można wymienić: podniesienie konkurencyjności, dostosowanie się do trendów światowych i potrzeb młodego pokolenia, chęć pozyskania wysoko wykwalifikowanych specjalistów do realizacji projektów⁵⁹. Na kwestię konkurencyjności oraz pozyskania i przyciągania do organizacji talentów jako jednego z głównych celów pracodawców, wskazują także inne źródła⁶⁰. Wiąże się to z dążeniem do wychodzenia naprzeciw oczekiwaniom kandydatów w mniejszym lub większym stopniu, co też spowodowało rozwinięcie technologii⁶¹. Z resztą jeszcze przed pandemią, wiele wskazywało na to, że rozwój technologii i otwartość na elastyczne formy pracy wpłynie na popularyzację pracy zdalnej⁶², a jak już zostało wspomniane, pandemia okazała się dla tego zjawiska swoistym katalizatorem. Technologia pozwala na wprowadzenie wielu zmian w wykonaniu codziennej pracy, a także dostarcza wielu nowych możliwości w kwestii pracy spoza siedziby firmy, czyli właśnie pracy zdalnej⁶³. Obecnie blisko połowa pracowników deklaruje gotowość do zmiany pracy, jeśli otrzymałaby informacje o zwiększeniu ilości dni pracy w biurze⁶⁴. Jest to wyraźny dowód na to, jak duże znaczenie dla kandydatów i pracowników ma możliwość wykonywania swoich obowiązków spoza siedziby firmy. Jako inne zalety wskazuje się również minimalizację kosztów (wynajęcie biura, wyposażenie

---

⁵⁷ E. Baron-Polańczyk, A. Klementowska, Od „rynku pracodawcy” do „rynku pracownika” – zawody deficytowe w ujęciu ogólnokrajowym i regionalnym, *Społeczności Lokalne, Studia Interdyscyplinarne* 2, 2018, s. 199–208; A. Albrychiewicz-Słocińska, E. Robak, Pozyskiwanie pracowników z pokolenia Y – wybrane praktyki organizacyjne z zakresu marketingu rekrutacyjnego, *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej, Zarządzanie*, 28 (1) 2017, s. 147–161.

⁵⁸ D. Krysiński, Raport z badania. Możliwości zastosowania pracy zdalnej w przedsiębiorstwach i instytucjach publicznych, Instytut Badawczy IPC sp. z o.o. / Openfield sp. z o.o. / EDBAD (2020), s. 57.

⁵⁹ K. Sęczkowska, Konsekwencje psychospołeczne pracy zdalnej, *Problemy Nauk Humanistycznych i Społecznych. Teoria i Praktyka*, nr 2 (2019), s. 12–13; B. Szluz, Telepraca – nowoczesna elastyczna forma zatrudnienia i organizacji pracy. Szansa czy zagrożenie?, *Modern Management Review*, t. 17, nr 20(4) 2013, s. 259–263.

⁶⁰ M. Morawski, B. Miłkuła, Zarządzanie talentami. Podstawowe procesy i wytyczne tworzenia systemu, *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, nr 3-4, 2009, s. 47–59.

⁶¹ S. Cook, *Making a Success of Managing and Working Remotely*. IT Governance Publishing, 2019.

⁶² D. Nojszewski, *Telepraca. e-mentor*, 3(5) 2004.

⁶³ M. Ziółkowska, R. Kasprzak, *Badanie: Praca i nauka zdalna w czasach pandemii*, *Gazeta SGH, Meritum*, 2021.

⁶⁴ Deloitte, *Raport „Stan pracy hybrydowej w Polsce”*, 2022.

pracowników w sprzęt taki jak dodatkowe monitory czy drukarki, dodatkowe szkolenia itp.), większy zysk (przeważnie pracownicy zdalni pracują dodatkowo o kilka godzin miesięcznie więcej, co daje pracodawcy kilka dni roboczych w roku)⁶⁵, minimalizację absencji pracowników⁶⁶. Wraz z rozpowszechnieniem tej formy pracy, pojawiły się nowe możliwości pozyskania większej puli kandydatów do pracy, a to dlatego że wraz z wprowadzeniem do Kodeksu Pracy pojęcia „pracy zdalnej” zostały też wprowadzone przepisy umożliwiające korzystanie z tej formy przez pracownika, który jest rodzicem dziecka do lat 8 każdorazowo na wniosek⁶⁷. Taka forma w Kodeksie Pracy została nazwana jako „elastyczna organizacja pracy” i wdrożona w czerwcu 2024 roku. Nikt jeszcze kilka lat temu zapewne nie podejrzewał w jakim kierunku zjawisko pracy zdalnej się rozwinie, a tym bardziej, że pojawią się okoliczności, które niejako do takiej formy pracy zmuszą aktywnych zawodowo. Jak widać korzyści płynących z takiego rozwiązania może być wiele, nie tylko dla pracodawcy, ale także dla naszego środowiska oraz pracowników.

Jako wady pracy zdalnej z perspektywy pracodawcy można natomiast wskazać ograniczoną kontrolę nad pracownikami zdalnymi, obawę przed zmniejszeniem identyfikacji pracownika z organizacją, pogorszenie relacji interpersonalnych z pracownikami zdalnymi, obawę przed utratą danych, możliwość wystąpienia awarii sprzętu lub słabego łącza internetowego⁶⁸ oraz zagrożenie związane z dezorganizacją zespołów⁶⁹. Kwestia kontroli w literaturze pojawia się niejednokrotnie⁷⁰.

Z perspektywy pracownika wśród zalet pracy zdalnej można wyróżnić możliwość większej elastyczności pracy (elastyczność miejsca pobytu, dostosowanie czasu i rytmu pracy do własnych możliwości), ograniczenie dojazdów do pracy i związanych z tym kosztów ekonomicznych i psychologicznych, a jednocześnie dużą oszczędność czasu, możliwość godzenia pracy zawodowej z życiem prywatnym i rodziną, chęć pracy w przyjaznych

---

⁶⁵ M. Cetnarowicz, Rola i znaczenie pracy zdalnej dla gospodarki, firm oraz pracowników, [w:] Praca zdalna 2.0. Rozwiązanie na czas pandemii czy trwała zmiana?, Księga rekomendacji oraz ekspertyzy, Pracodawcy RP, Warszawa 2020, s. 35.

⁶⁶ K. Sęczkowska, dz. cyt.

⁶⁷ KP, art. 188.

⁶⁸ A. Jeran, Praca zdalna jako źródło problemów realizacji funkcji pracy, *Opuscula Sociologica*, nr 2, 2016, s. 52–59; B. Szluz, Telepraca – nowoczesna elastyczna forma zatrudnienia i organizacji pracy. Szansa czy zagrożenie?, *Modern Management Review*, t. 17, nr 20(4) (2013), s. 259-263

⁶⁹ M. Cetnarowicz, Rola i znaczenie pracy zdalnej dla gospodarki, firm oraz pracowników, [w:] Praca zdalna 2.0. Rozwiązanie na czas pandemii czy trwała zmiana?, Księga rekomendacji oraz ekspertyzy, Pracodawcy RP, Warszawa 2020, s. 35.

⁷⁰ L. Licite-Kurbe, R. Leonovica, Economic Benefits of Remote Work from the Employer Perspective, 2021, s. 346.

warunkach (architektura i wyposażenia wnętrza, dowolność ubioru), chęć uniknięcia współpracowników, wobec których odczuwa się antypatię⁷¹. Także jako zalety wskazać można większą autonomię i elastyczność, znaczny potencjał do usprawnienia własnej pracy, swobodę tworzenia własnych harmonogramów, zwiększoną produktywność i wydajność, „lepsze” zdrowie i dobre samopoczucie⁷², więcej czasu na pracę, w której nie występują czynniki rozpraszające czy też zakłócające takie jak np. obecność współpracowników, brak konieczności dostosowywania się do „biurowej” polityki firmy, mniejszy poziom stresu sytuacyjnego i wzrost dobrego samopoczucia⁷³. Może się więc wydawać, że praca zdalna to bardzo dogodna i atrakcyjna dla pracownika forma świadczenia pracy.

Wśród wad wymienić można poczucie odizolowania i osłabienia więzi międzyludzkich, zanikanie granicy między życiem zawodowym a osobistym, ograniczenie szans awansu i uczestniczenia w szkoleniach w porównaniu z pracownikami wykonującymi pracę stacjonarnie oraz niewystarczający dostęp do informacji⁷⁴. Ponadto wskazać można również stałe, zdalne monitorowanie aktywności pracownika, ze względu na zacieranie się granic pomiędzy życiem prywatnym a zawodowym, możliwie jest też obciążenie pracą, dodatkową pracą, intensyfikację pracy, dłuższe godziny pracy, krótsze okresy odpoczynku, trudności w organizacji pracy własnej, monotonia związana z pracą przy komputerze, zwiększone koszty pracy (prąd, komputer, Internet), własne zaangażowanie jest znacznie trudniejsze do przekazania, a pracodawcy do zidentyfikowania, „gorsze” zdrowie (wzrost bóle kręgosłupa) i złe samopoczucie⁷⁵.

Przedstawione zalety i wady pracy zdalnej zarówno z perspektywy pracodawcy, jak i pracownika pozwalają wskazać, iż ta forma pracy może być rozpatrywana jako ważne narzędzie służące nie tylko motywowaniu pracowników, „przyciąganiu” kandydatów do pracy, ale także przekładać się na koszty i aspekty społeczne. Jej złożony charakter, zalety jakie są z nią związane, jak i jej wady pozwalają na postawienie pewnego wniosku. Mianowicie wniosek jest taki, iż o tym czy praca zdalna stanowi dobre narzędzie w rękach pracodawców decyduje specyfika firmy, jej kultura organizacyjna, styl zarządzania kadry kierowniczej, a także indywidualna sytuacja i potrzeby pracownika. W tym miejscu warto również podkreślić, że forma pracy rzutuje nie tylko na sferę zawodową, ale także na wiele innych, poza zawodowych

---

⁷¹ K. Sęczkowska, dz. cyt.

⁷² M. Cetnarowicz, dz. cyt.

⁷³ S. Cook, dz. cyt.

⁷⁴ A. Jeran, dz. cyt.

⁷⁵ M. Cetnarowicz, dz. cyt.

sfer życia zarówno właścicieli firm, jak i osób nimi zarządzającymi, czyli pracodawców, a także osób w firmach zatrudnianych, czyli pracowników.

Zakończenie

Mimo zakończenia pandemii zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 13 maja 2022 roku, praca zdalna nadal jest powszechna i w wielu firmach dostępna, a w niektórych stała się już standardem. Uległa zdecydowanej transformacji, ma swoje zalety i wady zarówno dla pracodawców, jak i pracowników, przekłada się na różne aspekty i sfery życia, ale na dobre zagościła na polskim rynku pracy w dużo większym stopniu niż dotychczas.

Z jednej strony praca zdalna pozwala organizacjom dostosować się do indywidualnych potrzeb pracowników, z drugiej zaś strony pozwala na wdrożenie sprawnej strategii motywacyjnej. Pracownicy mając możliwość wyboru mogą dostosować godziny pracy do indywidualnych potrzeb, a to z kolei może wpływać na ich poziom zaangażowania. Z badań wynika, iż znaczna liczba organizacji zdecydowała się na hybrydowy model organizacji pracy⁷⁶. Takie rozwiązanie wydaje się korzystnym zarówno dla pracodawców, jak i pracowników, zmniejszając tym samym ryzyko wystąpienia niepożądanych efektów będących wynikiem wad jakie są przypisywane pracy zdalnej.

Warto jednak mieć na uwadze, że niespotykane przed pandemią okoliczności takie jak stres, osłabione zdrowie, brak stabilności gospodarki, a także brak możliwości patrzenia w przyszłość z jakąkolwiek pewnością mogą powodować bardzo różne, a czasem nawet skrajne reakcje wśród ludzi. Każdy ma zatem prawo indywidualnie odczuwać i odbierać zmiany jakie zaszły na rynku pracy, a także różne grupy społeczne i zawodowe mogą reagować odmiennie, a tym samym odmiennie postrzegać pracę zdalną w kontekście jej zalet oraz wad. Zatem zarówno zalety, jak i wady mogą w czasie się zmieniać i ewoluować, ale bezsprzecznie pandemia przyniosła nieodwracalne zmiany na rynku pracy, które jak można wnioskować po obecnej sytuacji, stają się elementem stałym⁷⁷.

Bibliografia

1. Albrychiewicz-Słocińska A., Robak E., Pozyskiwanie pracowników z pokolenia Y –

---

⁷⁶ EY, Raport z badania „Praca zdalna po polsku”, 2024.

⁷⁷ J. Bernacka, Home office z perspektywy postpandemicznej – szanse i zagrożenia. Analiza pracy zdalnej w ujęciu prawnym i społecznym, Rocznik Administracji Publicznej 2023 (9), 2023, s. 107–134.

- wybrane praktyki organizacyjne z zakresu marketingu rekrutacyjnego, *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej, Zarządzanie*, 28 (1), 2017, s. 147–161.
2. Baron-Polańczyk E., Klementowska A., Od „rynku pracodawcy” do „rynku pracownika” – zawody deficytowe w ujęciu ogólnokrajowym i regionalnym, *Społeczności Lokalne, Studia Interdyscyplinarne* 2, 2018, s. 199–208.
  3. Bernacka J., Home office z perspektywy postpandemicznej – szanse i zagrożenia. Analiza pracy zdalnej w ujęciu prawnym i społecznym, *Rocznik Administracji Publicznej* 2023 (9), 2023, s. 107–134.
  4. BSJP, *Telepraca a praca zdalna na gruncie Kodeksu pracy*, 2020.
  5. Cetnarowicz M., *Rola i znaczenie pracy zdalnej dla gospodarki, firm oraz pracowników*, [w:] *Praca zdalna 2.0. Rozwiązanie na czas pandemii czy trwała zmiana?*, Księga rekomendacji oraz ekspertyzy, Pracodawcy RP, Warszawa 2020, s. 35.
  6. Cook S., *Making a Success of Managing and Working Remotely*. IT Governance Publishing, 2019.
  7. Deloitte, *Raport „Stan pracy hybrydowej w Polsce”*, 2022.
  8. EY, *Raport z badania „Praca zdalna po polsku”*, 2024.
  9. Gandhi P., Madan P., Arora S., *Virtual Workplace: A New Normal for the Organisations*. *Elementary Education Online* 20(5), 2021, s. 3311.
  10. GUS, *Wpływ epidemii COVID-19 na wybrane elementy rynku pracy w Polsce w czwartym kwartale 2022 r.*, 2023, s. 1.
  11. Jeran A., *Praca zdalna jako źródło problemów realizacji funkcji pracy*, *Opuscula Sociologica*, nr 2, 2016, s. 52–59.
  12. *Kodeks pracy*, art. 65 (5), art. 67 (18), art. 188 1, 2024.
  13. Krysiński D., *Raport z badania. Możliwości zastosowania pracy zdalnej w przedsiębiorstwach i instytucjach publicznych*, Instytut Badawczy IPC sp. z o.o. / Openfield sp. z o.o. / EDBAD, 2020, s. 57.
  14. Licite-Kurbe L., Leonovica R., *Economic Benefits of Remote Work from the Employer Perspective*, 2021, s. 346.
  15. Mierzejewska K., Chomicki M., *Psychospołeczne aspekty pracy zdalnej. Wyniki badań przeprowadzonych w trakcie trwania pandemii COVID-19*. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 3, 2020, s. 31–44 (42–43).
  16. Morawski M., Mikuła B., *Zarządzanie talentami. Podstawowe procesy i wytyczne tworzenia systemu*, *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, nr 3-4, 2009, s. 47–59.
  17. Nojszewski D., *Telepraca e-mentor*, 3(5), 2004.

18. Popovici V., Lavinia Popovici A., Remote Work Revolution: Current Opportunities and Challenges for Organizations. *Ovidius University Annals, Economic Science Series*, XX (1), 2020, s. 468–472.
19. Radziukiewicz M., Praca zdalna w Polsce i jej perspektywy. *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 2021, s. 410.
20. Sęczkowska K., Konsekwencje psychospołeczne pracy zdalnej, *Problemy Nauk Humanistycznych i Społecznych. Teoria i Praktyka*, nr 2, 2019, s. 12–13.
21. Sobczak A., Praca zdalna w warunkach pandemii COVID-19. Problemy efektywności i nierówności społecznych, *Wychowanie w rodzinie t. 17 (1/2021)*, Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego, 2021, s. 147–159.
22. Strack R., Kovács-Ondrejko O., Baier J., Antebi P., Kavanagh K., López Gobernado A., *Decoding Global Ways of Working*, Boston Consulting Group and The Network, 2021, s. 6.
23. Szluz B., Telepraca – nowoczesna elastyczna forma zatrudnienia i organizacji pracy. Szansa czy zagrożenie?, *Modern Management Review*, t. 17, nr 20(4), 2013, s. 259–263.
24. Zalega T., Praca zdalna – obraz przemian w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej, *Master of Business Administration*, 17 (4), 2009, s. 35–45.
25. Zander-Zięcina E., Praca zdalna w kontekście proponowanych zmian w kodeksie pracy, *Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały* 2020, nr 2 (27), 2020, s. 224.
26. Ziółkowska M., Kasprzak R., *Badanie: Praca i nauka zdalna w czasach pandemii*, Gazeta SGH, Meritum, 2021.

„Królestwo chamstwa”, czyli Polska okresu transformacji według Kory

Streszczenie

„Przewodnik po królestwie chamstwa”⁷⁸ to tytuł artykułu znanej piosenkarki Kory, który ukazał się w 1999 roku w „Rzeczpospolitej”. Celem niniejszego tekstu jest interpretatywna analiza tego artykułu w kontekście ówczesnych przemian, badań opinii społecznej, opinii badaczy, a także innych twórców. Artykuł artystki jest swoistym dopełnieniem, toczących się przez całą dekadę lat 90., debat nad stanem kultury polskiego społeczeństwa. Wielu publicystów, uczonych i artystów ubolewało nad tym stanem, przyczyn polskiego „chamstwa” upatrując głównie w zmianach ustrojowych. „Ponury cień demokracji” – pisze Kora o chamstwie, demokrację skądinąd kochając i wspierając. W kontekście kulturalności Kora zdaje się tęsknić za „starymi, dobrymi czasami”, kiedy chama i pana dawało się odróżnić, a takie pojęcia, jak „szlachetność”, „honor”, „elegancja” i „świadomość formy” nie brzmiały egzotycznie. Snuje tę skądinąd piękną wizję, nie uwzględniając przeobrażeń, jakich doświadczyło polskie społeczeństwo. Żałuje, że „inteligencja, Panowie szlachetni i honorowi to ludzie skazani na zagładę”, nie przyznaje jednak, że to wizja w istocie elitystyczna, właściwa czasom, kiedy kultura była wysoka, lecz dostępna bardzo nielicznym. Artykuł Kory jest dobrym świadectwem ówczesnej frustracji inteligencji, która traciła monopol na symboliczną dominację. Np. pretendująca do stanowiska kultury jako takiej kultura wysoka (elitarna, ale upowszechniana) została w dużej mierze wyparta przez ofertę komercyjną, popularną, która została uznana za równoważny wariant kultury. Wielu zwolenników kultury wysokiej ubolewało nad tym, również Kora, która daje temu wyraz w swoim tekście. Analiza jej przewodnika prowadzi do wniosku, że chamstwo przenika całe polskie społeczeństwo, każdego z nas. Nadzieja jedynie w tym, że nie tylko chamstwo.

Słowa kluczowe: chamstwo, Polska, „Rzeczpospolita”, demokracja, transformacja

---

⁷⁸ Pragnę dodać, że nie należy traktować tego tekstu jako reprezentatywnego dla myślenia Kory o Polsce i Polakach.

“The Kingdom of Boorishness” – Poland of the Transformation Period according to Kora

Summary

"Przewodnik po królestwie chamstwa" (A Guide to the Kingdom of Boorishness) is the title of an article by the well-known singer Kora, which appeared in the Rzeczpospolita newspaper in 1999. The aim of this text is to provide an interpretative analysis of this article in the context of the changes taking place at the time, social opinion polls, the opinions of researchers and other artists. The artist's article is a peculiar complement to the debates on the state of culture in Polish society, which took place throughout the decade of the 1990s. Many publicists, scholars and artists deplored this state of affairs, seeing the causes of Poland's 'boorishness' mainly in the changes to the political system. 'The grim shadow of democracy' - writes Kora about rudeness, democracy otherwise loving and supporting. In the context of culture, Kora seems to yearn for the 'good old days', when boor and lord could be distinguished, and concepts such as 'nobility', 'honour', 'elegance' and 'awareness of form' did not sound exotic. She spins this otherwise beautiful vision without considering the transformations that Polish society has experienced. She laments that 'the intelligentsia, the Gentlemen Noble and Honourable are people doomed to extinction' but fails to acknowledge that this is an essentially elitist vision, appropriate to a time when culture was high but accessible to very few. Kora's article is a good testimony to the frustration of the intelligentsia at the time, which was losing its monopoly on symbolic domination. E.g. the pretentious position of culture as such, high culture (elitist but disseminated) was largely supplanted by commercial, popular offerings, which were considered an equivalent variant of culture. Many advocates of high culture have lamented this, including Kora, who gives voice to it in her text. An analysis of her guide leads to the conclusion that 'boorishness' pervades the whole of Polish society, each and every one of us. The only hope is that it is not only 'boorishness'.

Keywords: boorishness, Poland, "Rzeczpospolita", democracy, transformation

W ostatnich latach ukazało się wiele publikacji poświęconych chamstwu, jak „Pan i cham”⁷⁹, „Chamstwo”⁸⁰ czy „Chamofobia”⁸¹. Dotyczą one chamstwa w kontekście uwarstwienia społecznego, nawiązując do rzekomego pochodzenia chłopów od biblijnego Chama. W mowie potocznej częściej jednak słowo „chamstwo” używane jest w kontekście kulturalności (określanie „chamem” kogoś niekulturalnego). Chyba najwięcej tekstów na ten temat ukazało się w latach 90., kiedy Polska „wróciła” do cywilizacji zachodniej demokratycznych państw o gospodarce liberalnej, a Polacy na pytanie, co zmieniło się na lepsze po 1989 roku, odpowiadali celnie, że pełne półki w sklepach oraz wolność⁸². Wówczas na łamach polskiej prasy toczyły się debaty nad stanem kultury polskiego społeczeństwa i pełne obaw dyskusje o postępującym chamstwie wśród Polaków. Polskie chamstwo było przedmiotem felietonów Andrzeja Osęki publikowanych w „Gazecie Wyborczej”, polemiki sprowokowanej przez Tadeusza Sobolewskiego w „Tygodniku Powszechnym”⁸³ czy o rok wcześniej ogłoszonej debaty „Polityki”. Pisano w niej o „chamskim” wyścigu szczurów⁸⁴, „brzydkim słowie na <<k>>”⁸⁵ czy amoralnym charakterze chamstwa⁸⁶. Zdzisław Pietrasik narzekał, że tematem towarzyskich rozmów coraz rzadziej jest kultura, a w wyższych sferach zamiast o sztuce rozmawia się o samochodach i zagranicznych wczasach. Ubolewał, że w modzie jest antysnobizm, chwalenie się, że nie było się w teatrze od czasów szkolnych, a w kinie od wielu miesięcy⁸⁷⁸⁸. W inteligenckich środowiskach zapanowało przerażenie upadkiem obyczajów, wyzwoleniem chamstwa i sprzeniewierzeniem się polskiej kulturze.

Jak jednak zauważała Anna Zadrożyńska: „Problem chamstwa gnębi nie tylko Polskę. Przez cały świat, choć zapewne z różnym natężeniem, przewala się fala egoistycznych przestępstw na bliźnich. Co pewien czas prasa, radio czy telewizja podejmują problem chamstwa. Dyskutują uczeni, politycy, artyści, zwyczajni ludzie, którzy mają dość strachu przed <<zbydłęcieniem>>. Niekiedy głośny staje się protest jakiegoś sławnego Polaka (na przykład Zbigniewa Preisnera, kompozytora i pianisty, nagrodzonego wieloma wyróżnieniami), który <<w tym polskim

---

⁷⁹ A. Chwałba, W. Harpula, *Cham i pan. A nam, prostym, zewsząd nędma?*, Kraków 2022.

⁸⁰ K. Poblócki, *Chamstwo*, Wołowiec 2021.

⁸¹ T. Rakowski, *Chamofobia*, „Magazyn Kontakt” 2012, nr 21.

⁸² CBOS, *Społeczny wizerunek premiera Jerzego Buzka*, Komunikat z badań 1999a.

⁸³ T. Sobolewski, *Pusta plaża (Nowy wspaniały świat disco polo)*, „Tygodnik Powszechny” 1996, nr 31, s. 1, 5.

⁸⁴ A. Leder, *Wyścig szczurów*, „Polityka” 1995, nr 42 (2007), s. 8.

⁸⁵ A. Osiecka, *Brzydkie słowo na „k”*, „Polityka” 1995, nr 42 (2007), s. 4.

⁸⁶ A. Gieysztor, *O chamstwie*, „Polityka” 1995, nr 42 (2007), s. 6.

⁸⁷ Z. Pietrasik, *Nowy cham w nowych czasach*, „Polityka” 1995, nr 42.

⁸⁸ Rzeczywiście frekwencja w instytucjach kultury wówczas spadła: przynajmniej raz w 1995 roku w kinie było 20% Polaków (w 1989 – 42%), a w teatrze 11% (w 1989 – 18%) i utrzymywała się na niskim poziomie do końca dekady (w 1999 roku w kinie było 33%, a w teatrze 12%); coraz więcej osób było za granicą (1989 bd., 1995 – 14%, 1999 – 18%) i z rodziną w restauracji (1989 – 22%, 1995 – 26%, 1999 – 30%) (CBOS 2005).

chamstwie>> nie potrafi wytrzymać”⁸⁹. Nie mogła wytrzymać również jedna z najważniejszych polskich piosenkarek – Kora, autorka tekstów i wokalistka zespołu Maanam. Dała temu wyraz na łamach „Rzeczpospolitej” w artykule pt. „Przewodnik po królestwie chamstwa”⁹⁰.

W twórczości artystycznej Kora rzadko podejmowała kwestie społeczne, a jeśli już, to w sposób zawoalowany, pod przykrywką metafory, uogólnienia czy nastroju. W klimacie przebojów z okresu PRL, jak „Szare miraż”, „Krakowski spleen”, „Stoję, czuję się świetnie” czy „Paranoja jest goła” upatruje się atmosfery wczesnych lat 80. Niekiedy w sposób chybiony, np. w „Paradzie słoń” cenzorzy doszukiwali się aluzji do napadu Rosji na Afganistan, myląc słońce z czołgami, niekiedy zgodnie z intencją twórców, jak w przypadku utworu „Nocny patrol”, kojarzonego ze stanem wojennym. W istocie były to przede wszystkim piosenki oddające stany emocjonalne artystki, która 35 lat później, przerażona rządami PiS-u, mówiła, że właśnie zyskują nowe znaczenie⁹¹.

Z kolei w jej utworach z lat 90. dominuje tematyka miłości (np. „Róża”, „Bez ciebie umieram”, „Po prostu bądź”) i tęsknoty, również za dawnymi, dobrymi czasami, czego wyrazem album z piosenkami Kabaretu Starszych Panów „Ja pana w podróż zabiorę” czy utwór „Ocean wolnego czasu” poświęcony krakowskiej Piwnicy pod Baranami. Natomiast obraz społeczeństwa w piosenkach Kory pisanych po 1989 roku zbudowany został – jak zwraca uwagę Sylwia Gawłowska – „przede wszystkim na poziomie sygnałów toczącej się na wielu poziomach ludzkiego istnienia walki, kłótni i nieustannego braku porozumienia”⁹². Motyw nie dających się pogodzić sprzeczności jest obecny w takich utworach, jak „Miłość od pierwszego spojrzenia”, „Złota klatka” czy „Spójrz w oczy chwili”. Ich subtelne, poetyckie teksty są jednak dalekie od zaangażowanej krytyki społecznej, jaką wyrażali inni artyści w tamtym czasie (np. Kult, T.Love czy Big Cyc). Kora swoje krytyczne opinie wyrażała za pomocą innych niż piosenka mediów, takich jak wywiad telewizyjny czy prasowy lub – jak w przypadku „Przewodnika po królestwie chamstwa” – własny artykuł w gazecie.

„Rzeczpospolita”, w której ukazał się jej przewodnik, to ogólnopolski dziennik o profilu konserwatywno-liberalnym. 5 listopada 1999 roku, kiedy ukazał się tekst Kory, jego papierowe wydanie, wówczas jeszcze w dużym formacie (broadsheet), kosztowało 1,70 zł, a nakład

---

⁸⁹ A. Zadrożyńska, *Targowisko różności. Spojrzenie na kulturę współczesną*, Warszawa 2001, s. 161.

⁹⁰ Kora, *Przewodnik po królestwie chamstwa*, „Rzeczpospolita” 1999, nr 1847, s. A12.

⁹¹ P. Domagalska, *A planety szaleją*, „Kora. Gazeta Wyborcza Classic. Wydanie specjalne” 2018, nr 1, s. 30–33.

⁹² S. Gawłowska, *Zimny maj – Polska w tekstach piosenek Kory z lat 1991-2011*, [w:] *Polska w piosence (1989–2019)*, red. K. Gajda, M. Chrzastowska, Poznań 2020, s. 193-205.

wynosił 275 874 egzemplarzy. Już na stronie tytułowej widoczna jest zajawka artykułu ze zdjęciem artystki, a cały tekst zamieszczony na stronie A12 w dziale „Opinie”. Niniejszy artykuł jest interpretatywną analizą przewodnika Kory.

Niech żyje wolność, wolność i swoboda⁹³

Kiedy w 1999 roku CBOS zapytał Polki i Polaków o bilans zmian w ostatnim dziesięcioleciu, oprócz „pełnych półek w sklepach, lepszego zaopatrzenia rynku, braku kolejek, likwidacji kartek” (42% wskazań) oraz „poprawy sytuacji gospodarczej i wzrostu stopy życiowej” (9%), za najważniejsze zmiany na lepsze uznano – wolność. Respondentom chodziło o wolność właściwie we wszystkich sferach życia, wymieniali, że na lepsze zmieniły się kolejno:

- wolność słowa, wolna prasa, likwidacja cenzury (21%),
- wolność polityczna, demokracja, zmiana ustroju, wolne wybory (demokratyczne), wybory parlamentu, prezydenta, wielopartyjność (17%),
- wolność gospodarcza, wolny rynek, przywrócenie własności prywatnej, wprowadzenie kapitalizmu, prywatyzacja, możliwość rozwoju własnej przedsiębiorczości (15%),
- wolność podróży, swoboda podróżowania, otwarte granice, paszport w domu, zniesienie wiz (11%),
- wolność – ogólnie, swoboda wyboru, brak strachu (11%),
- wolność wyznania, religijna, Kościoła (6%),
- otwarcie na Zachód, wejście do NATO, dążenie do członkostwa w UE (6%)⁹⁴.

Dla Kory również wolność była jedną z naczelnych, jeśli nie naczelną wartością w życiu⁹⁵, demokratyczne zmiany po 4 czerwca 1989 roku witała w euforii, była szczęśliwa, gdy weszliśmy do NATO i mocno wspierała wejście do Unii Europejskiej, twierdząc, że nawet za PRL-u czuła się Europejką⁹⁶. W pierwszych w pełni wolnych wyborach w 1991 roku sama zdecydowała się kandydować do Sejmu, z ramienia Polskiej Partii Zielonych. Wycofała się, gdy zdała sobie sprawę, że tę partię tworzą narodowcy i antysemita, po czym wsparła Kongres Liberalno-Demokratyczny. Wystąpiła w spocie przedwyborczym, zachęcając, jak Donald Tusk, ale też Agnieszka Osiecka czy Jerzy Stuhr, do głosowania na KLD słowami: „Popieram liberałów, lubię liberałów. To jest program dla mnie i dla moich dzieci, dla przyjaciół moich

---

⁹³ Fragment tekstu przeboju disco-polo zespołu Boys pt. „Wolność”.

⁹⁴ CBOS, *Pełne półki i poczucie wolności – bilans zmian w ostatnim dziesięcioleciu*, Komunikat z badań 1999a.

⁹⁵ T. Raczek, *7 niebo, 8 niebo. Wywiad w Korę*, Canal+ Polska 1995.

⁹⁶ K. Kubisiowska, *Kora. Się żyje*, Kraków 2023.

dzieci, jest to program dla ludzi wolnych”⁹⁷.

Wolność jest jednym ze słów kluczy Polski lat 90. Ale – tak jak ponad połowa Polaków nie wiedziała wtedy, co znaczą: Trybunał Stanu, budżet państwa, reprivatyzacja, preambuła czy liberalizacja, a więcej niż jedna trzecia nie umiała powiedzieć, co to jest ateizm, elektorat, fundamentalizm czy opozycja parlamentarna⁹⁸ – tak nie wszyscy rozumieli, czym jest wolność, myląc ją ze swawolą czy – bardziej w duchu tamtego okresu – wolnoamerykanką. I właśnie tę zbytnią swobodę, gwałcenie norm życia społecznego, brak odpowiedzialności, refleksyjności i względu na innych miała Kora za złe polskiemu społeczeństwu.

„Nowopolska jest krainą chamów” – stwierdza artystka w swoim artykule, punktując niesłychaną ekspansję tej postawy. „Cham tryumfuje na każdym kroku. Jest agresywny, bezwzględny, pazerny i pewny swego. Jest wszędzie. Wciska się niczym piasek w każdą szczeliną życia. (...) Na jego usługach są media, reklama, sztuka. Dla niego cały świat”. Pisze, że słyhać chama coraz głośniejsze i donośniejsze oraz że zagłusza on inne dźwięki: „mowę poety, myśliciela, muzykę i ciszę”. Wskazuje więc na kontrast pomiędzy tym, co wysublimowane, piękne, mądre, spokojne a narastającym hałasem i chaosem, który ogarnia Polskę.

Zagłuszanie mowy poety, myśliciela, muzyki i ciszy przez „chamstwo” to problem, który wieszczył jeszcze w głębokim PRL-u Czesław Miłosz w przedmowie do opracowanej przez siebie antologii tekstów amerykańskich „Kultura masowa”. Otóż: „gdyby jakaś magia usunęła barierę Polska natychmiast zostałaby pochłonięta przez kulturę masową komercyjną i to w stopniu o wiele większym niż przed wojną, kiedy brakło do tego społecznych warunków, bo cała niemal wieś (wtedy przygniatająca większość ludności) była wyłączona z obiegu”⁹⁹. Bariera, o której pisał poeta i konsekwencje braku której odczuwa Kora, została właściwie usunięta 11 kwietnia 1990 roku. Wówczas Sejm uchylił ustawę centralnego planowania kultury w Polsce, zniósł cenzurę i zlikwidował organy kontroli publikacji i widowisk. Była to zmiana dobra, konieczna i potrzebna, miała jednak swoje konsekwencje. W jej wyniku o randze dzieł kultury przestały decydować, selekcyjonowane przez różnych urzędników państwowych, walory: edukacyjne, propagandowe czy rozrywkowe, a zaczął nimi zarządzać masowy gust. W warunkach wolnego rynku i konkurencji o tym, co emitują media, decyduje popyt. A popyt, zwłaszcza na telewizję, był ogromny.

---

⁹⁷ Ibidem, s. 347.

⁹⁸ W. Kot, D. Górka, *Jak budowaliśmy kapitalizm. Pierwsze dziesięciolecie*, Poznań 2011.

⁹⁹ Cz. Miłosz, *Kultura masowa*, Paryż 1959, s. 138.

Z badania Pentora wynika, że dla wielu Polaków oglądanie telewizji było jedynym sposobem uczestnictwa w kulturze. 73% oglądało ją codziennie lub prawie codziennie, a czas poświęcany na oglądanie telewizji stanowił ponad połowę czasu wolnego¹⁰⁰. Badanie to wskazuje na wycofanie się Polaków ze zinstytucjonalizowanego życia kulturalnego, zwłaszcza z instytucji kultury wysokiej. Deklarowane uczestnictwo w instytucjach, takich jak kino, teatr, galeria, muzeum czy filharmonia było znikome, na plan pierwszy wysuwały się czynności domowe, z oglądaniem telewizji na czele. W tej, natomiast, wraz z pojawieniem się oferty komercyjnej, zaczęła dominować, jak to określano „papka”. Pisząc, że media, sztuka, świat podporządkowały się chamstwu, Kora zwraca uwagę na problem zaniżania poziomu przez schlebienie masowym gustom, m.in. gustom odbiorców, o których oglądalność konkurujące ze sobą stacje telewizyjne „walczą” w pogoni za zyskami z reklam emitowanych między¹⁰¹ programami. Sztuka wysoka, ambitna, wymagająca pewnego wysiłku, pogłębienia, a więc i czasu, została zepchnięta w niszę. Tzw. programy misyjne emitowane były w nocy, a w 2005 roku zostały „zepchnięte” do TVP Kultura, która miała bardzo ograniczony zasięg. W sferze kultury, jak diagnozował wówczas socjolog Andrzej Siciński, pożądane było „przede wszystkim to, co zabawne i łatwe”¹⁰².

Emblematycznym przykładem jest disco-polo, które Polki i Polacy lubili przede wszystkim właśnie za „łatwość i prostotę tej muzyki” oraz jej „relaksujące właściwości”¹⁰³. Program „Disco Relax”, nadawany w latach 1994-2002 przez Polsat, prezentujący teledyski disco polo, gromadził nawet ośmiomilionową widownię. Kora, która słuchała „tylko i wyłącznie Dwójki”¹⁰⁴ disco-polo nie znosiła, twierdziła, że „te prostackie dźwięki są społecznie szkodliwe”¹⁰⁵. Tymczasem do lubienia tego gatunku przyznawało się prawie 70% Polek i Polaków. 30% uważało, że powinno być go w publicznym radiu i telewizji więcej. Disco-polo słuchali przede wszystkim wyborcy PSL (85%) i SLD (74%), ale również elektorat innych partii, również inteligentkiej Unii Wolności (60%). Mimo że odsetek potencjalnych wyborców UW lubiących tę muzykę był najniższy wśród partyjnych elektoratów, to i tak należy go uznać za bardzo duży, biorąc pod uwagę wizerunek tej partii¹⁰⁶.

Jak pisze autorka monografii o disco-polo Monika Borys, „Inteligencja utraciła moc

---

¹⁰⁰ Pentor, *Potrzeby i aspiracje kulturalne Polaków*, Komunikat z badań 2002.

¹⁰¹ Wówczas jeszcze nie przerywano programów czy filmów(!) jak obecnie.

¹⁰² A. Siciński, *Styl życia, kultura, wybór*, Warszawa 2002, s. 160.

¹⁰³ CBOS, *Popularność muzyki disco polo*, Komunikat z badań 1996.

¹⁰⁴ K. Sipowicz, *Jesteśmy czytającymi maszynami. Rozmowa z Korą* 2017,

<https://www.biuroliterackie.pl/biblioteka/wywiady/rozmowa-kamila-sipowicza-z-kora>, dostęp: 11.11.2024.

¹⁰⁵ Za: K. Kubisiowska, dz. cyt., s. 291.

¹⁰⁶ CBOS, *Popularność muzyki disco polo*, Komunikat z badań 1996.

decydowania o tym, co może się Polakom i Polkom podobać, a to umożliwiło odrodzenie się zjawisk funkcjonujących dotąd na obrzeżach kultury. Popularny gust, izolowany w PRL-u na prowincji, skomercjalizował się i objawił pod postacią muzyki chodnikowej. Okazała się ona chodliwym towarem”¹⁰⁷. Borys przypomina, jak elity deprecjonowały disco-polo, uznając je za najgorszy przejaw kultury masowej, która wraz z wolnym rynkiem zalała Polskę. Kora nie była tu żadnym wyjątkiem. Jeśli krytykuje „prostactwo” tej muzyki i uważa ją za społecznie szkodliwą, mówi zarazem głosem szerokiej rzeszy polskiej inteligencji, oskarżanej już wtedy o nieuwzględnianie w swej krytyce własnej pozycji klasowej (a więc określonej, ograniczonej perspektywy) i anachroniczności podziału na kulturę wysoką i niską¹⁰⁸. Kora nie boi się wartościowania i robi to dosadnie. Pisze, że cham „paskudzi eter swym wrzaskiem i obraz telewizyjny nasyca swym bezguściem”¹⁰⁹.

Przeszkadza jej wrzask i bezguście, typowe dla Polski okresu transformacji (wszechobecny plastik, kolorowe dresy ortalionowe, pastelowe bloki, gargamele, krzykliwe reklamy, białe skarpetki do garnituru, białe plastikowe stoliki i krzesła w kawiarniach itd.), ale przeszkadza jej również swoista zmiana etosu: z wrażliwości na przebojowość, z misyjności na komercję, z duchowości na materializm, ze względu na innych na rzecz własnego „ja”. Dostrzega zarazem pewną niekonsekwencję, jak ta w wydaniu „chama eksploratora” (Wojciecha Cejrowskiego?). Jak pisze: „On nam wszystko udostępni i pokaże. Dotrze do najbliższego plemienia w Amazonii, gdzie nie stanęła jeszcze stopa białego człowieka. Pobiadoli nad tym, że prymitywne kultury giną przez tegoż białego człowieka. Po czym ubierze przerażonych dzikusów w czapeczki z napisem New York Bulls i koszulki Calvina Kleina (sponsorzy jego wyprawy), sfilmuje i pokaże w programie Discovery”. Korze ewidentnie przeszkadza komercyjny charakter mediów, ich koncentracja na osiągnięciu zysku, a nie wartościach i wysokiej jakości. Kochająca wolność i demokrację, pisze, że chamstwo to jej „ponury cień”. Wielokrotnie wskazuje, że „wolny rynek i demokracja go [chama – AJ] rozgrzeszą. Są dla niego najlepszym

---

¹⁰⁷ M. Borys, *Polski bajer. Disco polo i lata 90.*, Warszawa 2019, s. 55.

¹⁰⁸ Część socjologów i kulturoznawców twierdziło, że tradycyjnego podziału na kulturę wysoką i niską (popularną) nie daje się już wyraźnie wskazać. Wszelako same terminy nie wyszły z użycia. Np. Wojciech Burszta pisał: „Dzisiejsza kultura popularna (...) nie tylko robi sieczkę z mózgu, ale spełnia potrzeby i pragnienia zgodne ze szczególnym, wszelako jednak istniejącym, gustem. Wszyscy mamy dziś autonomię w wyborze, które z kulturowych zjawisk uznać za własne. A poza tym – bycie miłośnikiem którejś z form popkulturowych wcale nie zamyka przed nami drogi do rozmaitych <<nisz>>, w których skrywa się obecnie sztuka wysoka”. W. J. Burszta, *Wszyscy jesteśmy pop!*, „Przegląd Polski on-line” 2002 za: A. Jawor, *Kultura w mieście idealnym. Kultura – Zamość – uczestnictwo w kulturze*, Warszawa 2009, s. 51.

¹⁰⁹ A za co Polacy nie lubili disco-polo? Prawie połowa z tych niespełna 30%, którzy tego gatunku nie lubili – podobnie jak Kora – zwracała uwagę na jej „znikomą wartość muzyczną i literacką, prymitywizm”. CBOS, *Popularność muzyki disco polo*, Komunikat z badań 1996.

środowiskiem”.

Pan tu nie stał

Pod hasłem „chamstwo i jego źródła” Kora wylicza: „Walka o byt w swej najwcześniejszej fazie. Dobór naturalny w ludzkim stadle. Wczesny kapitalizm. Nowopolska”. Te ewolucjonistyczne wyjaśnienia, szukające przyczyn chamstwa w walce o byt, byłyby właściwe wszystkim epokom, nie tylko Polsce okresu transformacji. Historyk Marcin Zaręba w książce poświęconej dekadzie Gierka, pisze, jak to właśnie w latach 70. XX wieku mieliśmy do czynienia z – jak to ujął – „niezyczliwym społeczeństwem”. Zaremba opisuje, jak to ludzie mieli wówczas jakby dwie twarze: miłą, ciepłą, spokojną na użytek domowy oraz walczącą w przestrzeni publicznej. „Gdy ludzie wychodzili z domu, by stanąć w kolejce, żegnali się z domownikami, by zaraz za progiem przekształcić się w drapieżnych myśliwych. Gdy ci wkraczali na wrogi teren: sklep bądź jego okolice, rosły w nich poczucie frustracji, gniew i agresja. (...) przeciętny Polak znajdował się wciąż w stanie lekkiej irytacji. Dawało się to odczuć w sklepie, w tramwaju, u fryzjera. (...) Powszechnie znaną kliszą tych zachowań był zwrot <<Pan tu nie stał>>”¹¹⁰. System komunistyczny prawdopodobnie jeszcze bardziej degraduje kulturalnie niż kapitalizm. I Kora temu nie zaprzecza. Jak pisze w innym miejscu swego przewodnika: „Siłą rzeczy komunizm, niszcząc Polskę Panów, stworzył Polskę chamów. Neokapitalizm wraz z jego niekontrolowanym brutalizmem i brakiem czasu na jakąkolwiek autoanalizę społeczną, chamstwo utwierdził, zatwierdził, rozbudował i uprawomocnił. Dlatego być może tak wielki sukces Pana(!) Tadeusza. Tęsknota za utraconym rajem”.

Kora zdaje się tu przychylić do opinii Franciszka Starowieyskiego, że „Kultura polska była kulturą szlachecką – innej nie mieliśmy – a ta przepadła wraz z reformą rolną”. Przypomnijmy, że w Polsce Ludowej, jak propagandowo nazywano PRL, władze próbowały nawet zaniechać stosowania form adresatywnych: „pan”, „pani”. Zamiast tych, związanych etymologicznie i historycznie z panowaniem, form zwracania się do siebie w trzeciej osobie liczby pojedynczej, usiłowano wprowadzić rosyjski oraz występujący w polskich gwarach zwyczaj zwracania się do siebie w drugiej osobie liczby mnogiej: „wy”. Forma ta nie przyjęła się w życiu codziennym, tak samo jak inne, mające zastąpić „pana” i „panią”, czyli „obywatel”, „obywatelka” i „towarzysz”, „towarzyszka”. Nawet jeśli w urzędzie było się „obywatелеm”, dla sąsiada czy kolejkowicza zostało się „panem”.

---

¹¹⁰ M. Zaremba, *Wielkie rozczarowanie. Geneza rewolucji Solidarności*, Kraków 2023, s. 264–266.

I tak też kultury szlacheckiej jako kultury narodowej – wbrew narzekaniom Starowieyskiego i Kory – nie dało się „wyplenić”, mimo likwidacji ziemiaństwa. W poradnikach, szkołach i rodzinach przekazywano przecież wzorce wcale nie inspirowane etosem chłopskim czy obyczajowością robotników, tylko opozycyjnym wobec „chamstwa” kodeksem rycersko-szlacheckim (całowanie kobiet w rękę, przepuszczanie w drzwiach, nakrycie stołu, stosowność stroju, zasada dyskrecji itd.). Niektóre poradniki dobrego wychowania wprost nawiązywały do szlachetczyzny. Na przykład w „Jak się zachować” Marii Ziółkowskiej znajdują się anegdota o królu Janie Sobieskim i odwołania do Adama Mickiewicza¹¹¹, a w „Dama być... Ba!” Ewy Otwinowskiej i Haliny Kwiatkowskiej zamieszczone są fragmenty „Pana Tadeusza” dotyczące Telimeny, soplicowej damy¹¹². Studniówki (z wyjątkiem czasu stalinizmu) zaczynało polonezem, tak jak dawniej szlachta zaczynała swoje bale. Ogromną popularnością cieszyło się „rycerskie” malarstwo Juliusza, Wojciecha i Jerzego Kossaków, a w telewizji iście „arystokratyczny” Kabaret Starszych Panów. Masowo oglądano „szlachecką” „Trylogię” Henryka Sienkiewicza i „arystokratyczną” „Lalkę” Bolesława Prusa. Czytano kilkakrotnie wznawianie książki poświęcone kulturze szlacheckiej Janusza Tazbira, Jana Stanisława Bystronia czy Aleksandra Brücknera. A bogate wnętrza pałaców i dworów szlacheckich, których nie zniszczono, stały się atrakcyjnym celem wycieczek szkolnych i nie tylko. Jak pisze Andrzej Leder: „Ogromne przemiany społeczne okresu wojny i powojennego stalinizmu, które (...) otworzyły drogę do awansu chłopskiego społeczeństwa na salony – partyjne, urzędnicze, wojskowe, policyjne, a nawet towarzyskie – nie zmieniły charakteru hegemonii kulturowej. Ludzie z awansu nie wnieśli swojej kultury ani obyczaju; po okresie socrealistycznym coraz bardziej próbowali wpisywać się w dawną pańską formę”¹¹³.

Kultura szlachecka w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej była, wbrew pozorom, całkiem żywa, podobnie jak w III Rzeczypospolitej, kiedy nastąpiła wręcz moda na szlachetczyznę. Szukano „wysoko urodzonych” przodków, snobowano się na herbowe sygnety, dodawano sufiks „-ski” do nazwiska, duży pokój, nawet w małym mieszkaniu, zaczęto nazywać „salonem”. Andrzej Chwalba i Wojciech Harpula wspominają, jak to w latach 90. „Polska doświadczała (...) fali fascynacji wszystkim, co wiązało się ze szlacheckością i szlacheckim pochodzeniem. Heraldycy i genealodzy mieli ręce pełne roboty, szukając dokumentów potwierdzających szlacheckość swoich klientów. W sklepach z antykami najbardziej poszukiwanym towarem

---

¹¹¹ M. Ziółkowska, *Jak się zachować*, Warszawa 1973.

¹¹² E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Dama być... Ba!*, Warszawa 1988.

¹¹³ A. Leder, *Ile w Polaku chłopa, a ile szlachcica?*, „Pomocnik Historyczny”, dodatek tygodnika „Polityka” 2018, nr 5, s. 102.

były pierścienie z herbami rodowymi, które sprzedawały się na pniu i osiągały bardzo wysokie ceny. Poczytnością cieszyły się książki na temat szlacheckich dworów, magnackich pałaców i obyczajów arystokracji. Efekty uboczne tej fascynacji – w postaci upstrzonych kolumnami wieżyczkami, imitujących dworki i pałace <<gargameli>> - stoją do dziś”¹¹⁴. Wtedy też Jerzy Hoffman zekranizował „Ogniem i mieczem”, Jerzy Kawalerowicz „Quo vadis”, a Andrzej Wajda „Zemstę” i, wspomnianego przez Korę, „Pana Tadeusza”, który Tadeusz Sobolewski¹¹⁵ chwalił jako pełną życia próbę wskrzeszenia narodowego mitu. A Zdzisław Pietrasik pisał: „Dziś jesteśmy wreszcie we własnym domu (...), ale z polskością wciąż mamy kłopoty. Nazbyt często nie podobamy się sobie samym. Filmowy <<Pan Tadeusz>> nie krzepi, Wajda pokazuje, że tacy byliśmy zawsze”. Jacy? „Najpierw straszni, dopiero potem wspaniali, ale też śmieszni”¹¹⁶.

Za jakim „utraconym rajem” zatem tęskni Kora? Być może dostrzega w polskiej obyczajowości okresu transformacji zmiany, które zarejestrowała również językoznawczyni Małgorzata Marcjanik, mianowicie odwzorowywanie zachowań amerykańskich (a nie (staro)polskich), upowszechnianych głównie przez amerykańskie filmy i wzorowane na amerykańskich programy telewizyjne. Zdaniem badaczki przejawia się to w takich postawach, jak: egalitaryzm grzecznościowy, tendencja do indywidualnych, „kreatywnych” zachowań i utylitaryzm grzecznościowy.

Egalitaryzm grzecznościowy wynika z przekonania, że wszyscy w prawach i obowiązkach grzecznościowych są równi. Wiąże się z tym niespotykane w poprzednich epokach próby skracania dystansu, na przykład zwracanie się do obcej osoby per „Pani Małgosiu” czy szybkie przechodzenie „na Ty”. Tendencja do indywidualnych, „kreatywnych” zachowań sprowadza się do zbyt ostentacyjnego manifestowania własnych nawyków, gustów, przyzwyczajzeń, ogólnie – prawa do wolności. Przykładami są głośne i niedyskretne rozmowy czy niestosowne stroje. Z kolei utylitaryzm grzecznościowy polega na tym, że zachowania grzecznościowe stały się towarem lub gratisem dołączonym do towaru lub usługi. Na konkurencyjnym rynku firma mająca miłą, kulturalną obsługę może liczyć na lojalność klienta, a nawet – dzięki jego opinii – zyskać nowych¹¹⁷. Jest to zatem grzeczność, która się opłaca, grzeczność, którą Sędzia w „Panu Tadeuszu” nazywa „kupiecką” i gardzi nią, przeciwstawiając ją tej staropolskiej i

---

¹¹⁴ A. Chwalba, W. Harpula, dz. cyt., s. 6.

¹¹⁵ T. Sobolewski, *Podróż Wajdy do Polski*, „Gazeta Wyborcza” 1999, nr 244, s. 19.

¹¹⁶ Z. Pietrasik, *Horror w zaścianku*, „Polityka” 1999, nr 43, s. 18.

¹¹⁷ M. Marcjanik, *Współczesna etykieta językowa – zmierzch wartości?*, „Studia Medioznawcze” 2015, nr 4 (63), s. 115–119.

szlacheckiej. „Bo Sędzia w domu dawne obyczaje chował/ I nigdy nie dozwalał, by chybiano względu/ Dla wieku, urodzenia, rozumu, urzędu;/ Tym ładem, mawiał, domy i narody słyną. Z jego upadkiem domy i narody giną”. Czy tak też sądzi Kora? Podobnie, skoro pisze z nostalgią: „Kiedys był jeszcze Pan i Cham. Dzisiaj Pan schamiał, zostawiając sobie na pamiątkę tytuł. (...) Inteligencja, Panowie szlachetni i honorowi to ludzie skazani na zagładę”.

Cham i pan

(...)

*Dawniej wiedziano komu się uklonić,
Pan szedł w kontuszu, a sługa w kubraku,
Dzisiaj pomyłki trudno się uchronić,
Bo pan i sługa obadwaj we fraku.*

(...)¹¹⁸

To fragment popularnej niegdyś piosenki „Nie tak in illo tempore bywało”, która ilustruje upadek obyczajów i tęsknotę za starymi, dobrymi czasami. Piosenka jest z początku XX wieku. Tekst Kory z ostatniego roku tegoż wieku. Ale w każdym pokoleniu utyskuje się na brak manier, tęskniąc za kulturalnością dawnych epok. Narzekanie na upadek obyczajów oraz opiewanie dawnych ma długą tradycję. A jak długą tradycję ma chamstwo?

Kora źródeł chamstwa upatruje bardzo wcześnie, w biblijnej historii Noego. Otóż był „Cham – biblijny syn Noego. Zastał swego starego ojca (tata miał już około 267 lat) śpiącego nago. Nagość pijanego ojca wywołała w nim śmiech. Zły śmiech. Przyczyny tego śmiechu leżały w płyciznach jego prostackiej duszy. Dwaj inni synowie Noego, Jafet i Sem, okryli wstydlivość ojca i upomnieli pierwszego chama ludzkości. Ojciec Noe przeklął swego syna. Po wsze czasy potomkowie Chama mieli być służącymi potomków Jafeta i Sema. Zły śmiech Chama brzmi do dziś. Coraz głośniejszy, donośniejszy”.

Kora na tym kończy wątek historyczny, warto jednak dodać, że w Rzeczypospolitej szlacheckiej „chamami” zaczęto określać chłopów, uzasadniając w ten sposób prawo do panowania nad nimi przez, *nomen omen*, panów, szlachciców. A o tym, że sposób bycia różnicował pana i chama świadczy chociażby dzieło Waleriana Nekandy Trepki „Liber chamorum”, czyli „Księga chamów”. Jest to rejestr plebejuszów podszywających się pod szlachtę, których zdradzała nieznamość stosownych zachowań, dobrych manier i reguł wymowy. Trepka podaje

---

¹¹⁸ Za: L. Pilecka, *Tam na błoniach błyszczy kwiecie. Śpiewnik historyczny*, Kraków 1985, s. 98–99.

mnóstwo konkretnych przykładów tego, że ktoś został zdemaskowany jako fałszywy szlachcic, ponieważ „mowę chłopską miał, szepluniawą i prostak w obyczajach”¹¹⁹. Udawanie pana przez chama, wpychanie się „na chama” w pański świat było źle widziane. Dzisiaj, tymczasem, ocenianie według urodzenia czy przynależności do jakiejś grupy społecznej jest nie na miejscu. Nie pochodzenie determinuje chamstwo i kulturę, a czyny. Kora daje temu wyraz, gdy pod hasłem „Cham, Pan i Żyd” pisze: „Przez stulecia ten trójpodział zdominował polskie społeczeństwo. Przy czym o ile cham był raczej antysemitą, o tyle Pan najczęściej przybierał tony filosemickie. Jednakże oba te podejścia są chamskie. Oceniają bowiem ludzi, źle i dobrze, wedle kryterium rasy, a nie charakteru i czynów”¹²⁰.

Tu Kora w istocie buntuje się wobec takiego klasycznego *savoir-vivre*’u, który karmił się podziałami społecznymi, różnicami klasowymi, w ramach którego względy wobec ludzi były warunkowane właśnie ich rozmieszczeniem w strukturze społecznej (jak mówił Sędzia w „Panu Tadeuszu”: „Grzeczność wszystkim należy, lecz każdemu inna”).

Jak pisze Ludwik Stomma o klasycznie rozumianym dobrym wychowaniu: „Prostak zachowuje się w sposób prosty, naturalny, odruchowy. My, którzy odchodzimy od natury w kierunku kultury, nadajemy naszym zachowaniom formę. Im bardziej będzie ona wypracowana, skodyfikowana i złożona, tym dalsza będzie od niskiego prostactwa. Dobre wychowanie nie ma nic wspólnego z grzecznością rozumianą jako pochylenie się nad troskami bliźniego. Wręcz odwrotnie. Jest jej radykalnym zaprzeczeniem. Sprowadzać bowiem musi nieuchronnie zachowania do konwensu. Albo przez komplikację, albo rytualizację odbierającą słowom sens, a uczuciom rację bytu”¹²¹. I tak w konserwatywnych środowiskach wyżej ceniony bywa gest rytualny niż praktykowanie moralności. „Wybacza się podłość, jeśli nie wywołała skandalu, nie wybacza się natomiast uchybienia etykiety. Łatwiej rozgrzesza się krzywdziciela niż tego, kto je rybę nożem”¹²². Wrażliwa społecznie Kora, upominająca się o (nowoczesną) kulturalność, postuluje moralność¹²³. Dbając o formę, podkreślając w wywiadach swój estetyczny stosunek do świata, szczególnie ceni szeroki horyzont. Za istotę chamstwa uznaje „płytkie i powierzchowne postrzeganie świata. Prymitywne”. Boleje, że „nierozwinięte i

---

¹¹⁹ W. N. Trepka, *Liber generationis plebeanorum („Liber chamorum”)*, Wrocław 1963, s. 44.

¹²⁰ Nawiasem mówiąc, na pytanie OBOP-u, czy można uznać za Polaka dziecko Polki z Żydem, co czwarty respondent odpowiadało wówczas – raczej nie. OBOP, *Polacy wobec ludzi innych narodów*, Komunikat z badań 1999.

¹²¹ L. Stomma, *Kultura zmienną jest*, Poznań 2009, s. 67.

¹²² M. Czerwiński, *Przemiany obyczaju*, Warszawa 1972, s. 150.

¹²³ Por. A. Jawor, *Kulturalność. Rekonstrukcja wzorca człowieka kulturalnego w Polsce*, Warszawa 2023, s. 356, 384.

arefleksyjne ja dobiera sobie ze świata tylko te treści, które służą mu do najbardziej wygodnego życia. Bez względu na innych i na otoczenie”. Wzgląd na innych, również takich, jak pijany nagi ojciec albo chłop – oto przeciwieństwo chamstwa.

Przekrój chama

Jest paradoksem, że w kraju, który nazywał się „demokracją ludową”, w którym władza miała należeć do „ludu pracującego miast i wsi” do najpopularniejszych obelg należały: „ty wieśniaku”, „ty wsiochu”, „ty wieśniaro”. „Nie lubię chamstwa i muzyki ludowej” – mawiano. Wieś kojarzyła się z zacofaniem, prymitywizmem, brakiem kultury. Naśmiewano się z ludzi ze wsi, tak jak i dziś „warszawka” lubi nazywać przyjezdnych, nie tylko ze wsi, „słoiki”. Przykładem z czasów PRL jest pełne bloków osiedle na Saskiej Kępie w Warszawie, które powstało na obrzeżach dzielnicy wypełnionej drobną zabudową willową. Osiedle nazywano „Chamowem”. To mieszkańcy najstarszej części dzielnicy tak ochrzczili jej nową część. Napływowa ludność miała bowiem wnosić do codziennego miejskiego życia zachowania odstające od tych właściwych dawniejszym, zasiedziałym mieszkańcom. Osiedlu poświęcił książkę Miron Białoszewski, o czym przypomina Kora: „Gdy poeta (...) przeprowadził się z mieszkania na placu Dąbrowskiego w Warszawie do wielkiego bloku, swój nowy rejon nazwał Chamowem. Od tego czasu zajął się wytworną chamologią. Jako wybitny fenomenolog chamstwa zaobserwował, że istotny wpływ na jego tworzenie ma socjalistyczne ublokowanie i umasowienie społeczeństwa”. Dalej pisze Kora, że „komunizm (...) stworzył Polskę chamów. Neokapitalizm (...) uprawomocnił”.

Jeśli zatem w PRL-u chamstwo zdaje się „umasowione”, „szare”, tak jak społeczeństwo tamtego okresu, tak w kapitalizmie, wraz z postępującą indywidualizacją, również chamstwo zyskuje wiele odcieni i twarzy. Kora, oprócz wspomnianego już wcześniej „chama eksploratora”, wyróżnia w swoim przewodniku: „chama politycznego”, „chama religijnego”, „chama yuppie”, „chama hormonalnego” i „chama ze strachu”.

O chamie politycznym pisze: „Dla niego najważniejsza jest jego minipartyjka lub wielka partia trzyliterowa. Nie widzi państwa i jego racji stanu. To są dla niego sprawy za duże. On niszczy wszystko i wszystkich dookoła. Z jego politycznej gęby leci żółty jad nienawiści. Kokosi się w swoim sosie i uwielbia sam siebie. Jest taki interesujący. Media walczą o jego wymioty. Denuncjator nieprawości, orędownik czystości. obrońca wiary, krzyży, chłopca, kolejarza, hutnika, górnika. Codziennie nowy cham obrotowy”. Chamstwo przenika więc całą scenę

polityczną, od prawicy (obrońca wiary, krzyży) po lewicę (obrońca kolejarza, górnika itd.), wszystkie partie (prawie wszystkie wówczas były trzyliterowe: AWS, SLD, PSL, ROP). Kora zwraca uwagę na hipokryzję polityków, którzy – zdarza się – zmieniają partie jak rękawiczki. Wszyscy są siebie warci, zdaje się mówić, choć premierem był wówczas „zrównoważony, pełen spokoju” Jerzy Buzek, a prezydentem „inteligentny” Aleksander Kwaśniewski. Tak ich oceniali respondenci CBOS-u¹²⁴¹²⁵¹²⁶. Ogólnie rzecz biorąc Polacy nie darzyli jednak polityków estymą, większość (59%) uważała, że sytuacja w kraju zmierza w złym kierunku i był to najgorszy wynik od co najmniej kilku lat¹²⁷.

Podobnie spadał szacunek do Kościoła katolickiego. Prawie połowa badanych przez CBOS (44%) uważała, że Kościół katolicki w Polsce po roku 1989 cieszy się mniejszym szacunkiem społecznym niż przez rok 1989. Z takim stwierdzeniem zgadzało się też 54 % księży¹²⁸. Jednocześnie istotnie zwiększył się postrzegany wpływ Kościoła na to, co się dzieje w kraju. Odsetek osób sądzących, że jest on duży lub bardzo duży, wzrósł w ciągu tej dekady o 28 punktów. Ponad dwie trzecie ankietowanych (68%) miało przeświadczenie o dużym oddziaływaniu Kościoła na życie kraju, w tym niemal co czwarty (23%) sądził, że wpływ ten jest bardzo duży. Czy za duży? Tak zdaje się twierdzić Kora. O „chamie religijnym” pisze: „Dzisiaj, w czasie wielkiego zamętu, tłumaczy nam, maluczkim, czym jest poczęcie, życie i śmierć. Niby stara się ulżyć. Ex catedra lub ambona bez głębszego przekonania z wielkim namaszczeniem owija największe tajemnice życia i śmierci w lukrowatą watawę swej religii. Sam nawet nie zdaje sobie sprawy, że odziera najbardziej intymne sfery człowieka z ich sakralnego charakteru. Wciąga Boga, prawdę i miłość w swe pokrętne wywody. Wydaje mu się, że jest jedynym dzierżawcą tych pojęć. Ziemi administrator Pana Boga, strażnik jego płci i czystości. Nawet nie zdaje sobie sprawy, że – nazywając Boga Panem – useksowił go i zarazem odchamił. Ten Wielki Inkwizytor wyposażony w stopy medialne tak naprawdę jest Wielkim Błuzniercą”.

Takie odzieranie z ducha jest też właściwe – choć w innym obszarze – „chamowi

---

¹²⁴ CBOS, Społeczny wizerunek premiera Jerzego Buzka, Komunikat z badań 1999a.

¹²⁵ CBOS, *Społeczny wizerunek prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego*, Komunikat z badań 1999b.

¹²⁶ Buzka badani oceniali słowami: „zrównoważony, pełen spokoju” (77% wskazań), inteligentny (76%), sympatyczny (73%), „przystojny, ma dobrą prezencję” (72%), „skromny” (68%) itd. A Kwaśniewskiego: „inteligentny” (89%), „przystojny, ma dobrą prezencję” (83%), „kompetentny, zna się na tym, co robi” (79%), „mówi konkretnie, w sposób odpowiedzialny” (71%), „energiczny, dynamiczny” (67%) itd. Jako wady wskazywali przede wszystkim: „Nie jest samodzielny w podejmowaniu decyzji, za bardzo daje sobą kierować” (44 proc.) w przypadku premiera i „Nie zawsze mówi prawdę” (46%) w przypadku prezydenta.

¹²⁷ CBOS, *Nastroje społeczne w grudniu*, Komunikat z badań 1999c.

¹²⁸ CBOS, *Kościół w III Rzeczypospolitej*, Komunikat z badań 1999d.

hormonalnemu”. Kora pisze, że to taki cham, który „w swym niekontrolowanym życiu erotycznym oddziela swą sferę erotyczną od reszty. Uprzedmiotawia ją i jako podmiot seksualny grasuje w świecie erotycznych fantazmatów. Najmniej szkodliwy dla innych. Najbardziej dla siebie samego”.

Bardzo ekspansywny jest „cham yuppie”, czyli wzorowany na amerykańskim stylu życia młody wielkomięski przedstawiciel wolnego zawodu (*young urban professional*). „Jest młody, inteligentny, nowokapitalistyczny i jednowymiarowy. Pnie się do góry po trupach. Jest mistrzem świata w wyścigu szczurów. Jeżeli słyszał coś o honorze, godności, etyce, to są to dla niego bajki o smokach. Jest skrajnym materialistą, nekrofilem, kocha to, co martwe. Niedługo wszczepią mu chip od karty kredytowej pod skórę i modem do mózgu. Ustawił siebie samego jako równoprawną maszynę w parku maszynowym”. Wbrew stereotypom, polska wersja yuppie odbiega od pierwowzoru amerykańskiego. Posądzany o egoizm i karierowiczostwo, kojarzony z singielstwem, w istocie bywa sprawnym kreatorem życia rodzinnego¹²⁹. Niewątpliwie jednak jest pragmatyczny, profesjonalny, dąży do sukcesów i jest ekspansywny, zupełnie inaczej niż – ostatni z wymienionych przez Korę – „cham ze strachu”.

„Cham ze strachu” to „człowiek często szlachetny, lecz przerażony regułami gry dostosowuje się do innych. Często jako neofita w królestwie chamstwa jest bardziej papieski niż sam papież. To on właśnie staje się mistrzem tworzenia języka za pomocą jednego słowa”. Kora tego słowa nie wymienia, choć nie jest tajemnicą, że sama nie stroniła od wulgaryzmów. Ich repertuar miała jednak dość bogaty i, powiedzmy, że wykorzystywany w określonych okolicznościach. Nie w funkcji przecinka, raczej, żeby wzmocnić ekspresję lub wyzwolić energię, jako wyraz „niedawania sobie rady ze światem” (Bralczyk i in. 2021). Cham jest w przeklinaniu dosyć prymitywny, a przez to, zdaniem Kory, bardziej chamski.

Kora nie tylko wyróżniła rodzaje chamów, ale także podzieliła chamstwo na wewnętrzne, tajemne i powierzchowne. „Chamstwo wewnętrzne” można, jej zdaniem, zdefiniować jako brak szlachetności, honoru, elegancji, stylu, dobrych obyczajów. Dla chama te cechy to egzotyka”. Z „chamstwem tajemnym” mamy do czynienia, gdy „cham utajniony nabiera stylu. Maskuje się elegancją. Jest znawcą win i dobrych obyczajów. Udaje honorowego i szlachetnego. Biada jednak temu, kto w to uwierzył. W odpowiedniej chwili cham pokaże pazury. Nigdy bowiem nie wierzył, że cechy szlachetne są czymś immanentnym duszy. Używał

---

¹²⁹ M. Bernasiewicz, *Yuppie oraz squatter. Globalne style życia w lokalnych środowiskach wychowawczych*, Katowice 2013.

ich jedynie jako ornamentów. Nie tylko po to, aby się maskować. Cham tajny uwielbia atrybuty Pana. Herby, bontony i rady Pietkiewicza. Wilk w owczej skórze”. Z kolei „chamstwo powierzchowne” „przejawia się głównie w języku. Jest całkowitą nieświadomością formy. Bierze się z płycizny duchowej i braku jakiejkolwiek refleksji. Cham (...) Wulgarny, brutalny, pełen plugastwa. W jego języku króluje jedno słowo”.

Potępiając to „jedno słowo”, Kora wyraża opinię znakomitej większości polskiego społeczeństwa, które twierdzi, że kulturalnym jest ten, kto „nie przeklina, nie używa wulgarnych słów”¹³⁰. Tymczasem aż 84% Polek i Polaków twierdziło, że często spotyka się z tym, że „ktoś publicznie przeklina, używa wulgarnych słów, wykonuje wulgarne gesty”. Prawie wszystkich badanych (95%) to razi¹³¹.

Najbardziej jednak razi Polki i Polaków (97% z nich), gdy „ktoś pozostawia po sobie śmieci w lesie, nad wodą, w górach” oraz gdy „ktoś śmieci na ulicy, w autobusie, w kinie, rzucając byle gdzie niedopałki, opakowania”. Dla Kory to wręcz racja stanu. Porusza ten problem pod hasłem „Chamstwo a sprawa polska”. Pisze, że dla chama „Polska to jeden wielki śmietnik. Może wymiotować na krakowskich Plantach, wyrzucać sterty śmieci w podwarszawskim lesie. Może zabrudzić drogę z Kasprowego i wydmy w Dębkach”. Kora kreśli wizję niczym z „Polski” Kultu, gdzie chodniki są zarzygane, plaża brudna, ulice pełne pijanych meneli. Utwór jest 1989 roku. I choć Bałtyk już nie śmierdzi, jak w piosence, a dworzec w Kutnie jest już odrestaurowany, a nie brudny i brzydki, że pękają oczy, Kazik twierdzi uparcie, że utwór „jest znakiem czasów i właściwie pozostaje aktualny, mimo że dworzec w Kutnie bardzo wypiękniał. Jednak pozostałe historie są nadal na wskroś aktualne”¹³².

---

¹³⁰ OBOP, *Kim jest człowiek kulturalny?*, Komunikat z badań 2001.

¹³¹ CBOS, *Reakcje na brak kultury w życiu codziennym*, Komunikat z badań 2004.

¹³² J. Krzyżański, M. Mieszczak, *100 najodważniejszych polskich piosenek*, Bielska-Biała 2022.

Chamski pień

Już sam tytuł artykułu Kory – „Przewodnik po królestwie chamstwa” – sugeruje, że pozycja chamstwa w Polsce jest szczególna, bardzo wysoka, chamstwo rządzi. To mocna teza, wyrażana w tekście w sposób bardzo ekspresywny. Kora uwypukla to, co najgorsze w polskim społeczeństwie, sugeruje, że chamstwo jest wszędzie, przenika właściwie wszystkie sfery życia, dotyczy każdego. Jej tekst to w istocie pamflet pełen przejawów i dosadnych sformułowań. Pamflet jako gatunek zmierza do zdemaskowania, ośmieszenia i poniżenia obiektu swojego zainteresowania. Tak robi Kora, tylko że ten obiekt jest tu trudno uchwytany. Artystka dostrzega chamstwo i w świecie mediów, i wśród polityków, i w Kościele, właściwie wszędzie, skoro pisze: „Kiedyś był jeszcze Pan i Cham. Dzisiaj Pan schamiał”. Chaos związany z przegrupowaniami społecznymi okresu transformacji zwracał uwagę wielu socjologów, dostrzegł go również Maciej Maleńczuk¹³³: „W obecnym społeczeństwie polskim doszło do tak potężnego wymieszania, do takiej ilości mezaliansów, że nawet w panie cham się odzywa”¹³⁴.

Powojenne zubożenie czy raczej uproszczenie norm grzecznościowych z powodu likwidacji – dosłownej w czasie wojny lub symbolicznej zaraz po wojnie – dawnych elit (depozytariuszy najwyższej kultury poprzednich epok) oraz przemiany polityczno-ekonomiczno-społeczno-kulturowe po 1989 roku z takimi wartościami, jak wolność, pluralizm, tolerancja, otwartość, przyczyniły się do rozchwiania katalogu tego co wypada, czego nie wypada. Przedwojenna etykieta, skomplikowana, sztywna, ale też ekskluzywna w sensie ograniczenia do tzw. towarzystwa, uległa upłynnieniu. Dawniej cham mógł być wyeliminowany z towarzystwa. Dziś żadne towarzystwa nie są na chama odporne, bo chamstwo jest nie tyle cechą właściwą jakiejś grupie ludzi, ile okazjonalnym składnikiem bardzo wielu zachowań. Ewa Wilk używa pojęcia „chamstwa sytuacyjnego” na określenie chamstwa wyzierającego z rozmaitych okienek, np. w szpitalnej rejestracji czy w urzędach („A nie ma pieczątki. A nie ten druczek. A w ogóle ta sprawa to nie u mnie. A przepisy. A reorganizacja. A coś pan taki z innego świata?! A co pani się tak wymądrza? A w ogóle to przerwa”) czy w kolejkach do gabinetu lekarskiego czy autobusu („pchanie się na chama”)¹³⁵. Chamskie zachowania nie dotyczą jakiejś jednej tylko warstwy społecznej, są „ogólnie dostępne”. Oznaczają treść i formę czynów, nie zaś grupę społeczną, której można te czyny przypisać. Chama można zatem spotkać wszędzie, w każdym

---

¹³³ Na marginesie, Kora i Maleńczuk współpracowali ze sobą, m.in. jako wokaliści na albumie *Bela Pupa* (1988) firmowanym jako Kora, Püdelsi.

¹³⁴ M. Maleńczuk, *Chamstwo w państwie. Rozmawia Barbara Burdzy*, Warszawa 2016, s. 90.

¹³⁵ E. Wilk, *Cham w dom*, „Polityka” 2018, nr 7, s. 29.

środowisku, na długo lub tylko na chwilę. Dawniej się go odróżniało, dziś jest to niemożliwe. Jak przyznają obserwujący zjawisko, dziś chamstwo „występuje w różnych grupach społecznych bez względu na wykształcenie i pochodzenie społeczne” (Gadacz 2020, s. 161), „bynajmniej nie jest klasowe ani politycznie naznaczone. (...) Na chamstwo nie ma wyłącznego patentu ani lud, ani <<suweren>>, ani przegrani transformacji, ani jej beneficjenci, ani wykluczeni, ani wyniesieni”¹³⁶. Podobnie na konkretne jego przejawy, jak wyróżniana przez Korę wulgarność, której „leksykalnym przejawem są wszechobecne słowa na *k*, *p*, *j*, *ch* (...) Przeklinają wszystkie grupy społeczne, mężczyźni i kobiety, chłopcy i dziewczęta”¹³⁷. Nawet yuppie (Kora uważa ten styl życia za chamski) może być „każdy, gdyż ludzi takich tworzą okoliczności (...) kolorowy, migotliwy świat”¹³⁸.

Przewodnik Kory zamyka, dający nadzieję, choć nieco prześmiewczy, wiersz Jana Brzechwy pt. „Kulturalne obyczaje”. Poeta twierdzi, że Polska jest krajem, który mógłby stanowić wzór kultury. Nalega, by codziennie starać się zwalczać chamstwo, trzymać się zasad kultury życia codziennego. Nawet, gdy zdarza się robić chamskie rzeczy, czynić to w miarę kulturalnie („Gdy ktoś przechodnia po łbie walnie, Niech to uczyni kulturalnie; Kto w knajpie wstaje od stolika, Niech słów na <<d>> i <<k>> unika; (...) Jeśli wypuścić chcesz wiązanekę, Opuść o cudzej mamie wzmiankę; Jeśli załatwiasz się pod płotem, Bądź kulturalny wpierw i potem” itd.). Ale Brzechwa napisał jeszcze jeden wiersz o dobrych obyczajach pt. „Kwoka”. Etykieta była dla tej tytułowej kury najważniejsza, „Grunt to dobre wychowanie” twierdziła. Zaprosiła zatem gości, by nauczyć ich grzeczności. Ponieważ wchodząc popełniali różne faux pas, wyzywała ich od osłów, krów, baranów i świń, po czym kazała im się „wynosić”. „Czy ta kwoka, proszę pana, Była dobrze wychowana?” – pyta retorycznie poeta. Skłania to do zastanowienia, czy aby wytykanie ludziom chamstwa nie jest samo w sobie „chamskie”. A jeśli tak, to by tylko potwierdzało wymowę przewodnika Kory, że chamstwo jest wszędzie, okazjonalnie dotyczy każdego. Andrzej Leder pisał w kontekście uwarstwienia społecznego, że „polski charakter wyrasta z włościańskiego pnia pokrytego szlacheckim mchem”¹³⁹. I podobnie wypowiada się Kora w odniesieniu do ówczesnej polskiej kulturalności. Chamski pień, pański mech.

---

¹³⁶ Ibidem, s. 28.

¹³⁷ J. Miodek, *Język – zmiany w polszczyźnie*, [w:] Polska. Eseje o stuleciu (opracowanie zbiorowe), Olszanica 2018, s. 149–154, s. 154.

¹³⁸ J. Czapiński, *Pułapki kariery*, „Charaktery” 2000, nr 11, s. 12.

¹³⁹ A. Leder, *Ile w Polaku chłopca, a ile szlachcica?*, „Pomocnik Historyczny”, dodatek tygodnika „Polityka” 2018, nr 5, s. 102.

Bibliografia

1. Bernasiewicz M., *Yuppie oraz squatter. Globalne style życia w lokalnych środowiskach wychowawczych*, Katowice 2013.
2. Borys M., *Polski bajer. Disco polo i lata 90.*, Warszawa 2019.
3. Bralczyk J., Miodek J., Markowski A., Sosnowski J., *Wszystko zależy od przyimka*, Warszawa 2021.
4. Burszta W. J., *Wszyscy jesteśmy pop!*, „Przegląd Polski on-line” 2002, www.dziennik.com/www/dziennik/kult/archiwum/07-12-02/pp-07-12-01.html, dostęp: 11.11.2024.
5. CBOS, *Popularność muzyki disco polo*, Komunikat z badań 1996.
6. CBOS, *Pełne półki i poczucie wolności – bilans zmian w ostatnim dziesięcioleciu*, Komunikat z badań 1999a.
7. CBOS, *Spoleczny wizerunek premiera Jerzego Buzka*, Komunikat z badań 1999a.
8. CBOS, *Spoleczny wizerunek prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego*, Komunikat z badań 1999b.
9. CBOS, *Nastroje społeczne w grudniu*, Komunikat z badań 1999c.
10. CBOS, *Kościół w III Rzeczypospolitej*, Komunikat z badań 1999d.
11. CBOS, *Reakcje na brak kultury w życiu codziennym*, Komunikat z badań 2004.
12. CBOS, *Obrazki z życia Polaków w minionym roku*, Komunikat z badań 2005.
13. Chwalba A., Harpula W., *Cham i pan. A nam, prostym, zewsząd nędza?*, Kraków 2022.
14. Czapiński J., *Pułapki kariery*, „Charaktery” 2000, nr 11, s. 12.
15. Czerwiński M., *Przemiany obyczaju*, Warszawa 1972. \
16. Domagalska P., *A planety szaleją*, „Kora. Gazeta Wyborcza Classic. Wydanie specjalne” 2018, nr 1, s. 30-33.
17. Gadacz T., *O bezprawiu i przyzwoitości. Wady i zalety moralne dla mądrych ludzi na trudne czasy*, Warszawa 2020.
18. Gawłowska S., *Zimny maj – Polska w tekstach piosenek Kory z lat 1991-2011*, [w:] *Polska w piosence (1989-2019)*, red. K. Gajda, M. Chrzastowska, Poznań 2020, s. 193–205.
19. Gieysztor A., *O chamstwie*, „Polityka” 1995, nr 42 (2007), s. 6.
20. Jawor A., *Kulturalność. Rekonstrukcja wzorca człowieka kulturalnego w Polsce*, Warszawa 2023.
21. Jawor A., *Kultura w mieście idealnym. Kultura – Zamość – uczestnictwo w kulturze*,

Warszawa 2009.

22. Kora, *Przewodnik po królestwie chamstwa*, „Rzeczpospolita” 1999, nr 1847, s. A12.
23. Kot W., Górską D., *Jak budowaliśmy kapitalizm. Pierwsze dziesięciolecie*, Poznań 2011.
24. Krzyżański J., Mieszczak M., *100 najodważniejszych polskich piosenek*, Bielska-Biała 2022.
25. Kubisiowska K., *Kora. Się żyje*, Kraków 2023.
26. Leder A., *Wyścig szczurów*, „Polityka” 1995, nr 42 (2007), s. 8.
27. Leder A., *Ile w Polaku chłopa, a ile szlachcica?*, „Pomocnik Historyczny”, dodatek tygodnika „Polityka” 2018, nr 5, s. 102.
28. Maleńczuk M., *Chamstwo w państwie. Rozmawia Barbara Burdzy*, Warszawa 2016.
29. Marcjanik M., *Współczesna etykieta językowa – zmierzch wartości?*, „Studia Medioznawcze” 2015, nr 4 (63), s. 115–119.
30. Miłosz Cz., *Kultura masowa*, Paryż 1959.
31. Miodek J., *Język – zmiany w polszczyźnie*, [w:] Polska. Eseje o stuleciu (opracowanie zbiorowe), Olszanica 2018, s. 149–154.
32. OBOP, *Polacy wobec ludzi innych narodów*, Komunikat z badań 1999.
33. OBOP, *Kim jest człowiek kulturalny?*, Komunikat z badań 2001.
34. Osiecka A., *Brzydkie słowo na „k”*, „Polityka” 1995, nr 42 (2007), s. 4.
35. Otwinowska E., Kwiatkowska H., *Damą być... Ba!*, Warszawa 1988.
36. Pentor, *Potrzeby i aspiracje kulturalne Polaków*, Komunikat z badań 2002.
37. Pietrasik Z., *Nowy cham w nowych czasach*, „Polityka” 1995, nr 42.
38. Pietrasik Z., *Horror w zaścianku*, „Polityka” 1999, nr 43, s. 17–18.
39. Pilecka L., *Tam na błoni błyszczą kwiecie. Śpiewnik historyczny*, Kraków 1985.
40. Pobłocki K., *Chamstwo*, Wołowiec 2021.
41. Raczek T., *7 niebo, 8 niebo. Wywiad w Korę*, Canal+ Polska 1995.
42. Rakowski T., *Chamofobia*, „Magazyn Kontakt” 2012, nr 21.
43. Siciński A., *Styl życia, kultura, wybór*, Warszawa 2002.
44. Sipowicz K., *Jesteśmy czytającymi maszynami. Rozmowa z Korę* 2017, <https://www.biuroliterackie.pl/biblioteka/wywiady/rozmowa-kamila-sipowicza-z-kora>, dostęp: 11.11.2024.
45. Sobolewski T., *Pusta plaża (Nowy wspaniały świat disco polo)*, „Tygodnik Powszechny” 1996, nr 31, s. 1, 5.
46. Sobolewski T., *Podróż Wajdy do Polski*, „Gazeta Wyborcza” 1999, nr 244, s. 19.

47. Stomma L., *Kultura zmienną jest*, Poznań 2009.
48. TNS OBOP, *Polacy wobec ludzi innych narodów*, Komunikat z badań 1999.
49. Trepka W.N., *Liber generationis plebeorum („Liber chamorum”)*, Wrocław 1963.
50. Wilk E., *Cham w dom*, „Polityka” 2018, nr 7, s. 28–30.
51. Zadrożyńska A., *Targowisko różności. Spojrzenie na kulturę współczesną*, Warszawa 2001.
52. Zaremba M., *Wielkie rozczarowanie Geneza rewolucji Solidarności*, Kraków 2023.
53. Ziółkowska M., *Jak się zachować*, Warszawa 1973.

Rywalizacja między radykalnymi ruchami społecznymi w Rzymie a potencjał turystyczny stolicy Włoch. Turystyka rodzinna czy ekstremalna?

Streszczenie

Niniejszy artykuł zogniskowany jest wokół weryfikacji potencjału turystycznego stolicy Włoch w kontekście rywalizacji pomiędzy tamtejszymi radykalnymi ruchami społecznymi. Szczególnie od lat 70. XX wieku stolica Italii stanowi pole rywalizacji pomiędzy prawicą postfaszystowską a radykalną lewicą. Napięcia społeczne osiągnęły apogeum między 1969 a 1980 rokiem w czasie tzw. „Lat Ołowiu” (wł. Anni di Piombo), natomiast obecnie w Rzymie funkcjonują tradycyjne organizacje prawicowo-radykalne takie jak m.in. Forza Nuova czy Movimento Sociale Fiamma Tricolore, a także organizacja o charakterze synkretycznym, będąca jednym z przykładów tzw. nowych ruchów społecznych (NSM) czyli CasaPound Italia oraz szereg autonomicznych ruchów miejskich (squaterskich) o orientacji lewicowo-radykalnej (trockistowskiej, anarcho-syndykalistycznej, prokumunistycznej) i dwie koalicje lewicowo-radykalne, z czego jedna posiadająca swoją reprezentację parlamentarną i europarlamentarną – Sinistra Italiana i Pace Terra Dignita (na czele z Partią Odrodzenia Komunistycznego, wł. Partito Rifondazione Comunista). W chwili obecnej na szczeblu centralnym i w większości włoskich regionów (w tym w regionie Lacjum ze stolicą w Rzymie, wł. Lazio) władzę sprawuje prawicowo-socjalna koalicja Fratelli d'Italia, Lega Salvini i Forza Italia, natomiast Rzym zarządzany jest przez centro-lewicową Partię Demokratyczną (wł. Partito Democratico). Tego typu podziały polityczne mogą wpływać na jedną z głównych gałęzi gospodarki „wiecznego miasta” czyli sferę turystyczną.

Słowa kluczowe: radykalne ruchy społeczne, potencjał turystyczny, rywalizacja, napięcia społeczne, Rzym

Rivalry between radical social movements in Rome and touristic potential of the capital of Italy. Family or extreme tourism?

Summary

The following article is focused on verifying the tourist potential of the Italian capital in the context of competition between local radical social movements. Especially since the 1970s, the capital of Italy has been a field of competition between the post-fascist right and the radical left. Social tensions reached their peak between 1969 and 1980 during the so-called “The Years of Lead” (Italian: Anni di Piombo), while currently in Rome there are traditional right-wing radical organizations such as, among others, Forza Nuova or Movimento Sociale Fiamma Tricolore, as well as the organization of a syncretic nature, which is one of the examples of the so-called new social movements (NSM), i.e. CasaPound Italia and a number of autonomous urban (squatter) movements with a left-radical orientation (Trotskyist, anarcho-syndicalist, pro-communist) and two left-radical coalitions, one of which has its own parliamentary and European parliamentary representation - Sinistra Italiana and Pace Terra Dignita (led by the Party of Communist Rebirth, Italian: Partito Rifondazione Comunista). Currently at central level and in most Italian regions (including the region of Lazio with the capital in Rome, Italian: Lazio), power is exercised by the right-wing social coalition of Fratelli d'Italia, Lega Salvini and Forza Italia, while Rome is governed by the center-left Democratic Party (Italian: Partito Democratico). This type of political division may affect one of the main branches of the economy of the eternal city - tourism.

Keywords: radical social movements, touristic potential, rivalry, social tensions, Rome

Wykaz skrótów: NSM – New Social Movements, FDI – Fratelli d’Italia, LS – Lega Salvini, FI – Forza Italia, PD – Partito Democratico, CPI – CasaPound Italia, FN – Forza Nuova, MSI – Movimento Sociale Italiano, PNF – Partito Nazionale Fascista, PCI – Partito Comunista Italiano, PSI – Partita Socialista Italiano, DC – Democrazia Cristiana

Rzym to drugie najczęściej odwiedzane miasto w Europie. Rocznie w stolicy Włoch pojawia się około 7 milionów turystów¹⁴⁰. Jest to liczba bardzo znacząca, zważywszy na fakt, iż w

---

¹⁴⁰ Por. m.in. <https://www.istat.it/?s=turismo+roma>, dostęp: 16.09.2024, port. także <https://www.statista.com/statistics/1329277/international-tourist-arrivals-in-rome/>, dostęp: 11.09.2024.

granicach Rzymu mieszka około 3 milionów osób¹⁴¹. Liczba turystów przekracza zatem ponad dwukrotnie liczbę mieszkańców miasta (zwanego „żywym muzeum”) w przypadku, którego turystyka stanowi jedną z najważniejszych gałęzi ekonomicznych. „Wieczne miasto” to jednocześnie stała arena konfliktów pomiędzy radykalnymi ruchami społecznymi – radykalną prawicą (głównie postfaszystowską oraz wypełniającą zakres definicyjny tzw. nowych ruchów społecznych¹⁴²) oraz radykalną lewicą (squaterską i prokomunistyczną). Ważny element szeroko pojętej „sceny ulicznej” to również zorganizowane grupy kibicowskie (ultras) AS Romy i SS Lazio. Pomiędzy kibicami obu drużyn piłkarskich dochodzi do starć ulicznych, a przywódcy niektórych organizacji radykalnie prawicowych wywodzą się właśnie z trybun Stadio Olimpico¹⁴³ (z obu zwaśnionych stron), głównej rzymskiej areny sportowej. Cel niniejszego artykułu stanowi zatem weryfikacja powiązań pomiędzy działalnością rzymskich radykalnych ruchów społecznych a potencjałem turystycznym największego miasta Italii.

Ruchy społeczne – podstawy definicyjno-typologiczne

Tradycyjne definicje ruchów społecznych opierają się na analizie kierunku działania danych grup i szerszych społeczności zorganizowanych w celu „dokonania zmiany”¹⁴⁴. Różnice między ruchami społecznymi możemy opisać analizując charakterystykę ich głównych celów. Istnieją trzy główne typy ruchów społecznych¹⁴⁵:

- reformistyczne,
- rewolucyjne,
- ekspresyjne.

Odnosząc się do pierwszego z wyróżnionych rodzajów ruchów społecznych należy stwierdzić, że reformistyczne ruchy społeczne nie sytuują celu swojej działalności na płaszczyźnie

---

¹⁴¹ Zob. <https://demo.istat.it/app/?a=2024&i=D7B>, dostęp: 16.09.2024.

¹⁴² Por. A. Scianca, *Riprendersi Tutto. Le parole di CasaPound: 40 concetti per una rivoluzione in alto*, wyd. Societa Editrice Barbarossa, Cusano Milanino 2011, por. także E. Rosati, *CasaPound Italia. Fascisti del terzo millennio*, wyd. MIM Edizioni, Sestio San Giovanni 2018.

¹⁴³ Gianluca Iannone, założyciel i przywódca ruchu CasaPound Italia (CPI) to były lider grupy Padroni di Casa z Curva Sud AS Roma (trybuny ultras kibiców AS Roma), natomiast Giuliano Castellino (niegdyś grupa Boys Roma z Curva Sud) to jeden z liderów partii Forza Nuova (FN). Por. np. https://roma.repubblica.it/cronaca/2021/09/01/news/castellino_forza_nuova_no_vax_stadio_as_roma_green_pas-s-316023664/, dostęp: 16.09.2024, <https://www.calciomercato.com/news/la-marcia-sulla-roma-degli-ultra-neofascisti-915460>, dostęp: 16.09.2024.

¹⁴⁴ Zob. C. Offe, *Nowe ruchy społeczne: przekraczanie granic polityki instytucjonalnej*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, Wyd. Znak, Kraków 2009, s. 218–224, zob. także P. Stompka, *Ruchy społeczne – struktury in statu nascendi*, [w:] dz. cyt., s. 225.

¹⁴⁵ H. Blumer, *Collective Behavior*, [w:] A. McClung Lee (red.), *Principles of Sociology*, Wyd. Barnes & Noble, New York 1969, s. 65–121.

holistycznych, strukturalnych, systemowych zmian. Nawet jeśli liderzy wybranego ruchu formułują postulaty uwzględniające radykalny punkt widzenia i nastawienie konfliktowe to celem jest próba zmiany tylko konkretnego fragmentu rzeczywistości społecznej¹⁴⁶. Odnosząc się do drugiego punktu należy zauważyć, że ruchy rewolucyjne podążają w kierunku radykalnych, całościowych zmian społecznych, nawet jeśli cel ten zakłada zniszczenie obecnego kształtu struktury społecznej, czynników społeczno-ekonomicznych, systemu politycznego, kultury. Ruchy te określają swój cel nie tylko jako zmianę części rzeczywistości społecznej. Etap końcowy stanowi dla nich zmiana (wszelkimi niezbędnymi środkami) całego „zastanego” porządku społecznego¹⁴⁷. Ostatni z wymienionych typów ruchów społecznych - ruchy ekspresyjne - opiera się na potrzebie ekspresji, znalezienia sposobu wyrazu dla promowania określonego typu postulatów (głównie artystycznych i obyczajowych). Ów rodzaj ruchów społecznych skupia się zwłaszcza na wszelakich formach aktywności kulturowej wykorzystywanych do komunikacji z odbiorcami. Kategoria radykalnych ruchów społecznych obejmuje w tym kontekście stricte jeden z wyżej wymienionych typów - ruchy rewolucyjne, natomiast niektóre z ruchów reformistycznych poprzez głębokość postulowanych reform również można uznać za radykalne. Główny warunek uznania danego ruchu za radykalny, związany ze sposobem postrzegania rzeczywistości społecznej przez liderów i członków ruchu, stanowi postrzeganie państwa jako instytucji totalnej¹⁴⁸.

Specyfika dzisiejszej, postmodernistycznej epoki, czyli nowe ruchy społeczne (ang. NSM – New Social Movements) to fenomen autonomiczny i synkretyczny, co wpływa na problemy tożsamościowe i brak konsekwentnych postulatów. Działania sieciowe i horyzontalna struktura zapewnia szerokie grono zwolenników¹⁴⁹, chociaż decyduje również o ich częściowo przypadkowym, akcydentalnym charakterze¹⁵⁰. Działalność NSM może posiadać zarówno reformistyczny jak i rewolucyjny¹⁵¹ czy też ekspresyjny charakter¹⁵².

---

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Na temat instytucji totalnych i ich bazy definicyjnej zob. E. Goffman, *Instytucje totalne*, Wyd. GWP, Sopot 2011, s. 14.

¹⁴⁹ W zakresie koncepcji „społeczeństwa sieciowego”.

¹⁵⁰ Zob. m.in. E. Laclau, *New social movements and the plurality of the social*, [w:] D. Slater (red.), *New social movements and the state in Latin America*, Wyd. CEDLA, Amsterdam 1985, s. 27–42.

¹⁵¹ Bądź też kontrrewolucyjny, szczególnie w przypadku ruchu „nowej prawicy” czy też „alter-prawicy”.

¹⁵² Przykłady nowych ruchów społecznych to m.in. ruch ekologiczny, ruch antywojenny (pokojowy, pacyfistyczny), ruch praw człowieka, ruchy oddolnego, bezpośredniego handlu i kooperatywy społeczne w niektórych przypadkach związane z radykalną lewicą i ruchem anarchistycznym, see C. Offe, *Nowe...*, dz. cyt., s. 221–224.

Ruchy radykalne we Włoszech – poparcie społeczne

Po upadku epoki faszystowskiej i śmierci Benito Mussoliniego w 1945 roku stolica Włoch stanowiła arenę „polityki ulicznej”, demonstracji, rozruchów i szerokich społecznych napięć. Wszakże, gdy na włoskiej scenie politycznej nie było już Narodowej Partii Faszystowskiej (PNF), a przewodnią rolę zyskiwali m.in. działacze i zwolennicy Włoskiej Partii Komunistycznej (PCI), część postfaszystowskich działaczy zdecydowała się na utworzenie w 1946 roku Włoskiego Ruchu Społecznego (MSI), partii prawicowo-radykalnej i prawicowo-socjalnej nawiązującej do dziedzictwa ideowego i założeń włoskiego faszyzmu, której liderem stał się Giorgio Almirante. Oba nurty radykalne były jednak izolowane na szczeblu centralnym i przez ponad 45 lat jedynie Włoska Partia Socjalistyczna (PSI) potrafiła w małym stopniu przełamywać monopol środowiska chrześcijańskiej demokracji (DC). Nie oznaczało to bynajmniej dziesięcioleci społecznego porządku i niezachwianego ładu. Przeciwnie – w latach 1969-1980, a zatem w jednym ze szczytowych momentów funkcjonowania partii masowych, eksplozja radykalizmów politycznych doprowadziła do fali zamieszek, zamachów i politycznych morderstw (zwanym „Latami Ołowiu”, wł. *Anni di Piombo*), których symbolem stało się zamordowanie przez Czerwone Brygady (BR) chadeka Aldo Moro, byłego premiera Włoch¹⁵³.

Dopiero po wybuchu afery Tangentopoli w 1992 roku¹⁵⁴, który sprokurował upadek DC i PSI, zarówno postfaszyści jak i postkomuniści weszli na stałe do głównego nurtu włoskiej polityki. Działacze MSI (następnie Alleanza Nazionale) weszli w skład koalicji Silvio Berlusconi, a socjaliści i postkomuniści zasilili szeregi PD (Partii Demokratycznej). Po skandalach wizerunkowych z udziałem „boskiego Silvio” i rządach technicznych od 2014 roku kształtował się nowy ład, ostatecznie potwierdzony wynikami wyborów parlamentarnych w latach 2018 i 2022. Obecna premier Włoch Giorgia Meloni to była działaczka Fronte della Gioventù (FdG), młodzieżówki MSI, a wicepremier Matteo Salvini to były działacz Ligi Północnej założonej w 1989 roku przez Umberto Bossiego. Obecnie pierwsza kobieta będąca premierem Włoch jest jednocześnie przywódczynią partii Fratelli d’Italia, a mediolański wicepremier rządzi kolejnym wcieleniem lombardzkiej Ligi, czyli partią Lega Salvini. Należy

---

¹⁵³ Zob. M. Moretti, *Brigate Rosse. Una storia italiana*, wyd. Mondadori, Milano 2017. s. 173–185.

¹⁵⁴ Zob. M. Rhodes, *Tangentopoli - More than 20 Years On*, [w:] E. Jones, G. Pasquino, *The Oxford Handbook of Italian Politics The Oxford Handbook of Italian Politics*, wyd. Oxford University Press, Oxford 2016, s. 309–324.

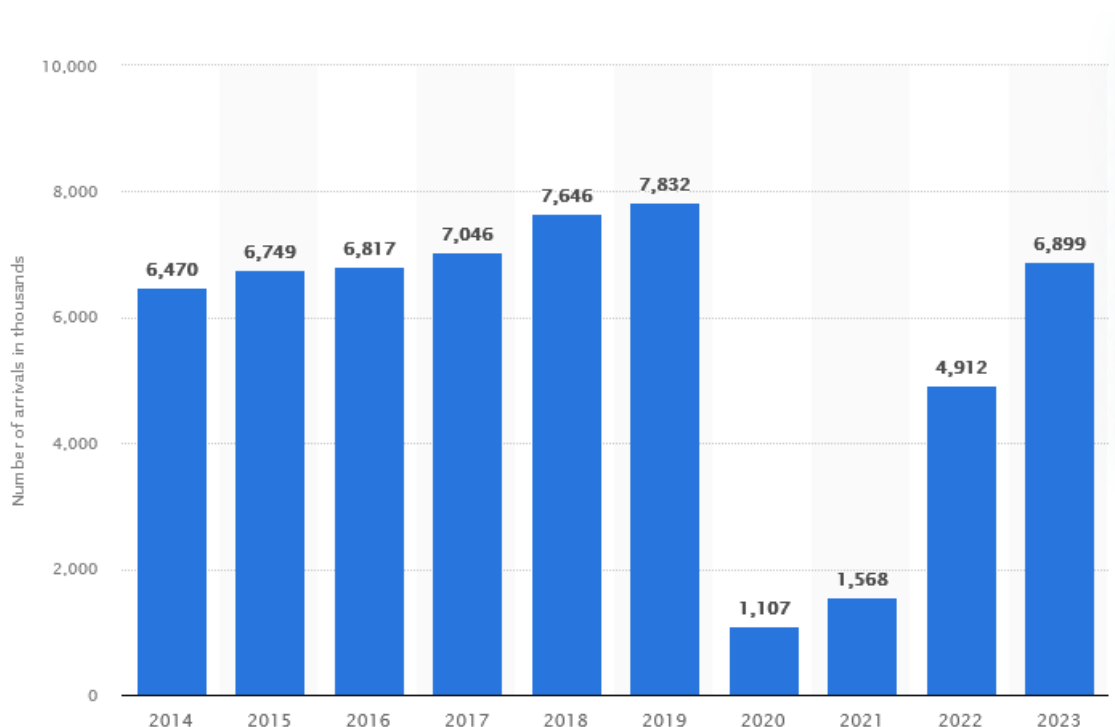
jednocześnie dodać, iż koalicja FdI–LS–FI rządzi na szczeblu samorządowym w większości włoskich regionów (w tym w regionie Lacjum).

Czy wyżej zaprezentowane przemiany i społeczne napięcia wpłynęły na ruch turystyczny w Rzymie w ostatnim dziesięcioleciu?

Ruch turystyczny w Rzymie w latach 2014–2023

Analiza danych statystycznych (w formie tzw. analizy trendu) dotycząca liczby turystów w Rzymie od 2014 roku wskazuje, iż do wybuchu pandemii Covid-19 liczba turystów w Rzymie rokrocznie jedynie wzrastała. Pomimo szeregu demonstracji ulicznych i wieców politycznych w latach 2015, 2017 i 2019 utrzymywał się trend wzrostowy. Oznacza to zatem, iż radykalizm ruchów społecznych w stolicy Italii nie stanowi czynnika ograniczającego potencjał turystyczny, a uprawnionym będzie wniosek, iż niedotykające turystów napięcia społeczne mogą w specyficzny sposób zwiększać atrakcyjność i poznawczy wymiar „wiecznego miasta”.

Tab. 1. Liczba turystów w Rzymie w latach 2014–2023 (mln)

Źródło: <https://www.statista.com/statistics/1329277/international-tourist-arrivals-in-rome/>, dostęp: 11.09.2024.

Ruchy radykalne w Rzymie – aspekty wizualne

Badania z zakresu socjologii wizualnej¹⁵⁵ zostały oparte na analizie 969 zdjęć wykonanych na terenie Rzymu w latach 2014-2024. Struktura eksploracji zogniskowana została wokół koncepcji pola semantycznego¹⁵⁶ (znaczeniowego). Wyróżniono 160 przekazów treściowych mieszczących się w dwóch poniższych blokach:

- radykalna lewica (pro i postkomunistyczna),
- radykalna prawica (neo i postfaszystowska).

W przeciwieństwie do innych krajów południa Europy (takich jak głównie Hiszpania i Grecja) sfera radykalnych ruchów społecznych w Italii charakteryzuje się zaawansowaną ciągłością historyczną pomimo poważnych przemian na scenie politycznej. Szczególnie radykalna prawica stara się łączyć koncepcje ideologiczne z czasów lat 20. XX wieku ze strukturą działania nowych ruchów społecznych oraz formą aktywności wykorzystującą squaty, niemniej o ile wspomniana historyczna ciągłość nie posiada charakteru instytucjonalnego to przejawia się przede wszystkim w formie zaawansowanej zbiorowej pamięci. W zależności od poziomu radykalizmu przekazy lewicowe odnoszą się również do poszczególnych walk społecznych i wystąpień rewolucyjnych, nierzadko szalenie kontrowersyjnych z punktu widzenia doświadczeń historycznych Europy Środkowo-Wschodniej.

Zróznicowanie ilościowe poszczególnych bloków prezentuje poniższa tabela.

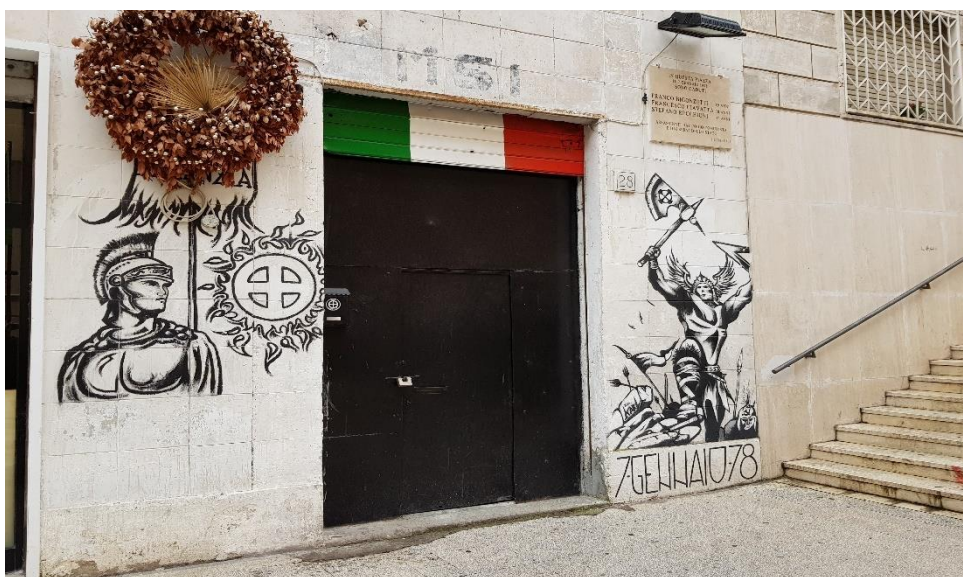
Tab. 2. Zróznicowanie zawartości treściowej radykalnych ruchów społecznych w Rzymie

Zróznicowanie zawartości treściowej radykalnych ruchów społecznych w Rzymie	
Radykalna lewica	Radykalna prawica
111	49

¹⁵⁵ Zob. np. K.T. Konecki, *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, Przegląd Socjologii Jakościowej, Łódź 2005, z. 1(1), s. 43.

¹⁵⁶ Zob. R. Robin, *Badanie pól semantycznych: doświadczenia Ośrodka Leksykologii Politycznej w Saint-Cloud*, [w:] M. Głowiński (red.), *Język i społeczeństwo*, Wyd. Czytelnik, Warszawa 1980, s. 205–282, zob. także E. Finegan, *Language: Its Structure and Use*, Wyd. Cengage Learning, Boston 2011, s. 136–137.

Rys. 1. Via Acca Larentia, była siedziba Movimento Sociale Italiano (Rzym, listopad 2019 roku)

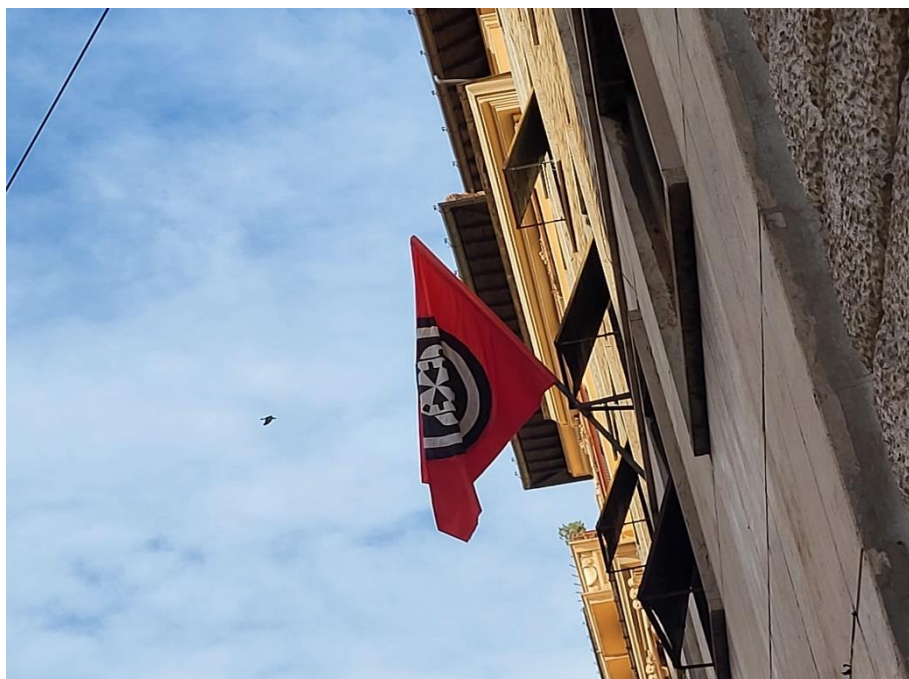
Rys. 2. „Cześć Towarzysom!” i tzw. fasces (Rzym, marzec 2023 roku)

Rys. 3. „Światowa młodzież” oraz sierp i młot Frontu Młodzieży Komunistycznej (Rzym, maj 2024 roku)

Rys. 4. Flaga CasaPound Italia na murze siedziby organizacji (Rzym, listopad 2023 roku)

Rys. 5. „Ręce precz od walczących – Federacja Młodzieży Komunistycznej” (Rzym, maj 2024 roku)

Rys. 6. Curva Sud (Stadio Olimpico) – trybuna ultrasowska AS Roma (Rzym, maj 2024 roku)

Rys. 7. Logo grupy „Irriducibili” SS Lazio Rzym przed wejściem do jej siedziby (Rzym, listopad 2019 roku)

Rys. 8. Logo grupy Boys Roma na terenie dzielnicy Rebibbia (Rzym, maj 2024 roku)

Wnioski

Zarówno analiza danych zastanych w zakresie ruchu turystycznego na terenie Rzymu jak i weryfikacja przekazów treściowych na polu rywalizacji pomiędzy radykalnymi ruchami społecznymi wskazuje, iż w latach 2014-2023 nie doszło do wyraźnego osłabienia turystyki jako gałęzi rozwojowej regionu Lacjum. Oczywiście główna zmienna niezależna w zakresie ograniczenia liczby turystów w latach 2020-2022 to pandemia koronawirusa i jej następstwa, zamknięte granice i ograniczona społeczna mobilność. Działalność radykalnych ruchów społecznych nie stanowi natomiast czynnika wypierającego potencjał turystyczny stolicy Italii. Na podstawie przeprowadzonych analiz wyciągnąć można wręcz wniosek przeciwny – radykalizm społeczno-polityczny w Rzymie - jako element specyficznie pojmowanej turystyki ekstremalnej - determinuje zwiększenie potencjału turystycznego¹⁵⁷.

Bibliografia

1. Blumer H., *Collective Behavior*, w: A. McClung Lee (red.), *Principles of Sociology*, Wyd. Barnes & Noble, New York 1969.
2. Finegan E., *Language: Its Structure and Use*, Wyd. Cengage Learning, Boston 2011
3. Goffman E., *Instytucje totalne*, Wyd. GWP, Sopot 2011.
4. Konecki T.K., *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, Łódź 2005, z. 1(1), s. 43.
5. Laclau E., *New social movements and the plurality of the social*, [w]: D. Slater (red.), *New social movements and the state in Latin America*, Wyd. CEDLA, Amsterdam 1985
6. Łukaszewski B., *Tereny zamknięte i opuszczone jako element turystyki ekstremalnej*, *Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja* 26(2020), s. 61–66.
7. Moretti M., *Brigate Rosse. Una storia italiana*, wyd. Mondadori, Milano 2017.
8. Offe C., *Nowe ruchy społeczne: przekraczanie granic polityki instytucjonalnej*, [w]: P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, Wyd. Znak, Kraków 2009.
9. Rhodes M., *Tangentopoli - More than 20 Years On*, [w:] E. Jones, G. Pasquino, *The Oxford Handbook of Italian Politics* *The Oxford Handbook of Italian Politics*, wyd. Oxford University Press, Oxford 2016.

---

¹⁵⁷ Por. np. B. Łukaszewski, *Tereny zamknięte i opuszczone jako element turystyki ekstremalnej*, *Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja* 26(2020), s. 61–66.

10. Robin R., Badanie pól semantycznych: doświadczenia Ośrodka Leksykologii Politycznej w Saint-Cloud, [w:] M. Głowiński (red.), Język i społeczeństwo, Wyd. Czytelnik, Warszawa 1980.
11. Rosati E., CasaPound Italia. Fascisti del terzo millennio, wyd. MIM Edizioni, Sestio San Giovanni 2018.
12. Scianca A., Riprendersi Tutto. Le parole di CasaPound: 40 concetti per una rivoluzione in alto, wyd. Societa Editrice Barbarossa, Cusano Milanino 2011.
13. Sztompka P., Ruchy społeczne – struktury in statu nascendi, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), Socjologia. Lektury, Wyd. Znak, Kraków 2009.

Źródła internetowe

1. <https://www.istat.it/?s=turismo+roma>, dostęp: 16.09.2024.
2. <https://www.statista.com/statistics/1329277/international-tourist-arrivals-in-rome/>, dostęp: 11.09.2024.
3. <https://demo.istat.it/app/?a=2024&i=D7B>, dostęp: 16.09.2024.
4. https://roma.repubblica.it/cronaca/2021/09/01/news/castellino_forza_nuova_no_vax_s_tadio_as_roma_green_pass-316023664/, dostęp: 16.09.2024.
5. <https://www.calciomercato.com/news/la-marcia-sulla-roma-degli-ultra-neofascisti-915460>, dostęp: 16.09.2024.

***La dolce vita*, czyli jak kreowany jest wizerunek Włoch w popkulturze**

Obserwując kulturę popularną pod kątem budowania wizerunku Włoch i Włochów na świecie, na pierwszy plan wysuwają mi się dwa przeciwstawne do siebie obrazy – po jednej stronie mamy świat rządzony przez mafię, skorumpowany i bezwzględny, który przedstawiają seriale, takie jak „Rodzina Soprano”¹⁵⁸ (1999–2007), „Gomorra” (2014–2021) czy „Suburra” (2017–2020), Utrwalają one obraz kraju zdominowanego przez mafię, dla której zasady honoru i lojalności łączą się z brutalnością i nieustanną walką o władzę. Z kolei po drugiej stronie widzimy krainę szczęśliwości, wiecznego słońca i *la dolce vita*, czyli słodkiego życia, którą możemy obserwować chociażby w mediach społecznościowych, w tym głównie na Instagramie, gdzie pod hasztagiem #dolcevita znajdziemy ponad 2,6 miliona postów przedstawiających życie pełne smaków, barw i relaksu. W niniejszej publikacji skupię się na analizie tego drugiego obrazu, który, mimo że wydaje się idylliczny i daleki od codziennej rzeczywistości, pełni istotną rolę w kreowaniu współczesnych wyobrażeń o Włoszech. Przeanalizuję, w jaki sposób koncepcja *la dolce vita* przenika do globalnej świadomości dzięki współczesnym mediom oraz jakie elementy włoskiej kultury zostają w ten sposób wybiórczo wyeksponowane, a które pominięte, tworząc wyidealizowany, turystyczny obraz Włoch.

O życiu w duchu *dolce vita* oraz *dolce far niente*¹⁵⁹ w bardzo przystępny i anegdotyczny sposób pisze Helen Russell w książce „Atlas szczęścia”. W rozdziale poświęconym Włochom przeczytamy m.in. skąd w mieszkańcach Półwyspu Apenińskiego wzięła się ta potrzeba celebracji i odpoczynku. „Dla Włochów [...] to niemal przejaw buntu [...]. Mieszkamy w kraju bardzo skorumpowanym, nie wierzymy w przepisy, zasady, w społeczeństwo... [...] To czemu nie mielibyśmy się wyłączyć? Dlaczego przy każdej nadarzającej się okazji nie robić sobie przerwy, która daje szczęście? Jesteśmy też stosunkowo nowym narodem [...]. Do 1861 roku

---

¹⁵⁸ W tym wypadku mamy opowieść o amerykańskich Włochach żyjących w New Jersey w USA, jednak przekłada się ona na ogólne postrzeganie osób pochodzących z Półwyspu Apenińskiego. O tym, że wywarł znaczący wpływ na kulturę popularną świadczy m.in. to, że został obwołany jednym z najlepszych seriali telewizyjnych oraz uznany za najlepszy serial dramatyczny wszech czasów przez „TV Guide” i zajął piąte miejsce w rankingu Najlepszych 50 Programów Telewizyjnych Wszech Czasów, a New York Times nazwał go „najlepszą robotą amerykańskiej popkultury w ciągu ostatnich 25 lat”.

¹⁵⁹ „Słodkie nicnierobienie”.

byliśmy pod rządami innych krajów, więc zachowujemy się trochę jak zbuntowany nastolatek”¹⁶⁰. Kontekst ten jest niezwykle istotny dla zrozumienia mentalności współczesnych Włochów.

Kiedy na jednej z grup na Facebooku dotyczącej nauki języka włoskiego zapytałam o dzisiejsze znaczenie *dolce vita*, wśród odpowiedzi znalazły się: „to bycie przyjaznym, gotowym do pomocy, uśmiechniętym i roześmianym, cieszenie się życiem, bycie spontanicznym i impulsywnym, bycie szczerym, bycie zawsze w dobrym nastroju, cieszenie się dobrym jedzeniem i winem, a przede wszystkim nigdy się nie spieszyć”, „pokój, szczęście, wolność i miłość”, „głowa w chmurach, nie przejmowanie się niczym, czasem odpoczynek”. Jak można zauważyć na tych przykładach, *dolce vita* niesie ze sobą bardzo pozytywne konotacje. Nic więc dziwnego, że marketingowcy, nauczyciele języków czy influencerzy bazują na tych skojarzeniach, niejako sprzedając tę wizję szczęścia i spokoju, do której konsument może dążyć czy to poprzez naukę włoskiego, zakup włoskiego produktu czy przyjazd na Półwysep Apeniński. Co istotne, nie istnieje jako taka definicja *dolce vita*. To raczej hasło odwołujące się do pewnego włoskiego stylu życia o określonych cechach, o których wspomnieli internauci powyżej.

Pomimo tego, że obecnie jest ono kojarzone z wręcz idealnym życiem, warto wrócić do historii jego powstania, a mianowicie do lat 60. XX wieku i filmu „La Dolce Vita” (1960) w reżyserii Federico Felliniego. Opowiada on o życiu Marcella Rubini (w tej roli Marcello Mastroianni) – dziennikarza z Rzymu, który porusza się w środowisku celebrytów i bogatej elity. Marcello prowadzi hedonistyczne życie pełne imprez, romansów i nieustannego poszukiwania sensu. Choć otoczony przepychem, odczuwa wewnętrzną pustkę i kryzys egzystencjalny. Film ukazuje kontrast między pozorami luksusowego życia a duchowym zubożeniem, a także krytykuje współczesny konsumpcjonizm i moralną dekadencję. Na ten aspekt filmu zwraca uwagę Wiesław Godzic, filmoznawca, medioznawca i socjolog, profesor nauk humanistycznych, „Słodkie Felliniego diagnozuje sytuację powojennych Włoch, ale także figuruje ekspansję nowego potężnego bożka – kultury popularnej. Film ten przedstawia również – jeśli nie przede wszystkim – narodziny ideologii konsumpcjonizmu”¹⁶¹. Jest to tożsame z jedną z definicji *dolce vita*, które „oznacza życie wygodne, w luksusie, bez większych problemów, ale jednocześnie pozbawione głębi, wyróżniające się życiową i

---

¹⁶⁰ H. Russell, *Atlas szczęścia*, Kraków 2019, s. 286–287.

¹⁶¹ W. Godzic, „Załącznik Kulturoznawczy”, nr 9, 2022, s. 326.

wewnętrzną pustką”¹⁶². Przez lata ten bardziej negatywny, „płytki” wydźwięk tego sformułowania został w pewien sposób zatarty. Mało kto teraz mówiąc *dolce vita* ma na myśli życie bez wyższych idei, poczucie ogólnego bezsensu czy konsumpcjonizm. Choć z tym ostatnim poniekąd się wiąże, ponieważ wizja spokoju i radości jest sprzedawana pod tym właśnie hasłem. O pozytywnych konotacjach wyrażenia *dolce vita* świadczy również fakt, że jest ono używane w nazwach różnego rodzaju firm – od pizzerii, przez kwaciarnie, po studia urody. Dla przykładu, w wyszukiwarce [biznes.gov.pl](https://www.biznes.gov.pl) po wpisaniu tego hasła pojawia się 158 działalności i stowarzyszeń¹⁶³.

W 2020 roku Charles Bramesco, krytyk filmowy i telewizyjny pracujący m.in. dla „The Guardian”, napisał o tym, jak wizja świata przedstawiona w „Słodkim życiu” zdezaktualizowała się współcześnie: „Zmieniające się fale socjologiczne zmieniły kapitał w znak wstydu i całkowicie przeorientowały idee statusu. Wschodzące pokolenie młodych ludzi aspiruje do bardziej znaczących rzeczy niż pokaźne konto bankowe i znajduje tylko niesmak w ekskluzywnej i rzadkiej naturze, która sprawiła, że tematy Marcello stały się przedmiotem zainteresowania. Być może Marcello był na tyle wpływowy, że wymyślił termin *paparazzi*, ale plotkarski felietonista odchodzi w zapomnienie, wyparty przez wszechobecny panoptikon mediów społecznościowych. Królewskość sama w sobie stała się *passé*, ponieważ dwaj najbardziej widoczni członkowie rodziny koronnej ustąpili ze swoich stanowisk. Najstarsze rodziny w Ameryce nie są już obiektami zazdrości, ale symbolami upadku”¹⁶⁴. Można zgodzić się z autorem, że świat Felliniego w pewien sposób różni się od tego dzisiejszego. Jednak czy aby nie trapią go te same problemy? Mam na myśli wszechobecny konsumpcjonizm, być może jeszcze bardziej spotęgowany przez dostęp do większości produktów; brak prywatności spowodowany paparazzich XXI wieku – ludzi z dostępem do urządzeń, które w każdej chwili mogą przesłać zdjęcia czy wideo do internetu. Media społecznościowe jeszcze bardziej przeładowały społeczeństwo informacjami różnej jakości i sprawiły, że wielu odbiorców mediów stało się *pancake people*¹⁶⁵ – czytającymi tylko nagłówki artykułów, pobieżnie interesującymi się tematami właśnie z racji wspomnianego przeładowania.

Określenie *dolce vita* na przestrzeni lat zmieniło swoje znaczenie – Fellini miał na myśli bezcelowe kręcenie się w miejscu niczym bohaterowie filmu po ulicach wiecznego miasta, dziś

---

¹⁶² <https://www.ortograf.pl/slownik/dolce-vita>, dostęp: 09.12.2024.

¹⁶³ Wyszukiwarka firm, <https://www.biznes.gov.pl/pl/wyszukiwarka-firm>, dostęp: 11.12.2024.

¹⁶⁴ <https://www.theguardian.com/film/2020/feb/05/la-dolce-vita-federico-fellini-60-years-fame-fortune-fountain-italy>, dostęp: 09.12.2024.

¹⁶⁵ Określenia tego używa Simon Reynolds w „Retromanii. Jak popkultura żywi się własną przeszłością”.

oznacza to powrót do życia samego w sobie, ucieczki od świata agresywnych mediów i kapitalistycznego kultu pracy¹⁶⁶. Obecnie filozofia *dolce vita* pomaga wręcz utrzymać balans między życiem prywatnym a pracą. John Hopper, brytyjski dziennikarz, korespondent „The Economist” we Włoszech i Watykanie zauważa, że „Włosi są [...] mistrzami tego, co powolne. To ludzie, którzy wypracowali sobie spokojny stosunek do czasu. Włosi są wyznawcami sztuki beztroskiego oczekiwania, wypełnionego rozmowami, śmiechem i kawą”¹⁶⁷. Podczas gdy Fellini krytycznie patrzył na to beztroskie oczekiwanie, współczesny, rozpędzony świat szuka momentu, aby choć na chwilę się zatrzymać. Dlatego też włoskie *dolce vita* jest z pewnością jednym z elementów, które przyciąga turystów na Półwysep Apeniński. „W ubiegłym roku [2023] we Włoszech zanotowano rekordową liczbę odwiedzających, blisko 135 milionów. Dane opublikował Państwowy Instytut Statystyczny we współpracy z ministerstwem turystyki. W porównaniu z poprzednim rokiem turystów było o 15 procent więcej. Przełożyło się to na rekordową liczbę rezerwacji hotelowych – ponad 450 milionów. Najwięcej turystów, 40 procent, odwiedziło północno-wschodnie Włochy, głównie Wenecję i ośrodki narciarskie w Górnej Adydze. Tradycyjnie dużą popularnością cieszyła się Toskania i Lacjum ze stolicą w Rzymie. Ponad połowę turystów stanowili goście z zagranicy. Najwięcej było Amerykanów i Niemców. Zanotowano również wzrost liczby turystów z Polski”¹⁶⁸.

Pozostając przy budowaniu wizerunku Włoch jako pewnego rodzaju idylli, przyjrzyjmy się kolejnym pozytywnym definicjom *dolce vita*. Według Johna Hoppera, „Dolce vita oznacza sztukę cieszenia się życiem w jego najbardziej zmysłowej formie, sposób życia, który Włosi doskonalili przez wieki. Obejmuje on nie tylko jedzenie, wino i miłość, ale także celebrowanie piękna we wszystkich jego formach, od krajobrazów po architekturę i sztukę”¹⁶⁹. Cesare Cunaccia, były redaktor naczelny „Vogue Italia” i „L'Uomo Vogue”, w książce pod tytułem „Dolce vita”, również zachwyca się Półwypsem Apenińskim, podkreślając jego wyjątkowość: „Geometryczna harmonia tokańskiej wsi, zielona dusza Umbrii, skaliste wybrzeża Ligurii, plaże i wybrzeża Sycylii z widokiem na szmaragdowe wody, Capri, Positano i Amalfi, oszałamiające mikrokosmosy, które nigdy nie przestają nas zadziwiać”¹⁷⁰. Oprócz przyrody,

---

¹⁶⁶ Według serwisu medonet aż 35% Polaków cierpi na wypalenie zawodowe. Zob. <https://www.medonet.pl/psyche,to-juz-epidemia--nawet-35-proc--polakow-ma-wypalenie-zawodowe--jak-je-rozpoznać-,artykuł,09929592.html>, dostęp: 09.12.2024.

¹⁶⁷ H. Goodrich, *Zagubieni w Neapolu*, 2020.

¹⁶⁸ <https://polskieradio.com/europa/2024/06/08/wlochy-rekordowa-liczba-turystow-w-zeszlym-roku/>, dostęp z 09.12.2024.

¹⁶⁹ J. Hooper, *Włosi*, Wydawnictwo Literackie, 2016.

¹⁷⁰ Cesare Cunaccia, <https://www.forbes.com/sites/lauramanske/2024/01/19/travel-joy-how-to-love-italys-sweet-life-dolce-vita/>, dostęp: 09.12.2024.

Włochy są według niego kolebką kultury: „ponadczasowe piękno, nakładanie się przeszłości i teraźniejszości, wieki niezrównanej sztuki, greckie i rzymskie ruiny, pieśń morza, starożytna cywilizacja i duch, który jest bystry, poetycki, sarkastyczny, kontrowersyjny i zaciekle indywidualny, patrząc wstecz, spoglądamy w przyszłość”¹⁷¹. Dla Cunacci w duchu *dolce vita* jest kontemplowanie piękna, jakie na każdym kroku oferują nam Włochy – od naturalnych krajobrazów po dzieła kultury stworzone przez człowieka.

Filmy, zwłaszcza hollywoodzkie¹⁷², często przedstawiają Włochy jako krainę pełną pięknych widoków, kultury i romansu. Produkcje takie jak „Pod słońcem Toskanii” (2003), „Rzymskie wakacje” (1953) czy „Zakochani w Rzymie” (2012) Woody'ego Allena, kreują obraz Włoch jako miejsca, gdzie życie toczy się w niespiesznym tempie, a piękno natury i architektury jest na każdym kroku. Krajobrazy Toskanii, wzgórze winnic, wąskie uliczki Rzymu czy zabytki Wenecji są tu idealizowane i przedstawiane jako tło dla osobistych przeżyć bohaterów, co sprawia, że odbiorcy utożsamiają te miejsca z romantyczną atmosferą. Serie podróżnicze i lifestyle'owe również kształtują wyobrażenie o Włoszech jako kraju pełnym elegancji i stylu. Popularne programy kulinarne, jak chociażby „Włochy od kuchni” Anthony'ego Bourdaina czy „Chef's Table” na Netflixie, przedstawiają włoskich szefów kuchni i ich filozofię, łącząc kulinaria z opowieściami o regionalnych tradycjach i pięknych krajobrazach. O ogromnej popularności włoskich dań świadczy między innymi fakt, że po wpisaniu w wyszukiwarce Amazona¹⁷³ hasła „italian cuisine”¹⁷⁴ pojawia się w niej ponad dwa tysiące różnych pozycji książkowych. W wywiadzie dla portalu Culture.pl, Bartek Kieżun¹⁷⁵ w taki sposób odpowiada na pytanie dotyczące uznania dla ichniejszej kuchni: „Myślę, że kluczowa jest jej prostota. To jest kuchnia dostępna dla każdego. Jeżeli masz ochotę ugotować coś włoskiego i masz nawet minimalne umiejętności, to ci się uda. Jest wdzięczna, smaczna, szybka. Mnie samego ujmuje w niej to, że zamykasz się w kuchni na dziesięć minut i masz na przykład wspaniały talerz makaronu z pesto. Nie jesteś zmęczona tym gotowaniem, nie jesteś znudzona siedzeniem w

---

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Co ciekawe, „Stany Zjednoczone zainteresowały się Włochami w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych (...) Rzym stał się ponownie cesarstwem (...) Nie za sprawą przytłaczającej potęgi wojskowej albo z racji pozycji geograficznej o kluczowym znaczeniu dla strategii geopolitycznych, ale dzięki magnetyzmowi celulozoidu i złudzeniu tworzonymu przez kamerę. Obszerne studia filmowe Cinecittà (...) stały się nowym Palatynem”. Zob. M. Woźniak, Hollywood na Tybrem, <https://nplp.pl/arttykul/hollywood-nad-tybrem/>, dostęp: 11.12.2024.

¹⁷³ Amerykańskie przedsiębiorstwo handlowe, zajmujące się handlem elektronicznym B2C i prowadzące największy na świecie sklep internetowy.

¹⁷⁴ „Włoska kuchnia”.

¹⁷⁵ Autor i dziennikarz kulinarny, podróżnik, fotograf. Specjalista w zakresie kuchni śródziemnomorskich.

kuchni. Myślę, że o to przede wszystkim chodzi”¹⁷⁶. Wypowiedź ta potwierdza, że także i w kuchni włoskiej można odnaleźć echa *dolce vita*. Jej prostota, a jednocześnie dbałość o wysokiej jakości składniki – często z certyfikatem DOP¹⁷⁷ – pozwalają przy stosunkowo niskim nakładzie pracy, cieszyć się bogactwem smaku. O znaczeniu kuchni dla mieszkańców Półwyspu Apenińskiego rozmawiałam ze Stanisławem Żebrowskim, założycielem Centrum Języka Włoskiego Tarraro: „Oni [Włosi] uwielbiają jedzenie, wielogodzinne ucztowanie i co więcej, opowiadanie o tym! Sytuacja, w której dwóch Włochów przez godzinę omawia, co jedli na obiad, wcale nie należy do rzadkości. Jeżeli Włoch miałby zjeść obiad w samotności, to go po prostu nie zje, bo dla niego nie ma to sensu. Po co jeść, kiedy nie ma towarzystwa? Dlatego ucząc się odmiany czasowników, najpierw przykładajmy wagę do pierwszej osoby liczby mnogiej, bo ta forma jest najczęściej używana przez Włochów, którzy mają instynkt stadny. *Andiamo? Che cosa beviamo?* (Idziemy? Co pijemy?)”¹⁷⁸.

Warto nadmienić, że również muzyka odgrywa istotną rolę w budowaniu romantycznego obrazu Włoch. Klasyczne włoskie utwory, w tym „O Sole Mio”, „Felicità” czy „Volare”, często kojarzą się z idyllicznymi scenami w stylu *dolce vita*. Wspomniana już piosenka „Felicità” Al Bano i Rominy Power mimo tego, że ani razu w jej tekście nie pojawia się wyrażenie, któremu poświęcona jest ta publikacja, oddaje jego ducha. Muzycy śpiewają o tym, że kwintesencją szczęścia są proste momenty dnia codziennego. Wystarczy przytoczyć fragmenty takie jak:

„Szczęściem

Jest puchowa poduszka, woda w rzece przepływająca

(...)

Szczęściem

Jest szklanka wina z kanapką

(...)

Szczęściem

Jest plaża nocą, uderzająca fala”¹⁷⁹.

Choć początkowo termin *la dolce vita* spopularyzowany przez Federica Felliniego miał ukryty

---

¹⁷⁶ K. Rychter, <https://culture.pl/pl/artykul/bartek-kiezun-zawsze-podziwiałem-to-jak-wlosi-potrąfia-laczyc-jedzenie-z-opowiescia-wokol-niego-wywiad>, dostęp: 11.12.2024.

¹⁷⁷ DOP to skrót od Denominazione di Origine Protetta, czyli Chroniona Nazwa Pochodzenia. To marka produktu żywnościowego ustanowiona przez Unię Europejską w 1992 roku. Powstała, by chronić i promować wyjątkowość, jakość oraz niepowtarzalność lokalnych produktów a także wspierać producentów w walce z ich podrabianiem.

¹⁷⁸ A. Bąk, *Zrozumieć Włocha*, „Europa dla Aktywnych”, nr 3, 2022.

¹⁷⁹ Utwór włosko-amerykańskiego duetu Al Bano & Romina Power, wydany w 1982 roku. W tym samym roku muzycy wykonali piosenkę na Festiwalu Piosenki Włoskiej w San Remo i zajęli drugie miejsce.

negatywny wydzźwięk, współczesne społeczeństwo, zmęczone agresywną kulturą pracy i nadmiarem informacji, redefiniowało je jako symbol ucieczki od codziennego chaosu i poszukiwania balansu. Ewolucja od krytyki konsumpcjonizmu i duchowej pustki do symbolu harmonii między życiem prywatnym a zawodowym, celebrowania chwili i unikania pośpiechu. Mimo tego, że „w ostatnich latach Włochy nie przodowały raczej w rankingach szczęśliwości, stereotyp beztrudnego Włocha nadal istnieje, i to nie bez powodu. Włosi jak żadna inna nacja opanowali beczyność, a doskonalenie tej sztuki wymaga gracji i umiejętności – bo to wcale nie jest takie proste, jak się wydaje”¹⁸⁰. W utrwalaniu pozytywnego wizerunku *la dolce vita* kluczową rolę odgrywają popkultura i marketing. Współczesne media społecznościowe, filmy, literatura i reklamy konsekwentnie przedstawiają ten włoski fenomen jako idylliczny sposób na ucieczkę od codziennego pośpiechu i zgiełku. Obrazy malowniczych krajobrazów, spokojnych uliczek, aromatycznych potraw i relaksującej atmosfery wypełniają treści, które inspirują miliony ludzi na całym świecie. W marketingu hasło to stało się synonimem luksusu i jakości, ale w sposób dostępny i autentyczny. Reklamy promujące włoskie marki, takie jak moda, jedzenie czy turystyka, wykorzystują ten motyw, podkreślając związane z nim wartości – umiłowanie życia, piękno w prostocie i radość z chwili obecnej. To podejście działa na emocje konsumentów, budując aspiracyjny obraz życia, który można osiągnąć poprzez zakup określonych produktów lub doświadczenie włoskiej kultury. Dzięki popkulturze i marketingowi *la dolce vita* przekształciło się z lokalnego fenomenu w globalny trend, który przemawia do ludzi na całym świecie. Ten pozytywny wizerunek oferuje coś więcej niż jedynie reklamowy slogan – staje się aspiracją i inspiracją, szczególnie w erze, gdzie wiele osób szuka balansu między pracą a życiem oraz prostoty w złożonym świecie.

Bibliografia

1. Bąk A., *Zrozumieć Włocha*, „Europa dla Aktywnych”, nr 3, 2022.
2. biznes.gov.pl/pl/wyszukiwarka-firm, dostęp: 11.12.2024.
3. Cunaccia C., <https://www.forbes.com/sites/lauramanske/2024/01/19/travel-joy-how-to-love-italys-sweet-life-dolce-vita/>, dostęp: 09.12.2024.
4. Godzic W., *Załącznik Kulturoznawczy*, nr 9, 2022, s. 326.
5. Goodrich H., *Zagubieni w Neapolu*, 2020.
6. Hooper J., *Włosi*, Wydawnictwo Literackie, 2016.
7. medonet.pl/psyche,to-juz-epidemia--nawet-35-proc--polakow-ma-wypalenie-

---

¹⁸⁰ H. Russell, *ibidem*, s. 286.

- zawodowe--jak-je-rozpoznać-,artykul,09929592.html, dostęp: 09.12.2024.
8. ortograf.pl/slownik/dolce-vita, dostęp: 09.12.2024.
  9. polskieradio.com/europa/2024/06/08/wlochy-rekordowa-liczba-turystow-w-zeszlym-roku/, dostęp: 09.12.2024.
  10. Russell H., *Atlas szczęścia*, Kraków 2019, s. 286.
  11. Rychter K., <https://culture.pl/pl/artykul/bartek-kiezun-zawsze-podziwiałem-to-jak-włosi-potrafią-laczyć-jedzenie-z-opowieścią-wokół-niego-wywiad>
  12. theguardian.com/film/2020/feb/05/la-dolce-vita-federico-fellini-60-years-fame-fortune-fountain-italy, dostęp: 09.12.2024.
  13. Woźniak M., *Hollywood na Tybrem*, <https://nplp.pl/artykul/hollywood-nad-tybrem/>,
dostęp: 11.12.2024.

Od braku ojca w wychowaniu dziecka do braku zaufania u dorosłego człowieka

Streszczenie

Artykuł opiera się na autorskich badaniach dotyczących konsekwencji rozvodu rodziców dla psychiki i funkcjonowania dzieci w dorosłym życiu. Skupia się na analizie mechanizmów prowadzących do utraty zaufania u osób, które doświadczyły rozpadu rodziny w młodym wieku. Szczególnie podkreślona została powtarzalność tego zjawiska w kontekście budowania relacji intymnych.

Autorka zwraca uwagę na znaczącą rolę wzorca męskiego w kształtowaniu zdolności do tworzenia stabilnych więzi. Brak ojca w procesie wychowania może wpływać na dorosłe kobiety, utrudniając im nie tylko nawiązywanie bliskich relacji partnerskich, ale również utrzymywanie zdrowych więzi społecznych w ogóle. Niemniej jednak artykuł podkreśla, że nie jest to reguła nieuchronnie powtarzająca się w każdym przypadku. Każda sytuacja rozwodowa różni się pod względem indywidualnych czynników, takich jak wsparcie otoczenia, relacje z pozostałymi członkami rodziny czy sposób radzenia sobie z emocjami.

Słowa kluczowe: rodzina, wartości życia rodzinnego, potrzeba bezpieczeństwa, małżeństwo, zaufanie, rozwód, ojciec, dziecko, więzi

From the lack of a father in raising a child to the lack of trust in an adult

Summary

The article is based on the author's research on the consequences of parental divorce on the psyche and functioning of children in adulthood. It focuses on an analysis of the mechanisms leading to a loss of trust in people who have experienced family breakdown at a young age. Particularly highlighted is the recurrence of this phenomenon in the context of building intimate relationships.

The author draws attention to the significant role of the male role model in shaping the ability to form stable bonds. The lack of a father in the upbringing process can affect adult women, making it difficult for them not only to form close partnerships, but also to maintain healthy social ties in general. Nevertheless, the article emphasizes that this is not an inevitable rule that repeats itself in every case. Each divorce situation differs in terms of individual factors, such as the support of the environment, the relationship with other family members and how emotions are handled.

Keywords: family, family life values, need for security, marriage, trust, divorce, father, child, bonds

Wprowadzenie

Artykuł stanowi pogłębione studium przypadku, koncentrujące się na analizie pojedynczej badanej osoby. Taki wybór metodologiczny miał na celu szczegółowe zgłębienie badanego zagadnienia oraz ukazanie jego znaczenia. Dodatkowo, analiza dziesięciu przypadków porównawczych wykazała powtarzający się problem – rozwody rodziców prowadziły do poczucia braku zaufania u dorosłych kobiet.

Wyniki badań wskazują, że niezależnie od osobowości badanych, ich wcześniejszych doświadczeń oraz charakteru relacji z ojcem (czy był on nieobecny na stałe, czy utrzymywał regularny kontakt i zapewniał wsparcie), u respondentek kształtowała się trudność w nawiązywaniu zaufania do innych osób. W konsekwencji doświadczały one licznych trudności funkcjonalnych. Często przybierały określone „maski”, kreując odmienne tożsamości w różnych kontekstach społecznych. Strzegły swojej prywatności nawet przed najbliższymi, jednocześnie wykazując dużą ekspresję emocjonalną w kontaktach z osobami obcymi, wobec których nie odczuwały potrzeby udowadniania czegokolwiek – jak same tłumaczyły.

Utrata poczucia bezpieczeństwa była jednym z kluczowych skutków rozwodu rodziców. Badane kobiety miały trudności w nawiązywaniu bliskich relacji oraz dzieleniu się swoimi emocjami. Często odczuwały chroniczny lęk przed zerwaniem więzi – zarówno w kontekście związków romantycznych, jak i relacji przyjacielskich. Z obawy przed odrzuceniem same inicjowały dystans emocjonalny, choć jednocześnie pragnęły bliskości.

Rozwód rodziców stanowi silne doświadczenie traumatyczne dla dziecka, wiążące się z poczuciem straty i procesem przeżywania żałoby. Może on wywoływać zarówno gwałtowne

reakcje emocjonalne, jak i objawy maskowane, trudniejsze do jednoznacznej identyfikacji. Wyniki przeprowadzonej analizy przypadków jednoznacznie wskazują na głęboki wpływ rozvodu na emocjonalne i społeczne funkcjonowanie badanych kobiet.

Konsekwencje rozvodu rodziców w życiu dziecka

W obecności dzieci należy unikać poruszania tematów kontrowersyjnych. W sytuacji rozvodu pojawia się konieczność omówienia wielu kwestii – często trudnych, intymnych i złożonych. Nie są to rozmowy, których świadkiem powinno być dziecko. Jeśli jednak dojdzie do konfliktu lub ostrej kłótni, istotne jest, aby później wyjaśnić dziecku sytuację w sposób dostosowany do jego wieku i możliwości poznawczych¹⁸¹.

Dziecko nie powinno pełnić roli powiernika rodzica ani być obciążane jego emocjonalnym ciężarem, zwłaszcza w tak trudnym dla siebie okresie¹⁸². Choć wydaje się to oczywiste, konieczne jest podkreślanie wagi tej zasady, ponieważ naruszenia w tym obszarze zdarzają się często. Właściwe podejście do komunikacji w rodzinie podczas rozvodu może znacząco wpłynąć na emocjonalny dobrostan dziecka i jego zdolność do radzenia sobie z trudnymi doświadczeniami.

Małgorzata Cywińska zwraca uwagę, że rodzina ma ogromną wartość egzystencjalną dla człowieka. Jest najbardziej intymnym środowiskiem życia – unikalnym i niepowtarzalnym. Członkowie rodziny mają ze sobą wyjątkowe więzi, pełnią charakterystyczne dla swoich ról funkcje¹⁸³. To, jak postrzegamy rodzinę, może ulegać różnym interpretacjom. Można ją traktować przedmiotowo, umniejszać jej znaczenie, postrzegać jako instytucję łatwo zastępowalną lub podporządkowaną innym wartościom i dobrom. Jednak w swojej istocie rodzina to wspólnota ludzi, którzy są sobie najbliżsi – żyją razem, współodczuwają, wspierają się i wzajemnie kształtują. Tworzy ona jeden organizm, w którym więzi są głębokie i nierozzerwalne, dlatego określanie jej mianem wyjątkowej relacji nie jest jedynie pustym frazesem, lecz w pełni uzasadnionym stwierdzeniem. Warto zatrzymać się nad tym faktem i

---

¹⁸¹ *Dziecko w rozwodzie*. Poradnik dla rodziców, [w:] Centrum Mediacji Partners Polska, Stowarzyszenie Rodzin Pelikan, https://brpd.gov.pl/sites/default/files/dziecko_w_rozwodzie_poradnik_dla_rodzicow_2017.pdf, s. 19, dostęp: 03.09.2024.

¹⁸² *Dziecko w rozwodzie*. Poradnik dla rodziców, [w:] Centrum Mediacji Partners Polska, s. 9, https://www.brpd.gov.pl/sites/default/files/dziecko_w_rozwodzie_-_poradnik_dla_rodzicow.pdf, dostęp: 02.09.2024.

¹⁸³ M. Cywińska, *Dziecko w sytuacji rozvodu rodziców*, „Roczniki Pedagogiczne” 2021, t. 13, nr 4, s. 91.

zastanowić się nad jego głębokim sensem, który kształtuje tożsamość człowieka.

Oczywiście, istnieją sytuacje, w których rozwód staje się koniecznością – gdy w rodzinie dochodzi do przemocy, destrukcyjnych zachowań uwłaczających godności, zdrowiu czy bezpieczeństwu zarówno dorosłych, jak i dzieci. Jednak równie często rozpady małżeństw wynikają z braku realnego poczucia więzi, związków zawieranych bez głębszego namysłu nad istotą bliskości i odpowiedzialności za relację.

Wielu ludziom wydaje się, że fizyczna bliskość wystarczy do stworzenia silnej więzi, jednak prawdziwa, zdrowa i trwała relacja wymaga świadomego wysiłku i decyzji o budowaniu emocjonalnego, mentalnego oraz uczuciowego związku. To nie tylko związek dwojga ludzi, ale również podstawa do stworzenia rodziny – przestrzeni stabilnej, dającej poczucie bezpieczeństwa i wartości kolejnym pokoleniom.

Odpowiedzialne podejście do budowania relacji jest kluczowym elementem profilaktyki – zarówno dla przyszłych dzieci, jak i całej struktury rodzinnej, która we współczesnym świecie coraz częściej jest zagrożona. Dbalność o relacje, świadome kształtowanie więzi i odpowiedzialność za bliskość to fundament, który może uchronić rodzinę przed rozpadem i jego długofalowymi konsekwencjami.

Celem przeprowadzonych badań było ukazanie psychologicznych aspektów rozwoju dziecka w kontekście rozwodu rodziców, ponieważ dziecko nie jest jedynie biernym obserwatorem tego procesu – ono również w nim uczestniczy i musi się z nim zmierzyć. Proces ten ma długofalowe konsekwencje, szczególnie w kontekście budowania przez dorosłe już dzieci własnych relacji.

Istotnym wnioskiem płynącym z badań jest to, że badane kobiety, mimo iż pragną bliskości, nie uznają rodziny za najważniejszą wartość w swoim życiu. Ich doświadczenie rozpadu rodziny wpłynęło na sposób postrzegania relacji – nie chcą powtarzać schematów, które doprowadziły do rozpadu ich rodzinnego domu. Dążą do stworzenia związku opartego na trwałości, poczuciu bezpieczeństwa i głębokim sensie, relacji budującej, a nie destrukcyjnej¹⁸⁴.

Jednocześnie badania wskazują, że osiągnięcie takiej stabilnej i wartościowej wspólnoty wymaga świadomego przygotowania do związku małżeńskiego. Samo zawarcie małżeństwa nie jest gwarancją trwałości i szczęścia – kluczowe jest odpowiednie ukształtowanie postaw, umiejętność budowania więzi oraz świadomość odpowiedzialności, jaka wiąże się

---

¹⁸⁴ B. Łukaszewski, *Współczesna młodzież w relacjach z otoczeniem*, Lublin 2022, s. 133-136, 173-178.

z tworzeniem wspólnego życia.

Anna Brzezińska założyła, że dziecko nie jest świadome całego procesu rozwodu¹⁸⁵. Nie jest, ale badania własne pokazały, że dziecko odczuwa wszystkie aspekty rozwodu, nawet jak uświadamia sobie to w dorosłości i nawet wówczas nie do końca. To tylko powoduje zagubienie i życiowy zamęt. Takie wnioski pokazują, jak czujny musi być badacz, poznawać problemy u źródeł, obserwować, bo nawet proste tematy nie są oczywiste, ich spłylenie pozbawia kluczowej wiedzy. Oczywiście nie każdy aspekt wiedzy można zrealizować i pogłębić w ramach jednego badania i pokazuje się wybrane fakty.

Jak wynika z wiedzy psychologiczno-psychoterapeutycznej – to, jak dziecko przechodzi rozwód zależy od tego, jak przechodzą go rodzice¹⁸⁶. Jednak przeprowadzone badania, choć obejmujące tylko dziesięć przypadków, dostarczyły istotnych wniosków podważających tę utartą tezę. Dziecko nie jest jedynie odbiciem emocji dorosłych – ma prawo przeżywać rozwód w sposób indywidualny, odmienny od rodziców. Każde dziecko to odrębna, unikalna jednostka, a jego reakcje nie mogą być z góry przewidziane czy uogólniane. Analiza jednego z przypadków pokazała, że burzliwe przeżycie rozwodu w młodości nie musi prowadzić do długofalowych negatywnych skutków. Wręcz przeciwnie – badana osoba po okresie silnych emocji osiągnęła wewnętrzną stabilność, a nawet doprowadziła do odbudowania relacji z rodzicami i ponownego zaangażowania ich w swoje życie. To dowodzi, jak głęboka jest wrodzona potrzeba dziecka, nawet nastoletniego, by utrzymać więź z obojgiem rodziców. Dzieci podejmują różnorodne działania – niekiedy intensywne i emocjonalne – właśnie po to, by nie utracić bliskości i poczucia bezpieczeństwa, jakie daje rodzina.

Te obserwacje podkreślają, że pragnienie życia w rodzinie i jej zachowania jest jedną z fundamentalnych wartości człowieka. Rodzina to nie tylko struktura społeczna, lecz przestrzeń, której nie da się zastąpić żadnym innym układem relacji. Jej istnienie stanowi kluczowy kapitał społeczny – to w niej kształtują się więzi, poczucie odpowiedzialności i stabilności. Współczesne społeczeństwo, w którym coraz częściej podważa się znaczenie trwałych relacji rodzinnych, powinno mieć świadomość, jak istotna jest troska o rodzinę. Jej osłabienie prowadzi do stopniowego zanikania więzi międzyludzkich, co może mieć poważne konsekwencje dla całej struktury społecznej. Dlatego warto nie tylko badać mechanizmy

---

¹⁸⁵ A. Brzezińska, *Proces rozwodowy i jego konsekwencje z perspektywy dziecka*, [w:] K. Szymanowska (red.), *Dziecko w sytuacji rozstania rodziców* (wersja online, s. 1), TKOPDz, Poznań 2008.

¹⁸⁶ *Rozwód – czy da się to zrobić bez szkody dla dziecka?* Rozmowa z Magdaleną Godlewską, <https://dziecisawazne.pl/rozwod-czy-da-sie-to-zrobic-bez-szkody-dla-dziecka/>, dostęp: 02.09.2024.

rzządzające rodziną, ale także podejmować świadome działania na rzecz jej ochrony i wzmacniania.

Opis przypadku – problem utraty zaufania do ludzi

Badana posiada wykształcenie wyższe, ma 24 lata (stan na 2024 rok, czas prowadzenia badania). Pochodzi z miasta. Jej rodzice rozwiedli się, gdy miała 4 lata. To bardzo ważny fakt. Nie pamięta szczegółów rozwodu. Żyła poza świadomością sytuacji, co się dzieje, ale czuła, że nie jest w porządku, obserwowała zmiany, duże, w codziennym, stabilnym życiu rodziny. Rodzice zaczęli ujawniać spory. Potem ojca nie było już w domu i badana zobaczyła go jeszcze dwa razy. Zmarł, gdy miała 16 lat.

Respondentka ma duży żal do ojca, że jej nie odwiedzał. Jako jedyna wśród badanych 10 osób doświadczyła takiej sytuacji totalnego opuszczenia przez rodzica, nadużywającego alkoholu. Jej życie przebiegało stabilnie, matka zapewniała jej wszystkie potrzeby. Badana nie odczuwała buntu z powodu rozłąki, tego, że została sama z matką. To stało się tak wcześnie, że problem był poza świadomością. Niemniej z czasem zaczęła się zastanawiać, jak byłoby, gdyby ojciec został, że może by przestał dla rodziny nadużywać alkoholu. Marzyła o pełnej rodzinie i przyznała, że chciałaby takiej. Jednak tłumaczyła sobie, że stało się dobrze, gdyż ojciec pił i to było powodem rozstania. Przez to badana dorastała w spokojnych warunkach. W sytuacji innych badanych były starcia z rodzicami, matką, dużo emocji, żalu, buntu, destruktywnych zachowań. Zakłada się jednak, że to odreagowanie jest korzystne. Badana najspokojniej przeżyła problemy rodzinne, była jakby emocjonalnie poza nimi. Tak się tylko zdawało. Dziecko chłonie atmosferę życia rodzinnego, odczuwa braki, nawet jak nie przeżywa ich na poziomie intelektualnym. To jest inny rodzaj świadomości, emocjonalnej, więc trudno mówić o braku świadomości, bo może to spowodować problem do mniejszej wagi.

Co ważne, badana ta jako jedyna mierzyła się z dużymi problemami zdrowia psychicznego. Zdiagnozowano u niej depresję, myśli maniakalne. Ostatecznie diagnoza skupiła się na chorobie afektywnej dwubiegunowej¹⁸⁷ (a najspokojniej z badanych jako dziecko przechodziła rozwód, do dorosłości, jakby to była sytuacja nieprzeżyta, jak się akcentuje). Potrafi cieszyć się, często odczuwać silne ekscytacje, porywy emocji, po czym równie szybko, nagle, pod

---

¹⁸⁷ ChAD, choroba afektywna dwubiegunowa: choroba odznacza się tym, że epizody depresyjne, maniakalne, mieszane, następują po sobie, w charakterystyczny dla osoby sposób [zob. L. Laskowski, *Choroba afektywna dwubiegunowa (ChAD)*, <https://docplayer.pl/224445824-Choroba-afektywna-dwubiegunowa-chad.html>, dostęp: 11.02.2025.

wpływem chwili wpadać w „dno emocjonalne”, brak chęci do działania, wręcz rozpacz i zupełną rezygnację. Z historii życia rodziny nie wynika, by to była kwestia dziedziczności. Choroby psychiczne często aktywizowane się przez czynniki społeczne, nade wszystko stres. Niemniej w życiu badanej nie działo się nic niepokojącego, nie doświadczyła wstrząsów, jak uznaje i traum. Pytanie tylko, czy nie było tak, iż łagodny stres w postaci dyskomfortu (trwały), niepokojących pytań własnych/dociekań, ujawniających się z czasem nie starczył, by pojawiły się takie problemy? To jest tylko założenie, że tak mogło być. Przecież dziecko przeżywa traumę, kiedy tworzyło z ojcem bliską więź, a on nagle znika na trwałe. To proces, jaki można porównać do głębokiej żałoby, bo dotyczy dziecka i co więcej bliskiej relacji. To jest stresujące, jak rodzinę opuszcza osoba, która zapewniała byt i teraz mnóstwo obowiązków spada na matkę. Dziecko zaczyna być czasami tłem, nawet z konieczności. Ono to czuje i to jest sytuacja zagrożenia dla spełnienia emocjonalnych i bytowych potrzeb. Sens tego założenia ujawniają słowa badanej, która akcentowała, że za to, że zabrakło obecności ojca, odwiedzin, iż z tego zrezygnował – nie czuje wcale do niego empatii, że przedwcześnie zmarł, nie poradził sobie z alkoholizmem. Co więcej badana jako swój problem podaje, że nie obchodzą ją problemy innych, jest na nie znieczulona, obojętna. Jednak sama przecież została sama, w nowej, niewątpliwie stresującej sytuacji, bo dziecko doświadcza nie tylko mentalnie, ale i fizycznie braku opiekuna. To jest duże przeżycie, nawet jak nie jest świadome – to dzieciństwo podszyte niepokojem (zakłada się, że długo oddziałujący niepokój jest chronicznym stresem, wyzwającym trudniejsze zdarzenia psychiczne). Trwałe zerwanie relacji z rodzicem jest bardzo negatywne.

Potwierdzony problem związku rozwodu rodziców z brakiem zaufania u dziecka w czasie dojrzewania i dorosłości

Dziecko patrzy na rodziców jako na swoich opiekunów. Domaga się obecności obojga i że będą odpowiadać na jego potrzeby. Historia życia respondentki pokazuje, że nigdy nie można bagatelizować rozwodu, bo „dziecko jest małe”, „nie jest świadome”. Sytuacja ta jak najbardziej na niego oddziałuje, doświadcza jej realnie.

Wszystkie 10 badanych osób rozwinęło w sobie brak zdolności ufania innym. Boją się porzucenia, nietrwałości relacji. Jedna respondentka sama wskazała, że rozwinęła styl przywiązania oparty na lęku. Co ważne, ten stan mocno przełożył się na relacje intymne. Badane zyskały obraz rodziny, związku, gdzie jedna osoba w dowolnym momencie może odejść, zerwać więź. To przekłada się na to, że kobiety bały się macierzyństwa, nie chciały

powielać wzoru rodziców. Dążyły usilnie, by nie powielać schematów rodzicielskich. To je blokowało. Rodziły się tendencje perfekcjonistyczne.

Wszystkie badane zgłosiły znaczące problemy z wchodzeniem w relacje intymne. Przejawiały się od trudności w zawarciu relacji, utrzymaniu, wyrażaniu emocji, uczuć, po problem lęku w związku, nawet jak partner zapewniał o stabilności uczuć – że jednak on odejdzie. Spośród badanych aż 7 nie weszło w związek, choć chciałyby, ponieważ nie są w stanie zaufać partnerowi (przynajmniej na obecnym etapie życia i tłumaczyły to opuszczeniem przez ojca rodziny). Co kluczowe, to osoby w wieku 21-24 lata, rodzice rozwiedli się u nich w dzieciństwie, poza jedną badaną. Miała 16 lat, kiedy ojciec opuścił dom. Zdradzał żonę. Matka podjęła nagłą decyzję, wobec tego faktu, o rozwodzie. Córka odczuła ogromny żal do rodziców. Stała po stronie ojca, weszła w konflikt z matką. Obarczyła ją winą za sytuację. Prowokowała wypadki, żeby skupić na sobie uwagę, jak mówiła – doświadczyć bliskości. Zaczęła uciekać przed sytuacją, zaniedbywała naukę, imprezowała, nadużywała alkoholu, znieczulała się. Dążyła do rozbicia nowego związku matki. Czuła się w domu samotna. Niemniej w dorosłości stabilnie funkcjonuje, jest pogodzona z sytuacją z przeszłości, otacza rodziców większym zrozumieniem, ale czuje ból wobec faktu rozwodu, jakiego doświadczyła jej rodzina. Nie jest tak silny jak kiedyś, ale jest nieco stresujący, obecnie do opanowania.

Pozostałe badane osoby nie odczuwały obecnie pretensji wobec swoich rodziców z powodu rozwodu. Z perspektywy czasu dostrzegały, że dorośli starali się stworzyć im jak najlepsze warunki do życia – wolne od konfliktów i napięć, zapewniające poczucie bezpieczeństwa. W dwóch przypadkach matki podjęły decyzję o rozwodzie, aby uwolnić się od mężów zmagających się z alkoholizmem. W innych sytuacjach przyczyną rozpadu były głębokie nieporozumienia między rodzicami, brak zdolności do budowania wspólnego życia czy też małżeństwa zawarte bez miłości, wynikające z przypadku lub presji zewnętrznej.

Badane, jako dorastające dzieci, rozumiały te okoliczności i same również dążyły do poczucia bezpieczeństwa, stabilności oraz normalnego życia rodzinnego. Pragnęły nie tylko własnego spokoju, ale także szczęścia rodziców. Mimo tej akceptacji, wszystkie zgodnie uznały, że rozwód zawsze pozostawia ślad na psychice dziecka i jest formą traumy, której skutki mogą ujawniać się w dorosłym życiu.

Za największe konsekwencje rozwodu uznały:

- brak męskiego wzorca w rodzinie,

- trudności w nawiązywaniu i utrzymywaniu bliskich relacji intymnych,
- trwałą utratę zaufania wobec innych ludzi.

Co istotne, te wnioski były wspólne zarówno dla osób pochodzących z rodzin o wysokim, jak i niskim statusie społeczno-ekonomicznym. Świadczy to o tym, że skutki rozwodu nie są jedynie efektem warunków materialnych czy klasy społecznej, lecz głęboko zakorzenionym doświadczeniem emocjonalnym, wpływającym na kształtowanie relacji międzyludzkich i poczucie bezpieczeństwa w przyszłości.

Wnioski

Z danych metodologicznych należy wskazać, że badania były prowadzone w drugiej połowie 2024 roku, w kawiarni, w dyskretnych warunkach. Poinformowano o tym, że pozyskane dane posłużą analizie badawczej, a udział w badaniu jest anonimowy. Wykorzystano metodę wywiadu pogłębionego.

Z badanych przypadków, analizowanych po sobie – uderzająco wyłania się świadomość respondentek, że rozwód rodziców spowodował u nich brak poczucia zaufania, a nawet zdolności zaufania ludziom¹⁸⁸. W każdym przypadku także pojawiały się problemy związkowe. Patrząc, ile jest rozwodów, małżeństw zawieranych pośpiesznie, bez dojrzenia relacji do trwałej – wyłania się niepokojąca sytuacja współczesnej rodziny. Kiedy dziecko nie doświadczyło trwałości życia rodzinnego – utraciło często bezpieczeństwo, brak stabilności, straciło zaufanie do osób zależnych (to stresująca trauma). W efekcie taki człowiek posiada syndrom, że często sam się izoluje, zrywa relacje, byleby uniknąć traumy porzucenia (chce wyprzedzić doświadczenie bolesnej traumy, zranienia, boi się porzucenia, jego bólu, destrukcyjnej, zaburzającej pustki po zerwaniu więzi)¹⁸⁹. Ona jest zapisana w psychice po rozwodzie i kiedy się z tym doświadczeniem nie pracuje – takie są skutki. W efekcie zaczyna kształtować się społeczeństwo, jakie skupia się na sobie, rodzina nie jest najważniejsza. To społeczeństwo dużego stopnia ryzyka rozwodu, utraty więzi, w konsekwencji dobrego, szczęśliwego, bezpiecznego dzieciństwa.

Badane osoby doświadczały nie tylko lęku przed zaangażowaniem w relację, ale również obaw o przyszłość, które miały szerszy, bardziej złożony charakter. Powtarzały się sytuacje, w

---

¹⁸⁸ Co ważne, próba badawcza była dobierana tylko pod względem – młodych kobiet, jakie w okresie dzieciństwa doświadczyły rozłąki rodziców, spowodowanej przez rozwód.

¹⁸⁹ Dziecko czuje się jakby oszukane, jak rodzic odchodzi z domu, nie jest blisko, zrywa intymną więź.

których myślały o tym, jak będzie wyglądało ich przyszłe życie rodzinne – zwłaszcza w kontekście ważnych uroczystości, takich jak Boże Narodzenie czy ślub. Martwiły się, jak będą przebiegać te wydarzenia w sytuacji, gdy ich rodzice oraz dziadkowie ich przyszłych dzieci pojawią się z nowymi partnerami.

Choć były to osoby młode, wykształcone lub studiujące, pochodzące z miast, ich lęk nie wynikał z braku dojrzałości czy niedostatecznej wiedzy o życiu, lecz z autentycznej potrzeby stabilności i przewidywalności. Obawiały się napiętych sytuacji, kłótni, niezręcznych konfrontacji oraz negatywnego wpływu takich okoliczności na własne dzieci. Pragnęły normalności, a jednocześnie musiały mierzyć się z poczuciem wstydu, upokorzenia, a nawet wykluczenia.

To podejście można uznać za zdrowe i naturalne – człowiek ma głęboką potrzebę bezpieczeństwa, stabilności oraz dzielenia się z bliskimi jasnymi, spójnymi wzorcami życia. Rodzina, jako podstawowa wspólnota, powinna opierać się na uczciwości i lojalności, ponieważ tylko w takich warunkach można budować zaufanie oraz poczucie godnego traktowania. Te wyniki badań wskazują, że rozpad rodziny nie pozostaje jedynie wydarzeniem z przeszłości – jego skutki rzutują na przyszłe wybory życiowe, relacje i sposób postrzegania bliskości. Pokazują również, jak silna jest w człowieku potrzeba trwałości więzi i autentycznej wspólnoty, którą trudno zastąpić innymi formami relacji.

Bibliografia

1. Brzezińska A. (2008), *Proces rozwodowy i jego konsekwencje z perspektywy dziecka*, [w:] K. Szymanowska (red.), *Dziecko w sytuacji rozstania rodziców* (wersja online), TKOPDz, Poznań.
2. Cywińska M. (2021), *Dziecko w sytuacji rozwodu rodziców*, „Roczniki Pedagogiczne”, t. 13, nr 4, s. 91.
3. *Dziecko w rozwodzie. Poradnik dla rodziców*, [w:] Centrum Mediacji Partners Polska, Stowarzyszenie Rodzin Pelikan, https://brpd.gov.pl/sites/default/files/dziecko_w_rozwodzie_poradnik_dla_rodzicow_2017.pdf, dostęp: 03.09.2024.
4. Laskowski L., *Choroba afektywna dwubiegunowa (ChAD)*, <https://docplayer.pl/224445824-Choroba-afektywna-dwubiegunowa-chad.html>, dostęp: 11.02.2025.

5. *Rozwód – czy da się to zrobić bez szkody dla dziecka?* Rozmowa z Magdaleną Godlewską, <https://dziecisawazne.pl/rozwod-czy-da-sie-to-zrobic-bez-szkody-dla-dziecka/>, dostęp: 02.09.2024.

Projektowanie uniwersalne w edukacji akademickiej – wybrane zagadnienia

Streszczenie

Celem artykułu jest prezentacja wybranych aspektów projektowania uniwersalnego w edukacji (UDL). Uwaga zostanie skoncentrowana na aspektach związanych z dydaktyką w szkołach wyższych. Przedstawione zostały podstawowe założenia projektowania uniwersalnego oraz jego wykorzystanie w procesie kształcenia. Idea projektowania uniwersalnego w uczeniu zakłada, że proces kształcenia i wychowania jest planowany od początku jako uniwersalny. Dzięki temu nie ma potrzeby późniejszego dostosowywania programów, podręczników czy też pomocy dydaktycznych. Wskazano trzy zasady stosowane w projektowaniu uniwersalnym w edukacji i ich praktyczne implikacje. Jako przykład dobrych praktyk przywołano przykład podręcznika opracowanego zgodnie z założeniami UDL.

Projektowanie uniwersalne w uczeniu się staje mapą drogową w procesie urealnienia równego dostępu do dóbr, w tym do edukacji. Nie jest zbiorem zamkniętych dyrektyw, a propozycją, wyborem.

Słowa kluczowe: projektowanie uniwersalne w edukacji, projektowanie uniwersalne w uczeniu

Universal design in academic education - selected issues

Summary

The purpose of this article is to present selected aspects of universal design in education (UDL). Attention will be focused on aspects related to didactics in higher education. The basic assumptions of universal design and its use in the educational process are presented. The idea of universal design in teaching assumes that the process of education and upbringing is planned from the beginning as universal. As a result, there is no need to later adapt programs, textbooks

or teaching aids. Three principles used in universal design in education and their practical implications were pointed out. An example of a textbook developed in accordance with the principles of UDL was cited as an example of good practice.

Universal design in learning becomes a road map in the process of making equal access to goods, including education, a reality. It is not a set of closed directives, but a proposal, a choice.

Keywords: universal design in education, universal design in learning

Wprowadzenie

Od wielu lat dużo mówi się, ale także podejmuje liczne działania na rzecz integracji, włączania i niedyskryminowania osób przejawiających różnorodne dysfunkcje, doświadczających zdrowotnych i środowiskowych problemów. To bez wątpienia dobrze, że inicjowane są programy oraz wdrażane zmiany systemowe niwelujące ograniczenia, w tym w dostępie do edukacji na poziomie szkolnictwa wyższego. Jednak warto zadać sobie pytanie, dlaczego najpierw część społeczeństwa wyklucza „innych”? Co powoduje, że postawy dyskryminujące jednych nadal determinują funkcjonowanie innych osób? Optymizmem może napawać fakt, że rosnąca od wielu dziesiątków lat świadomość negatywnych skutków inkluzji, jest jednym z powodów zarówno kontynuowania skutecznych działań antydyskryminacyjnych oraz poszukiwania innych, coraz lepszych rozwiązań. Efektywne zapobieganie procesom wykluczania wymaga podejmowania działań, w różnych sferach funkcjonowania człowieka. W starym powiedzeniu „Czego się Jaś nie nauczy, tego Jan nie będzie umiał” tkwi uniwersalna mądrość. Już od najmłodszych lat dzieci powinny wzrastać w środowisku akceptującym i rozumiejącym każdego człowieka. Ich prawidłowy rozwój wymaga także takiego zaprojektowania przestrzeni, która będzie dla nich zarówno bezpieczna jak i inspirująca. Dlatego coraz częściej przedszkola, szkoły, inne budynki użyteczności publicznej oraz przestrzenie wspólne (np. place zabaw), projektowane są z uwzględnieniem zasad projektowania uniwersalnego.

„Istotę koncepcji projektowania uniwersalnego najściślej oddaje siedem zasad opisujących właściwości produktów i otoczenia tak, aby mogły być one użytkowane w równym stopniu przez wszystkich członków społeczeństwa

1. Równe możliwości wykorzystania – projekt jest dostępny i w równym stopniu aplikowalny przez osoby o zróżnicowanych możliwościach.
2. Elastyczność użycia – projekt uwzględnia szerokie

spektrum indywidualnych preferencji użytkowników (np. sposób używania, tempo działania itd.) 3. Intuicyjność w obsłudze – projekt jest łatwy w obsłudze dla wszystkich, niezależnie od poziomu doświadczenia i zakresu umiejętności użytkowników. 4. Dostępność percepcyjna – projekt zakłada wielość kanałów przekazu tak, żeby przepływ informacji do użytkownika był skuteczny. 5. Tolerancja na błędy – konstrukcja projektu minimalizuje skutki przypadkowych lub nieprawidłowych działań. 6. Niski poziom wysiłku fizycznego – podczas użytkowania, produkt ogranicza wysiłek fizyczny oraz zbędne czynności. 7. Odpowiednie wymiary i przestrzeń – projektowany produkt może być używany przez osoby o różnej posturze ciała, a także przez użytkowników o ograniczonej mobilności”¹⁹⁰.

Dostosowanie budynków, przestrzeni wspólnych, organizacji instytucji jest określone we wspomnianych zasadach. Warto podkreślić, że coraz częściej mówi się ale i wdraża ideę projektowania uniwersalnego w procesie kształcenia (Universal Design for Learning Uniwersalne Projektowanie w Edukacji) na każdym etapie, począwszy od przedszkola a skończywszy na edukacji w szkołach wyższych.

Celem artykułu jest prezentacja wybranych aspektów projektowania uniwersalnego w edukacji (UDL). Uwaga zostanie skoncentrowana na aspektach związanych z dydaktyką w szkołach wyższych.

Projektowanie uniwersalne w edukacji

Koncepcja uniwersalnego projektowania dla uczenia się ma swoje źródło w założeniach uniwersalnego projektowania w architekturze i urbanistyce. Przyjęto w nich, że m.in. przestrzeń i przedmioty użytkowe powinny zostać zaplanowane w taki sposób, aby umożliwiały każdemu człowiekowi pełny udział we wszystkich wymiarach życia niezależnie od przyczyny, rodzaju, stopienia czy czasu trwania utrudnień, których podłożem jest jego indywidualna kondycja bio-psycho-społeczna¹⁹¹.

„Transpozycja kluczowych dla koncepcji siedmiu zasad UD na wielopłaszczyznowy grunt edukacyjny zaowocowała zawężonymi wizjami uniwersalnego projektowania odnoszonymi do

---

¹⁹⁰ Za: T. Knopik, B. Papuda-Dolińska., K. Wiejak, K. G. Krasowicz-Kupis, (2021). *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej. Niepełnosprawność* (42), 53–69. Pobrano z <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/niepelnosprawnosci/article/view/6357>, dostęp: 19.01.2025.

¹⁹¹ A. Olechowska (2021). *Uniwersalne projektowanie dla uczenia się – możliwość czy utopia?* *Edukacja*, 1(156), s. 43, dostęp: https://ibe.edu.pl/images/EDUKACJA/NUMERY/2021-01/PDF/4_Olechowska.pdf, dostęp: 25.01.2025.

uczenia się (UDL – Universal Learning Design), oceniania (UDA – Universally Designed Assessments), a także poszukiwaniem inkluzyjnych praktyk w zakresie projektowania technologii komunikacyjno-informacyjnych w nauczaniu (WCAG – Web Content Accessibility Guidelines). Nieusystematyzowane i nieujęte w odrębną koncepcję, choć w literaturze już interpretowane przez pryzmat UD, pozostają kwestie diagnozy psychologicznej dla celów edukacji (...) oraz terapii osób z niepełnosprawnościami (...). Niektóre z tych propozycji (UDI/UID, UDA) są bezpośrednim rozwinięciem pojęcia UD w jego tradycyjnym rozumieniu powstałym na zasadzie analogii, inne (UDL) stanowią ugruntowane teoretycznie oraz sprawdzone empirycznie modele projektowania warunków uczenia się¹⁹².

Coraz więcej miejsc jest zaprojektowanych zgodnie z zasadami projektowania uniwersalnego i spełniają warunki dostępności. Niestety system edukacji, który z założenia jest zorganizowany w oparciu o zasadę równości, paradoksalnie tworzy szczególnie ograniczające i dyskryminujące warunki dla uczniów, ponieważ wybór determinowany jest przede wszystkim warunkami zewnętrznymi (nauczany przedmiot, wiek uczniów, preferencje nauczyciela i inne kryteria), a jakość wyników określają przyjęte standardy¹⁹³. W wielu szkołach, placówkach i uczelniach ta sytuacja się zmienia. Instytucje te w mniejszym lub w większym zakresie stosują zasady UDL, nadal jest jeszcze wiele do zrobienia.

Koncepcja projektowania uniwersalnego w edukacji (UDL) została opracowana przez Centrum Zastosowania Specjalnych Technologii w Wakefield (Center for Applied Special Technology – CAST) i opublikowana w 2008 r. (wersja 1.0), była rewidowana, a jej ostaną wersją pochodzi z 2018 r. (wersja 2.2). Głównym celem tej koncepcji uczenia się – nauczania było przygotowanie oraz realizacja procesu dydaktycznego w taki sposób, aby uwzględniał różne możliwości i predyspozycje uczniów. Dąży się do usuwania barier w procesie uczenia się, uwzględnienia potrzeb wszystkich uczniów oraz wzmacniania tkwiącego w nich potencjału i mocnych stron¹⁹⁴.

---

¹⁹² T. Knopik, B. Papuda-Dolińska, K. Wiejak, G. Krasowicz-Kupis (2021). *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej. Niepełnosprawność* (42), 53–69. Pobrano z <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/niepelnosprawnosc/article/view/6357>.

¹⁹³ A. Galkienė *Uniwersalne projektowanie w edukacji jako czynnik sukcesu edukacyjnego wszystkich uczniów* [w:] *Uniwersalne Projektowanie w Edukacji Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia*, A. Galkienė (red.), Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie 2021, s. 6.

¹⁹⁴ T. Knopik, B. Papuda-Dolińska, K. Wiejak, G. Krasowicz-Kupis, G. (2021). *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej. Niepełnosprawność*, s. 60 (42). Pobrano z <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/niepelnosprawnosc/article/view/6357>.

„Universal Design for Learning (Uniwersalne Projektowanie w Edukacji) to podejście do organizacji edukacji włączającej skonstruowane w oparciu o jasno postrzegane wartości włączające: uznanie różnorodności wszystkich uczniów, pielęgnowanie równych praw wobec wszystkich uczniów, tworzenie warunków do pełnego uczestnictwa, zapewnienie równych praw i tworzenie relacji wspólnotowych. Wdrażanie wartości inkluzyjnych jest zorientowane nie na określonych uczniów, ale na wszystkich uczących się i uznaje różnice intelektualne i poznawcze wszystkich uczniów, a także ich różnorodne zainteresowania i style uczenia się (...) Podejście to opiera się na celach skutecznego uczenia się każdego ucznia, do których dąży się poprzez różnicowanie kształcenia i praktyki wspólnego uczenia się (...)”¹⁹⁵.

Podstawę teoretyczną UDL stanowi odwołanie się do trzech systemów – sieci neuronalnych, które są zaangażowane w proces uczenia i uszeregowanych w taki sposób, aby możliwe było uzyskanie odpowiedzi na trzy pytania: czego, jak i dlaczego należy się uczyć. Zidentyfikowane w ten sposób funkcje sieci neuronalnych stały się fundamentem do określenia trzech podstawowych zasad UDL. Każda z nich zawiera trzy wytyczne, a te natomiast cztery szczegółowe wskazówki, dzięki którym pedagog ma możliwość sprawdzenia, czy postępuje zgodnie z UDL. Te zasady to: po pierwsze, zapewnienie różnych środków przekazu informacji podczas zajęć dydaktycznych. Sposób prezentacji informacji determinowany jest różnicami odbiorców w zakresie stylów uczenia się, stylów poznawczych, niepełnosprawności czy odmienności kulturowej. Po drugie zapewnienie możliwości różnych form ekspresji i prezentowania własnych osiągnięć edukacyjnych. U podstaw tej zasady leży przekonanie, że nie istnieje jeden sposób wyrażania się, ekspresji i przekazu. Po trzecie zapewnienie różnych form motywowania do działania. Uwzględniając różnorodność uczestników procesu nauczania i wychowania, nie jest możliwe opracowanie optymalnego dla wszystkich, jednego sposobu zaangażowania się w proces uczenia. Stąd też należy zapewnić możliwość wyboru¹⁹⁶.

Celem uniwersalnego projektowania dla uczenia się jest minimalizowanie liczby barier oraz zapewnienie dostępności procesu edukacyjnego wszystkim, którzy powinny w nim uczestniczyć. Dotyczy to możliwości kształcenia w ogóle jak i na poszczególnych etapach

---

¹⁹⁵ A. Galkienė Uniwersalne projektowanie w edukacji jako czynnik sukcesu edukacyjnego wszystkich uczniów [w:] *Uniwersalne Projektowanie w Edukacji Doświadczenia nauczycieli*: Austria, Litwa, Polska, Finlandia, A. Galkienė (red.), Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie 2021, s.7.

¹⁹⁶ T. Knopik, B. Papuda-Dolińska, K. Wiejak, G. Krasowicz-Kupis (2021). *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej. Niepełnosprawność*, s. 61–63 (42). Pobrano z <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/niepelnosprawnosc/article/view/6357>.

edukacyjnych, w tym na studiach wyższych¹⁹⁷.

Idea projektowania uniwersalnego zakłada, że proces kształcenia i wychowania jest planowany od początku jako uniwersalny. Dzięki temu nie ma potrzeby późniejszego dostosowywania programów, podręczników czy też pomocy dydaktycznych. Zanim rozpocznie się proces edukacyjny próbuje się przewidzieć różne potrzeby wynikające z różnorodności jego uczestników. Chodzi o to, by stworzyć nowy system budowany na założeniach projektowania uniwersalnego dla uczenia się, a nie dopasowywać ideę do istniejącego klasycznego systemu kształcenia i wychowania. Istotne jest koncentrowanie się na procesie uczenia się i nauczania zamiast na modyfikowaniu w zakresie określonych dysfunkcji i potrzeb konkretnych uczniów. Proces projektowania planowania procesu nauczania powinien uwzględniać zaprojektowanie: etapów edukacji, typów szkół oraz placówek, budynków, sal, pracowni, świetlic, bibliotek, sprzętu komputerowego wraz z oprogramowaniem, instrukcji, regulaminów, statutów, podręczników, kształcenia na odległość, itp., burs, internatów, akademików¹⁹⁸.

Projektowanie uniwersalne w edukacji akademickiej – wybrane aspekty z zakresu dydaktyki
Edukacja wysokiej jakości na poziomie akademickim to taka, która stwarza szansę na rozwój studenta w różnych sferach: poznawczej, społecznej, emocjonalnej, fizycznej, komunikacyjnej i duchowej. Modelem określającym ramy organizacji takiej edukacji, jest model projektowania uniwersalnego w uczeniu się¹⁹⁹.

Uniwersalne projektowanie dla uczenia się to podejście, które pozwala na takie budowanie procesu edukacyjnego, które maksymalnie uwzględnia indywidualne cechy osób uczących się. Dzięki temu nie ma konieczności dostosowania w trakcie jego trwania. Projektowanie uniwersalne daje elastyczność w formułowaniu założeń i przygotowywaniu zajęć, co wiąże się z istotną zmianą sposobu postrzegania ról wszystkich uczestników procesu uczenia²⁰⁰.

E. Domagała-Zyśk podkreśla, że projektowanie uniwersalne w edukacji to nie jest wyłącznie zbiór zasad określający techniczne wymagania w zakresie dostosowania materiałów dydaktycznych do potrzeb osób uczących się. To zmiana sposobu myślenia o edukacji. Dotyczy zarówno materiałów dydaktycznych, jak też zasad tworzenia programów nauczania. Proces nie powinien być konstruowany „z myślą o mitycznym „przeciętnym uczniu/studentcie”

---

¹⁹⁷ A. Olechowska (2021). *Uniwersalne projektowanie...*, dz. cyt. s. 45.

¹⁹⁸ A. Olechowska (2021), *Uniwersalne projektowanie ...* dz. cyt. s. 45–46,

¹⁹⁹ E. Domagała-Zyśk (2023), *Dostępna edukacja akademicka*, Wydawnictwo KUL Lublin, s. 44.

²⁰⁰ A. Olechowska (2021), *Uniwersalne projektowanie...*, dz. cyt. s. 49.

ale o wszystkich tak przejawiających trudności jak szczególnie zdolnych²⁰¹.

W podejściu zgodnym z UDL nauczyciel nie jest przekazicielem wiedzy, osobą sprawdzającą i oceniającą, a aktywnym współuczestnikiem w toku uczenia się, facylitatorem procesów które mają miejsce w zarówno między nim i uczniami, jak też między uczniami, a oraz uczniami a treściami kształcenia²⁰². W swojej pracy daje on przestrzeń uczniom do ich aktywności. Stosuje metody problemowe, eksponujące oraz praktyczne. Uwzględnia zróżnicowane formy aktywności uczniów, zgodne z ich preferencjami, możliwościami i zainteresowaniami. Warto podkreślić, że stosowane przez nauczycieli ocenianie ma charakter informacji zwrotnej, która będzie ukierunkowywała dalsze działania. Może mieć także formę samooceny dokonywanej przez ucznia z udziałem nauczyciela i innych uczniów²⁰³.

Domagała-Zyśk podkreśla, że skuteczne zastosowanie modelu projektowania uniwersalnego w uczeniu determinowane jest twórcą odpowiedzią na wspomniane już w artykule trzy zasady UDL. Po pierwsze, w celu zapewnienia różnorodnych form treści kształcenia przekaz słowny należy wzmacniać poprzez oddziaływanie wizualne. Może to odbywać się poprzez wykorzystywanie w trakcie zajęć zdjęć lub schematów. W materiałach dla studentów można zamieszczać linki i odnośniki do dokumentów źródłowych. Wykorzystywane w czasie zajęć filmy powinny zawierać napisy, co ułatwić powinno wielu studentom odbiór informacji. Możliwe jest także, pod określonymi warunkami, nagrywanie wykładów²⁰⁴. Poza tym należy uwzględniać adekwatność przestrzeni i czasu, tak, by była komfortowa dla studentów. Istotne jest także aby w materiałach przewidzianych dla studentów w formie pisanej, używana była odpowiednio duża czcionka, kontrast oraz uwzględniane miejsce na wpisanie odpowiedzi²⁰⁵.

Warto w tym miejscu wskazać przykład dobrej praktyki, jakim jest podręcznik akademicki zgodny z koncepcją projektowania uniwersalnego w edukacji pt. „Finanse korporacji – podstawy teoretyczne i zagadnienia praktyczne” autorstwa J. Błach, M. Gorczyńskiej oraz M. Lipowicz (opinia o tym podręczniku zostanie przytoczona za autorkami przywołanego artykułu). „A utorki sformułowały i zastosowały w podręczniku cztery zasady projektowania

---

²⁰¹ E. Domagała-Zyśk, Model projektowania uniwersalnego w akademickiej edukacji inkluzyjnej: strategie i rekomendacje, [w:] *Oblicza życia: księga jubileuszowa profesor Doroty Kornas-Bieli* (redakcja naukowa Ewa Domagała-Zyśk, Aleksandra Borowicz, Renata Kołodziejczyk, Klaudia Martynowska. – Lublin : Wydawnictwo Episteme, s. 861.

²⁰² A. Olechowska (2021), *Uniwersalne projektowanie...*, dz. cyt., s. 53.

²⁰³ A. Olechowska (2021), *Uniwersalne projektowanie...*, dz. cyt., s.53.

²⁰⁴ Domagała-Zyśk E. (2023), *Dostępna edukacja...*, dz. cyt., s.50–52.

²⁰⁵ Ibidem, s. 54.

uniwersalnego dla podręczników dostępnych: zrozumiałość tekstu, weryfikowalność wiedzy, czytelność tekstu i alternatywność dostępu. Dla realizacji zasady zrozumiałości tekstu wypracowano określoną strukturę prezentowanych zagadnień i treści uporządkowanych w logiczny i przejrzysty sposób, zgodnie z koncepcją przedstawioną w spisie treści, wstępie oraz na początku każdego rozdziału. Każdy rozdział rozpoczyna krótkie streszczenie wskazujące na główne treści merytoryczne. Przedstawiono również cele jakim mają służyć prezentowane treści oraz słowa klucze wskazujące na obszar tematyczny. Zasada weryfikowalności wiedzy została zrealizowana poprzez wprowadzenie na końcu każdego rozdziału pytań skierowanych do czytelników, wymagających samodzielnego poszukiwania informacji a następnie podjęcia próby ich krytycznej analizy i wnioskowania w kontekście omawianych treści merytorycznych. Pytania te nawiązują do rozwiązań stosowanych w praktyce przez podmioty gospodarcze i zachęcają do samodzielnej pracy analitycznej pogłębiającej zdobywaną wiedzę. Dodatkowo, dla uzupełnienia treści merytorycznych wskazano czytelnikom pozycje literatury podstawowej krajowej i zagranicznej, która wiąże się z daną tematyką. Zasada czytelności tekstu realizowana jest poprzez wprowadzenie rozwiązań graficznych umożliwiających łatwe zidentyfikowanie najważniejszych treści. W tekście pogrubiono istotne terminy a definicje kluczowych pojęć przedstawiono w wyodrębnionych częściach tekstu, łatwych do zidentyfikowania. Również informacje dodatkowe przedstawiono w ramach wyodrębnionych z głównego tekstu. Informacje te mają dwójaki charakter – po pierwsze prezentują wiedzę zaczerpniętą z praktyki gospodarczej, po drugie – stanowią uzupełnienie omawianych zagadnień teoretycznych. W podręczniku zastosowano również elementy aktywne (hiperlinki do stron internetowych) umożliwiające poszerzenie wiedzy o aktualne informacje. Alternatywność dostępu wynika z opracowania wersji papierowej oraz elektronicznej podręcznika. W wersji elektronicznej zastosowano dodatkowe elementy aktywne, które umożliwiają szybkie przejście do poszukiwanego fragmentu tekstu. Dla form graficznych zastosowano opis alternatywny. Zastosowano także odpowiednią jasność i kontrast między tekstem a tłem zgodnie z wymogami WCAG 2.1. Celem takiego podejścia do przygotowania podręcznika pod względem merytorycznym, formalnym i technicznym jest dbałość o jego maksymalną użyteczność i elastyczność. Przyjęty sposób doboru i prezentacji treści podręcznika czyni go bardziej przejrzystym, czytelnym i zrozumiałym, zwiększając jego dostępność dla szerokiego grona

studentów o różnych potrzebach edukacyjnych”²⁰⁶.

Kolejna zasada projektowania uniwersalnego w edukacji to zapewnienie możliwości różnorodnych form ekspresji i prezentowania swoich osiągnięć edukacyjnych. „W dydaktyce prowadzonej w modelu projektowania uniwersalnego zakłada się, że studenci mają do dyspozycji różnorodne możliwości wykazania się swoją wiedzą i umiejętnościami. Mogą wykorzystywać rozmaite dostępne im formy wyrazu, oparte na tekście, ale również na działaniu praktycznym, zarówno w sferze technicznej, jak i społecznej”²⁰⁷. Domagała-Zyśk wskazuje, że studenci lub uczniowie mają możliwość wyboru formy prezentacji osiągnięć a tym samym otrzymania zaliczenia danego przedmiotu. Obecnie na uczelniach wykorzystywane są także takie formy jak: aktywność na forach internetowych, tworzenie i moderowanie stron internetowych czy prowadzenie blogów. Aktywność ta może mieć miejsce w otwartej przestrzeni internetowej jak też w ramach wewnątrzuczelnianego systemu informatycznego. Takie formy dają możliwość aktywności osób nieśmiałych, mających lek przed wypowiedziami na forum, ze słabą znajomością języka itp.²⁰⁸.

Trzecia zasada dotyczy motywowania studentów. Studenci różnią się między sobą sposobem pracy. Jedni preferują pracę samodzielną inni w grupach, środowisku o różnym stopniu ustrukturyzowania, w sposób intuicyjny i twórczy lub uporządkowany i zapewniający wysokie poczucie bezpieczeństwa. Dlatego warto uwzględnić różne sposoby motywowania, nie tylko takie, które nauczyciel preferuje w swojej pracy naukowej²⁰⁹.

Czynnikiem motywującym jest też personalizowanie – dostosowanie treści i metod zarówno do przedmiotu jak i do grupy uczestników. Ważne, by były osadzone w szerszym kontekście społecznym, adekwatne do kompetencji i stwarzające możliwość zaangażowania się i możliwie pełnego uczestnictwa studentów. Istotne jest także dostosowanie tempa i długości przerw, co daje studentom szansę na zdobycie kompetencji zarządzania czasem²¹⁰.

Motywowanie zawiera się także w sposobach oceniania. Ocenianie postępów studenta ma także wymiar zwiększający lub zmniejszający jego motywację. „Miarą sukcesu edukacyjnego

---

²⁰⁶ J. Błach, M. Gorczyńska, *Projektowanie uniwersalne w procesie kształcenia na studiach wyższych – studium przypadku*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Górnośląskiej*, nr 12/2023, s. 54–57. Pobrano z: https://www.gwsh.pl/content/biblioteka/org/zeszyty/ag/zn12/ZN12AG_03Blach.pdf.

²⁰⁷ Domagała-Zyśk E. (2023), *Dostępna edukacja...*, dz. cyt., s. 53.

²⁰⁸ Ibidem, s.54

²⁰⁹ Ibidem, s.55

²¹⁰ E. Domagała-Zyśk, (2021), *Model projektowania...*, dz. cyt., s. 868.

studenta jest nie tylko ocena jego postępów dokonana przez wykładowców, ale także w dużym stopniu jego własne przekonanie o wymiarach sukcesu i porażki. Studenci powinni zatem być wyposażeni w narzędzia wspierające proces autorefleksji, wskazówki do dokonania samooceny własnej pracy. Cenne są także oceny postępów dokonywane przez innych studentów”²¹¹.

Projektowanie procesu dydaktycznego z wykorzystaniem zasad projektowania uniwersalnego może przyczynić się do „osiągnięcia podstawowego celu edukacji akademickiej – pełnego, integralnego rozwoju studenta we wszystkich sferach jego życia: poznawczej, społeczno-emocjonalnej, kulturowej i duchowej”²¹²

Zapamiętywanie faktów oraz procedur jest istotne, ale nie wystarcza by osiągnąć sukces w permanentnie i dynamicznie zmieniającym się społeczeństwie. Bardzo ważne dotąd są takie umiejętności jak: umiejętność rozwiązywania problemów, krytycznego myślenia, zdolność do współpracy, umiejętność kreatywnego myślenia i samoregulacji. Umiejętności te stały się narzędziami służącymi do wprowadzania w życie w czasie rzeczywistym to czego się nauczono, oraz by tworzyć nowe idee, teorie, nowe produkty oraz nową wiedzę²¹³.

Projektowanie uniwersalne jako jedno z rozwiązań w procesie inkluzji

Rosnąca świadomość niejednorodnych potrzeb różnych osób, powoduje nieustanną konieczność poszukiwania nowych rozwiązań, tak by służyły możliwie największej liczbie odbiorców. „Model projektowania uniwersalnego służy „prawie każdemu”, ponieważ różnorodność sytuacji, z którymi możemy spotkać się w edukacji, sprawia, że mogą pojawić się tacy uczniowie/ studenci, dla których zaplanowane dostosowania okażą się niewystarczające i potrzebne będą dodatkowe dostosowania i modyfikacje”²¹⁴. W takiej dopuszcza się możliwość zastosowania racjonalnych usprawnień. O ich wdrożeniu decyzję powinno się podjąć po dokonaniu audytu, z którego będzie wypływał wniosek, że nie jest możliwe wykorzystanie koncepcji projektowania uniwersalnego. Wówczas należy poszukiwać takich

---

²¹¹ Ibidem, s. 868–869.

²¹² E. Domagała-Zyśk, *Model projektowania...*, dz. cyt. s. 862.

²¹³ Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Tekst mający znaczenie dla EOG) (2018/C 189/01), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, dostęp: [https://europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=en](https://europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=en), dostęp: 16.04.2023

²¹⁴ Domagała-Zyśk E.(2023), *Dostępna edukacja...*, dz. cyt. s. 49.

rozwiązań, które na optymalnym poziomie zagwarantują dostępność dla konkretnych osób²¹⁵. Projektowanie uniwersalne warto traktować bardziej jako kierunek oraz sposób myślenia niż precyzyjnie określoną metodę²¹⁶. Uniwersalne projektowanie nie jest sprofilowane na realizację wyidealizowanego celu wzięcia pod uwagę wszystkich osób, grup oraz zbiorowości w każdej sytuacji. Należy je traktować jako drogę do wykreowania warunków ułatwiających partycypację społeczną. Projektowanie uniwersalne to proces, zmierzający do osiągnięcia kolejnych celów²¹⁷.

„Projektowanie uniwersalne to nie tylko jedna z wielu strategii metodycznych. Aktualnie można ją traktować jako obowiązek wynikający wprost z Ustawy z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Wspólnie uczymy się, jak założenia UD wdrażać do codziennej praktyki społecznej, w tym – edukacji. Kluczowe jest jednak zrozumienie sensu tego modelu nauczania-uczenia się: zapewnienie uczestnictwa w edukacji jak największej liczbie uczniów na równych prawach”²¹⁸.

„Umysł człowieka jest czymś niewiarygodnym. Jest on w stanie uchwycić zarówno wspaniałość niebios, jak i misterność podstawowych cząstek materii. Niemniej każdy umysł, aby wykorzystać cały swój potencjał, potrzebuje iskry. Iskry ciekawości i zadziwienia. Często tej iskry dostarcza nauczyciel”²¹⁹. Dlatego analizując projektowanie uniwersalne w edukacji należy pamiętać o predyspozycjach nauczycieli. Jak realizować zasady UDL mają nauczyciele którzy prezentują np. różne sposoby myślenia wizualne lub werbalne²²⁰. Czy i na ile nauczyciele z dysfunkcjami, przeżywający własne traumy, mający własne przyzwyczajenia i zawodowe rutyny będą w stanie sprostać zasadom UDL? Na jakie i/lub czyje wsparcie mogą liczyć? Czy UDL jest też szansą dla nich, może wiele osób, które nie odnajdywały się w dość schematycznym świecie dydaktyki, znajdzie dla siebie przestrzeń do samorozwoju i

---

²¹⁵ T. Knopik, *Projektowanie uniwersalne w procesie nauczania-uczenia się – rekomendacje dla praktyk*, [w:] Edukacja Pomorska. Biuletyn Pomorskiego Centrum Edukacji Nauczycieli w Gdańsku, nr 121 (72) listopad-grudzień 2023, s. 6.

²¹⁶T. Bajkowski, *Implementacja idei projektowania uniwersalnego na uniwersytecie w Białymstoku – triada: student, nauczyciel akademicki, otoczenie społeczne*, [w:] *Projektowanie uniwersalne w przestrzeni uniwersyteckiej – idee, możliwości, dobre praktyki* (pod redakcją M. M. Perkowskiej, T. Bajkowskiego), Uniwersytet w Białymstoku 2022, s. 156.

²¹⁷ Por. G. Gawron, *Universal design – projektowanie uniwersalne jako idea w dążeniu do osiągnięcia partycypacji społecznej osób niepełnosprawnych*, [w:] *Roczniki Nauk Społecznych*, t. 7(43), nr 1, 2015, s. 136.

²¹⁸ T. Knopik, *Projektowanie uniwersalne w procesie nauczania-uczenia się – rekomendacje dla praktyk*, w *Edukacja Pomorska. Biuletyn Pomorskiego Centrum Edukacji Nauczycieli w Gdańsku*, nr 121 (72) listopad-grudzień 2023, s. 6.

²¹⁹ S. Hawking, *Krótkie odpowiedzi na wielkie pytania*, Wydawnictwo Zyski i s-ka, Poznań 2018, s. 231.

²²⁰ Precyzyjny opis różnic między myśleniem werbalnym i wizualnym w kontekście radzenia w edukacyjnych i poza edukacyjnych sytuacjach opisała w swojej książce w książce T. Grandin *Piękne umysły. Jak ludzie myślą obrazami, wzorami i abstrakcjami postrzegają świat*, Copernicus Center, 2023.

zaciekawiania światem innych?

Zakończenie

Projektowanie uniwersalne w uczeniu się taktowane jest jako odpowiedź środowisk na potrzebę realizacji warunków dostępności oraz sprawiedliwości społecznej. To przekonanie o konieczności zapewnienia wszystkim uczniom dostępu do programów, materiałów i aktywności szkolnych, który nie może być warunkowany poziomem sprawności, stanem zdrowia, stylem uczenia się itp.²²¹. UDL to ramy projektowania praktyki edukacyjnej, które gwarantują elastyczność prezentowania informacji, wiedzy i aktywizowania uczniów oraz służą się do minimalizowania barier w procesie nauczania dzięki zagwarantowaniu wsparcia w osiągnięciu sukcesów przez wszystkich uczestników procesu uczenia się²²².

„Aby w przyszłości proces edukacyjny przebiegał w oparciu o zasady uniwersalnego projektowania dla uczenia się i w przygotowanym według nich środowisku, nie wystarczy tylko popularyzowanie samej idei i upowszechnienie towarzyszącego mu pojęcia. Wprowadzenie uniwersalnego projektowania dla uczenia się jako powszechnie stosowanego podejścia wymaga bowiem wcześniej głębokiego przeobrażenia wielu innych obszarów edukacji, np. organizacji pracy szkoły, kształcenia nauczycieli, finansowania, zaspokajania indywidualnych potrzeb uczniów itd.”²²³

Projektowanie uniwersalne w uczeniu się staje mapą drogową w procesie urealnienia równego dostępu do dóbr, w tym do edukacji. Nie jest zbiorem zamkniętych dyrektyw, a propozycją.

„To bardzo ważne, by człowiek umiał zmieniać od czasu do czasu punkty swego widzenia świata. Nie wolno przywiązywać się do jednego okna. Zmieniać punkty widzenia to wznieść się ponad siebie, ponad własne uczucia, własne interesy, to patrzeć na siebie tak, jakby się było kimś innym. Jakiś stopień wolności jest warunkiem myślenia. Wolność przypina człowiekowi skrzydła. Dzięki tym skrzydłom człowiek może unieść się ponad swój mały świat. Może popatrzeć na siebie z zewnątrz”²²⁴.

Bibliografia

---

²²¹ Chimicz, D., Prokopiak, A. (2021). *Koncepcja projektowania uniwersalnego w edukacji. Szkoła Specjalna*, 82(1), s. 31.

²²² A. Olechowska, (2021). Uniwersalne dz. cyt. s. 45.

²²³ ²²³ Ibidem, s. 55.

²²⁴ J. Tischner, *To co najważniejsze*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2021, s. 7.

1. Bajkowski T., *Implementacja idei projektowania uniwersalnego na uniwersytecie w Białymstoku – triada: student, nauczyciel akademicki, otoczenie społeczne*, [w:] *Projektowanie uniwersalne w przestrzeni uniwersyteckiej – idee, możliwości, dobre praktyki* (pod redakcją M. M. Perkowskiej, T. Bajkowskiego), Uniwersytet w Białymstoku, 2022.
2. Błach J., Gorczyńska M., *Projektowanie uniwersalne w procesie kształcenia na studiach wyższych – studium przypadku*, w: *Zeszyty Naukowe Akademii Górnośląskiej* nr 12/2023, s. 54–57, pobrano z:
https://www.gwsh.pl/content/biblioteka/org/zeszyty/ag/zn12/ZN12AG_03Blach.pdf
3. Chimicz, D., Prokopiak, A. (2021). *Koncepcja projektowania uniwersalnego w edukacji*. *Szkoła Specjalna*, 82(1), 28–38.
4. Domagała-Zyśk E., *Dostępna edukacja akademicka*, Wydawnictwo KUL Lublin 2023.
5. Domagała-Zyśk E., *Model projektowania uniwersalnego w akademickiej edukacji inkluzyjnej: strategie i rekomendacje*, w: *Oblicza życia: księga jubileuszowa profesor Doroty Kornas-Bieli* (redakcja naukowa E. Domagała-Zyśk, A. Borowicz, R. Kołodziejczyk, K. Martynowska. – Lublin Wydawnictwo Episteme, 2021, s. 858–870.
6. Galkienė A., *Uniwersalne projektowanie w edukacji jako czynnik sukcesu edukacyjnego wszystkich uczniów w: Uniwersalne Projektowanie w Edukacji Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia*, A. Galkienė (red.), Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie 2021.
7. Grandin T., *Piękne umysły. Jak ludzie myślą obrazami, wzorami i abstrakcjami postrzegają świat*, Copenicus Center, 2023.
8. Hawking S., *Krótkie odpowiedzi na wielkie pytania*, Wydawnictwo Zyski i S-ka, Poznań, s. 232, 2018.
9. Gawron G., *Universal Design – projektowanie uniwersalne jako idea w dążeniu do osiągnięcia, partycypacji społecznej osób niepełnosprawnych*, [w:] *Roczniki Nauk Społecznych*, t. 7(43), nr 1, 2015, s. 136.
10. Knopik T., *Projektowanie uniwersalne w procesie nauczania-uczenia się – rekomendacje dla praktyk*, [w:] *Edukacja Pomorska. Biuletyn Pomorskiego Centrum Edukacji Nauczycieli w Gdańsku*, nr 121 (72) listopad-grudzień 2023, s. 6.
11. Knopik T., Papuda-Dolińska B., Wiejak K., Krasowicz-Kupis G. (2021). *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej*. *Niepełnosprawność*, (42), 53–69. Pobrano z:

<https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/niepelnosprawnos/article/view/6357>.

12. Olechowska A., *Uniwersalne projektowanie dla uczenia się – możliwość czy utopia?* Edukacja, 1(156), 2021, s. 43. Pobrano z:
https://ibe.edu.pl/images/EDUKACJA/NUMERY/2021-01/PDF/4_Olechowska.pdf,
dostęp: 25.01.2025.
13. Tischner J., *To co najważniejsze*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2021.
14. Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Tekst mający znaczenie dla EOG) (2018/C 189/01), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, dostęp: <https://europa.eu/european-council/>Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Tekst mający znaczenie dla EOG) (2018/C 189/01), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej. Pobrano z: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=en](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=en), dostęp: 16.04.2023,
[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=en](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=en), dostęp: 16.04.2023.

Szacunek do życia i jego ochrona

Streszczenie

W artykule podjęto analizę kwestii miłości, odpowiedzialności, ochrony życia oraz opieki paliatywnej nad płodem. Wskazano, że dojrzałe relacje intymne wiążą się z licznymi wyzwaniem, jakie mogą pojawić się w kontekście wspólnej egzystencji dwóch osób. Szczególny nacisk położono na wartość i godność ludzkiego życia, akcentując jego nienaruszalność od momentu poczęcia aż do śmierci.

Jednym z kluczowych zagadnień omówionych w artykule jest autorska koncepcja badawcza dotycząca syndromu „zdrady”. Opisuje ona deficyty psychiczne jako istotny czynnik sprzyjający angażowaniu się w przypadkowe, impulsywne kontakty seksualne o ryzykownym charakterze. Zjawisko to, choć zapewnia krótkotrwałe rozładowanie napięcia, nie przyczynia się do rozwoju osobistego ani pogłębienia relacji międzyludzkich.

Autorka zwraca również uwagę na problem niedojrzałości społecznej oraz wynikające z niego negatywne konsekwencje, w tym zaburzenia w sferze relacji interpersonalnych. Krytycznej analizie poddano także zjawisko instrumentalizacji miłości, sprowadzanej do kategorii usługi, towaru bądź wymiany dóbr, co prowadzi do stagnacji w obszarze duchowego rozwoju społeczeństwa. Wskazano, że proces ten ogranicza rozwój współczucia, troski oraz podmiotowego, emocjonalnego zaangażowania w relacje międzyludzkie, co w dłuższej perspektywie hamuje kształtowanie cywilizacji opartej na wartościach humanistycznych.

Słowa kluczowe: miłość, odpowiedzialność, dojrzałość, wartość życia i jego ochrona, syndrom zdrady

Respect for life and its protection

Summary

The article addresses the issues of love, responsibility, protection of life, and palliative care for the fetus. It has been shown that mature intimate relationships are associated with a number of

problems that can arise when two people decide to coexist together. The value and dignity of every human life, from the moment of conception to the moment of death, has been emphasized. The syndrome of „betrayal” has been described, that is my own research concept, which describes psychological deficiencies as one of the main conditions for falling into random, impulsive, risky sexual contacts, which only provide temporary relief but do not develop. The problem of immaturity of societies, resulting from this state, painful problems and wrongs were considered. Reference was made to the almost everlasting phenomenon of reducing love to services, exchange of goods, which hinders the development of civilization of spirit, compassion, care, subjectivity and emotional involvement in relationships.

Keywords: love, responsibility, maturity, the value of life and its protection, betrayal syndrome

Wprowadzenie

Pisząc o życiu, zwłaszcza tym bezbronnym, zależnym od ludzkich decyzji, nie sposób pominąć refleksji nad miłością i odpowiedzialnością. Narodziny człowieka są uzależnione od decyzji rodziców, w szczególności kobiety, a także, w niektórych przypadkach, od wpływu osób z jej otoczenia. Dyskusja na ten temat w Polsce jest złożona i często budzi kontrowersje. Mimo trudności związanych z jego podejmowaniem, temat ten wymaga uwagi oraz wyjątkowego szacunku.

Z jednej strony mamy życie zależne od decyzji innych, z drugiej – dorosłą, samodzielną jednostkę. Między nimi często rozgrywa się dramat egzystencjalny. Człowiek, jako istota biologiczna, rozwija się fizycznie szybciej niż psychicznie, co sprawia, że pierwsze doświadczenia intymne mogą pojawiać się w momencie, gdy młoda osoba nie jest na nie w pełni gotowa. Powstaje zatem pytanie, czy w takich okolicznościach powinna podejmować te doświadczenia, skoro mogą one prowadzić do nowego życia? Czy życie może być skutkiem przypadku?

Współczesne społeczeństwo ma szeroki dostęp do wiedzy, lecz kluczowe pozostaje pytanie, na ile ludzie potrafią z niej krytycznie korzystać. Istotną rolę w tym procesie odgrywają pedagodzy, którzy kształtują normy rozwojowe i edukacyjne. W literaturze naukowej często podkreśla się, że doświadczenia intymne są istotne dla kształtowania tożsamości jednostki. Jednakże zbyt wczesne ich podejmowanie – szczególnie w warunkach niedostatecznej dojrzałości emocjonalnej – może prowadzić do trudnych doświadczeń, a nawet traum.

Alternatywą jest promowanie etyki odpowiedzialności i świadomego podejścia do relacji intymnych, które zakłada, że dojrzałość emocjonalna powinna poprzedzać decyzje o charakterze seksualnym. Należy podważyć narrację sugerującą, że szybki rozwój biologiczny wymusza wczesne podejmowanie aktywności seksualnej – człowiek nie musi wchodzić w takie relacje, jeśli nie jest na nie gotowy. Warto zatem akcentować potrzebę budowania dojrzałej osobowości i kształtowania stabilnej tożsamości przed podjęciem decyzji o bliskości fizycznej.

Jednym z najpoważniejszych problemów jest sytuacja, w której ludzie nie są gotowi na przyjęcie dziecka. W przypadku nieplanowanej ciąży każda decyzja wiąże się z konsekwencjami – zarówno jej kontynuacja, jak i przerwanie. Należy podkreślić, że z ludzkiego płodu rozwija się wyłącznie człowiek, co prowadzi do etycznych dylematów związanych z traktowaniem życia prenatalnego. Aborcja jest decyzją, która może rodzić trudne emocje i prowadzić do przeżywania straty, co wymaga odpowiedniego wsparcia psychologicznego dla kobiety. Istotne jest, aby podejście do tego zagadnienia uwzględniało zarówno perspektywę matki, jak i moralną odpowiedzialność ojca.

Niniejszy artykuł, opierając się na badaniach własnych, analizuje różne wymiary odpowiedzialności – kluczowego czynnika warunkującego autentyczność relacji międzyludzkich. Bez dojrzałej, świadomej odpowiedzialności, opartej na miłości i szacunku, ludzkie życiorysy mogą ulegać destrukcji, a społeczeństwo może stawać się coraz bardziej „zautomatyzowane”.

Rodzące się życie, które już umiera – problemy medycyny paliatywnej nad płodem jako wyraz szczególnej godności ludzkiej

Nie jest konieczne przeprowadzanie szczegółowych analiz, aby stwierdzić, że przerwanie ciąży nie stanowi formy ulgi dla rozwijającego się organizmu, nawet w przypadku wad letalnych. Aborcja nie jest działaniem terapeutycznym – polega bowiem na zakończeniu życia, które, zgodnie z aktualnym stanem wiedzy medycznej, szybko nabiera zdolności do odczuwania bodźców, w tym bólu. Alternatywą jest zapewnienie płodowi pełnej, profesjonalnej opieki medycznej, analogicznie do opieki nad pacjentami w terminalnych stadiach choroby.

Współczesna medycyna oferuje możliwości opieki paliatywnej nad płodem, co pozwala na towarzyszenie dziecku aż do jego naturalnej śmierci w warunkach zapewniających godność i minimalizujących cierpienie. Tego rodzaju podejście może stanowić istotne wsparcie dla rodzin, które chcą otoczyć swoje dziecko opieką do końca jego życia, zapewniając mu komfort

i odpowiednie warunki.

Niezwykle istotne jest zwiększanie świadomości społecznej na temat perinatalnej opieki paliatywnej. Rodzice powinni mieć dostęp do rzetelnych informacji dotyczących jej założeń, możliwości, a także organizacji i dostępnych form wsparcia. Należy dołożyć wszelkich starań, aby opieka ta była szeroko dostępna i realizowana zgodnie z najwyższymi standardami medycznymi oraz etycznymi. Na świecie rozwijają się programy okołoporodowej opieki paliatywnej. Na zachodzie publikowane są badania, prace, które przedstawiają interdyscyplinarne, skoordynowane usługi medyczne dla kobiet, które chcą kontynuować ciążę mimo diagnozy zagrożenia życia dziecka. Celem staje się poprawa życia niemowlęcia, tak, życia, bo ono przecież ma swój czas życia²²⁵.

Opisywana opieka ma niepodważalną wartość. Celem staje się zapewnienie bezpiecznego, komfortowego, co kluczowe – pełnego miłości środowiska dla niemowlęcia, które otrzymało diagnozę, która ogranicza życie jego rodziców, rodzin. Szczególnym zadaniem jest ocena stanu dziecka i stworzenie mu warunków egzystencjalnych, bytowych, jakie mają zapewnić komfort, co więcej każdemu niemowlęciu w danej, szczególnej sytuacji zagrożenia²²⁶.

Można zauważyć, że takie formy opieki pokazują, jak wielka jest godność człowieka i że on od początku swojego zaistnienia domaga się wielkiego szacunku, troski, miłości, bezpieczeństwa, komfortu psychicznego, bliskości²²⁷. Z tym wiąże się przyjmowanie na świat życia, powoływanie go.

Miłość w stanie dojrzałym

Dojrzała miłość cechuje się nade wszystko zakotwiczeniem w rzeczywistości, silnym połączeniem z tym, co faktyczne. Zmusza wręcz, by poznać duchowość drugiego człowieka. W sposób uproszczony można ją nazywać, i potocznie „wnętrzem”. Przez dojrzałą miłość ludzie są w stanie akceptować siebie takimi, jakimi są²²⁸.

---

²²⁵ Opieka paliatywna okołoporodowa. Opinia komisji nr 786. Komisja ds. praktyki położniczej Amerykańskiego Kolegium Położników i Ginekologów, komisja ds. etyki, „Obstet Gynecol.” 2019, nr 134, dostęp: 30.08.2024, Pub Med.

²²⁶ C. Wool, E. Parravicini, *The neonatal comfort care program: origin and growth over 10 years*, „Front Pediatr.” 2020 [Dostęp: 30.08.2024, Pub Med].

²²⁷ Takie istnienia warte więc są dla ludzi wielką lekcją bliskości, miłości, współczucia, oddania, są wielkim przesłaniem nadziei, radosnym, mimo tragizmu sytuacji i bólu.

²²⁸ A. Vergara, *9 sposobów na dojrzałą i prawdziwą miłość*, [w:] Deon.pl, <https://deon.pl/inteligentne-zycie/ona-i-on/9-sposobow-na-dojrzala-i-prawdziwa-milosc,341007>, dostęp: 30.08.2024.

By kochać trzeba wiedzieć, kim się jest samemu. Należy być gotowym na zmiany, rozwój, wymagania do siebie. Miłość motywuje do wzrostu, by stawać się dla drugiej osoby lepszym człowiekiem. Nie sprowadza się do zachwytów nad sobą, ale daje poczucie i swojej wartości, ważności. Miłość, która jest dojrzała – nie jest uwarunkowana przez wiek, ale łatwiej ją osiągnąć pod wpływem życiowych doświadczeń. Jeśli osoby darzą się dojrzałym uczuciem, potrafią przetrzymać gorszy czas, rozmawiać ze sobą. Nie skupiają się tylko na tym, co radosne, ale przeżywają wspólnie trudności, takie jak poczęcie dziecka, które wymaga specjalnej uwagi, opieki, wspierania, dostarczenia mu najlepszej pomocy, na miarę możliwości. Miłość potrafi wiele znieść i przetrzymać, ponieważ jest największą potrzebą człowieka i motywacją do działania²²⁹. W jej świetle przez ludzką aktywność, determinację, współdziałanie rozwiązują się dobrze największe problemy. Dlatego też jest wielkim darem, który pomaga w życiowych wyzwaniach, trudnościach. Pozwala wyjść poza swoją niemoc, ograniczenia, rozpacz, zmęczenie, znużenie, rezygnację, zapatrzenie w siebie.

Miłość wymaga wysiłku, jak wysoka sztuka. Jest ludzkim pragnieniem, które wyraża jego dobrą naturę, lepszą. Nie jest łatwo zdobyć podmiot swoich najintymniejszych uczuć. O tym będzie dalej, dlaczego to jest tak ważny temat. Bywa tak, współcześnie często, że w świecie konsumpcji, materializmu, centralizacji pieniądza, kariery – uczucia stają się także towarem i doświadczenia miłosne służą wymianie dóbr²³⁰. Nie jest tak od dziś. To jest długo zakorzeniony w ludzkiej naturze problem, poważnej wagi. Jeśli miłość sprowadza się, spłyca do usług, to wiedzie do wniosku, że nie ma tu odpowiedzialności, za siebie nawet, wobec tego jak może zrodzić się odpowiedzialność za życie, które może jeszcze będzie domagało się szczególnej opieki, niezmiernie zaangażowanej, wymagającej. Mimo to, świadczone są te „usługi miłosne”, które nie mają nic wspólnego z rzeczywistą miłością, a na pewno dojrzałą, odpowiedzialną, godną istoty ludzkiej. Trudno zarzucać niedojrzałość i związkom małżeńskim. Istnieje jednak teza, że cała rzeczywistość ludzka może cierpieć na dotkliwy i rozległy problem niedojrzałości²³¹. Ile w przestrzeni publicznej jest jawnych przykładów, w jakich ludzkie ciało sprowadza się tylko do fizyczności, ułomnych aktów zaspokojenia, wręcz prymitywnych? Dlaczego zaś w tej perspektywie rozmowy o odpowiedzialności z młodymi osobami stają się

---

²²⁹ M. Jankowska, *Miłość jako najpełniejszy sposób wyrażania siebie*, <http://parafiakolbe.pl/wp-content/uploads/2022/02/305Jankowska.pdf>, dostęp: 30.08.2024.

²³⁰ E. Fromm, *O sztuce miłości*, <https://edukacja.3bird.pl/download/filozofia/fromm/filozofia-erich-fromm-o-sztuce-milosci.pdf>, dostęp: 30.08.2024.

²³¹ J. Michalewski, *Dojrzała miłość*, 1996, https://repozytorium.theologos.pl/xmlui/bitstream/handle/123456789/15705/Michalewski_Dojrzała_milosc.pdf?sequence=1, dostęp: 30.08.2024.

śmieszne, głupie, nic nie wnoszące?... To jest właśnie przejaw niedojrzałości całych struktur społecznych, niezależnie od wieku poszczególnych pokoleń.

Występuje powiązanie, silne, między Internetem a wykorzystaniem najmłodszych, dzieci. Internet ułatwia sprawcom znalezienie ofiary, znacznie²³². Przyzwolenie, duże, na niemal wszystko – powoduje pustoszące, destrukcyjne efekty. Człowieka należy wychować do odpowiedzialności i świadomości przeżywania cielesności, z mentalnością, bez szkody dla innych i siebie. Różnego rodzaju dewiacje i skłonności, które stają się dotkliwymi przestępstwami, można w porę wyłonić i się tym zająć, ale w rzeczywistości dojrzałej, w jakiej nie jest śmieszne to, co skorelowane z ludzką godnością.

Metodologia badawcza

Badania były prowadzone w okresie od 4 do 25 sierpnia 2024 roku. Materiał badawczy został zgromadzony zarówno w formie elektronicznej, jak i poprzez indywidualne rozmowy z uczestnikami. Celem badań było poznanie wielowymiarowych aspektów ludzkiego życia oraz psychiki, które wpływają na odpowiedzialne podejście do miłości i opieki nad jej darem – życiem ludzkim.

W analizie badawczej uwzględniono pięć przypadków, z czego dwa obejmowały pisemne wypowiedzi uzyskane za pośrednictwem czatu, a trzy stanowiły pogłębione wywiady indywidualne przeprowadzone osobiście.

Promocja pornografii i życie w związku

W ramach badania przeprowadzono ukrytą obserwację uczestniczącą w wirtualnej grupie poświęconej psychologii. Analizie poddano dyskusję prowadzoną w formie czatu pod postem dotyczącym oglądania filmów pornograficznych w Internecie przez osoby pozostające w związkach. Badanie miało na celu identyfikację przyczyn tej aktywności oraz pogłębioną analizę wybranych motywacji respondentów.

Mężczyźni chętnie wypowiadali się na dany temat. Badany (1) wyjaśniał, że nawet jak ogląda filmy pornograficzne, kiedy jest w związku, w jakim darzy partnerkę miłością, nie istnieje szansa, by czuł pociąg seksualny do kogoś innego. Badana (2) podkreśliła, że miała okazje

---

²³² J. Carr, *Internet a wykorzystywanie seksualne dzieci i pornografia dziecięca*, „Dziecko Krzywdzone” 2005, nr 4, <https://dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/view/231>, dostęp: 30.08.2024.

wejść w romans, bo podrywali ją mężczyźni, jakich fotografowała w ramach sesji, ale nie była zupełnie zainteresowana, gdyż ma partnera, którego kocha. On spełnia jej potrzeby, psychiczne i inne intymne, wobec tego nie odczuwa pociągu do kogo innego. Jest skoncentrowana na relacji, która daje jej całościowe spełnienie i nie odczuwa w związku z tym potrzeby angażowania się w inne czynności seksualne. W zasadzie te dwa przypadki tłumaczą wszystko w tej kwestii.

Na początku sierpnia, w ciągu trzech dni, zgromadzono obszerny materiał badawczy obejmujący 50 stron maszynopisu (format A4). Były to wypowiedzi uczestników czatu na temat eksploracji treści pornograficznych w Internecie. Analiza ujawniła, że najczęstszą przyczyną intensywnego zainteresowania tego rodzaju materiałami były przede wszystkim niespełnione potrzeby psychiczne, a w dalszej kolejności – potrzeby erotyczne.

Młodzi ludzie, dorastając, wykazują silne pragnienie bliskości, akceptacji oraz emocjonalnego wsparcia. Jest to okres, w którym potrzeba więzi często dominuje nad głęboką refleksją nad konsekwencjami podejmowanych działań. Impulsywność i poszukiwanie intensywnych doznań są typowe dla wieku młodzieńczego, choć oczywiście istnieją znaczące różnice indywidualne w zakresie osobowości i ścieżek rozwojowych. Wysoki poziom zaspokojenia potrzeb psychicznych może działać jako czynnik ochronny przed podejmowaniem ryzykownych zachowań seksualnych.

Okres dojrzewania psychicznego, następujący po dojrzewaniu biologicznym, a także moment wkraczania w dorosłość, to czas, w którym ujawniają się głęboko zakorzenione doświadczenia z wcześniejszych etapów życia. Jednym z istotnych czynników wpływających na kształtowanie postaw młodych ludzi jest sposób funkcjonowania ich rodzin. Współczesny model życia często wiąże się z długotrwałą samotnością dzieci i młodzieży, co może prowadzić do późniejszych trudności emocjonalnych.

Jeden z badanych (Badany 3) wskazał, że od najmłodszych lat dobrze czuł się w samotności. Wychowując się w rodzinie wielodzietnej, często pozostawał w tle, nie domagając się uwagi ani troski ze strony dorosłych. W okresie adolescencji i wczesnej dorosłości uświadomił sobie jednak głęboki deficyt emocjonalny, objawiający się silnym pragnieniem bliskości z osobą, którą uznał za atrakcyjną. W konsekwencji angażował się w wiele relacji, starając się zaspokoić potrzebę czułości i więzi, co można interpretować jako próbę wypełnienia emocjonalnej luki powstałej we wcześniejszych latach życia.

Dla prawidłowego rozwoju człowiek od najwcześniejszych lat potrzebuje fizycznej i emocjonalnej bliskości – czułego dotyku, życzliwego tonu głosu, troski oraz kontaktu wzrokowego. Relacja oparta na zaufaniu i bezpieczeństwie stanowi fundament zdrowego rozwoju psychicznego. Współczesne tendencje do podkreślania autonomii dzieci nie powinny prowadzić do sytuacji, w której rodzice odczuwają opór przed okazywaniem akceptowalnej i pozytywnej bliskości wobec swoich dzieci.

Przypadek badanej (4) wskazuje, że mimo silnych wartości, jasnych, w jakie głęboko wierzyła – zdradziła męża (prowadzono wywiad pogłębiony z badaną). Była niesiona bardzo silną potrzebą doświadczenia bliskości mentalnej, osoby, którą ją obdarzy bezpieczeństwem. Znalazła człowieka, jaki rozumiał jej psychiczne potrzeby, braki. Nie chodziło tu o potrzeby biologiczne, ale człowiek czuje się najbezpieczniej, spełniony, najbliżej, kiedy doświadcza też aspektów życia seksualnego. Taka bliskość, również fizyczna daje ogromną siłę jednoczenia się ludzi. Jeśli są sobie charakterologicznie obcy, osobowościowo, intelektualnie, kulturowo, duchowo – stają się dla siebie jak martwe przedmioty. Akt seksualny staje się wówczas tylko pobudką, bardzo cczą, obdartą z wrażliwości, delikatności, taktu. Nie spełnia człowieka, nie rozwija jego wartości, nie pcha do tego, by osiągał samorealizację; to chwilowe uwolnienie emocji, mija natychmiast. Takie kontakty ograniczają i nie dają satysfakcji. Przypadek badanej pokazuje, że stają się wręcz traumą.

Prawda bywa głównie uderzająco prosta. Celem badacza jest zaś, by przeprowadzać analizę, która jest zgodna z faktami i interpretować tak wyniki, aby one służyły dobru ludzi. Można mieć nawet własne zastrzeżenia, ale uczciwość naukowa wymaga nazwania rzeczy po imieniu, zgodnie z ich istotą. Nie chodzi o to, żeby wpleść jakiś pogląd, modną, chwilową ideę, która sprowokuje ludzkie dramaty. Z danymi ustaleniami można się nie zgadzać, ale jeśli rodzą refleksję, to ten tekst spełnia swoją funkcję, gdyż uczy. Celem badań zaś jest nie tylko dostarczanie wiedzy, ale i rozwiązań praktycznych i należy to przypominać. Poza tym badacz winien realizując swój projekt dokonywać refleksji metodologicznej, rozwijając ją.

Syndrom mentalnego głodu miłości dopasowanej cechowo jako ideał osiągnięcia szczęścia człowieka

Analiza dynamiki relacji międzyludzkich ukazuje różnorodność doświadczeń i perspektyw w budowaniu bliskości oraz znaczenie dopasowania psychiczno-emocjonalnego w związku. Badana (4) wskazuje, że jej relacja erotyczna wynikała bardziej z potrzeby wypełnienia braków

emocjonalnych niż z popędu biologicznego. Dla niektórych osób seks może być narzędziem do budowania więzi psychicznej, a nie tylko aktem fizycznym. Podkreślono również znaczenie wcześniejszego rozpoznania swoich pragnień i wartości przed wejściem w trwały związek, co stanowi argument za dojrzałością emocjonalną przed podjęciem decyzji o małżeństwie.

Z kolei badana (5) przedstawia inny model relacji, w której pełne spełnienie wynika z harmonii mentalnej, wspólnych pasji i głębokiej więzi emocjonalnej. W tym kontekście bliskość fizyczna jest jedynie dopełnieniem tej relacji, a nie jej fundamentem. Podkreśla, że czując wspólne pasje, doświadczając radości z podobnych aktywności i ciesząc się bogactwem intelektualno-emocjonalnym wybranej osoby, odnajduje w tej relacji pełnię. Nie myśli o dzieleniu się sobą z kimś innym, ponieważ relacja ta dostarcza jej wszystkiego, czego potrzebuje.

Istotnym czynnikiem wpływającym na satysfakcję ze związku jest również kultura wspólnego życia, stabilność i rytm dzielonej codzienności. Wskazuje to, że długotrwałe związki opierają się na czymś więcej niż tylko pożądaniu. Doświadczanie codzienności we dwoje, przewidywalność, wzajemne wsparcie i rozwijanie relacji w różnych wymiarach są kluczowe dla budowania trwałej bliskości. Taka analiza pokazuje, jak ważne jest dopasowanie psychiczne i mentalne w związku oraz jak różne mogą być motywacje i potrzeby osób wchodzących w intymne relacje.

Teologia życia – fenomenologiczne dopełnienie tematu

W przestrzeni publicznej, szczególnie w środowisku cyfrowym, dostępnych jest wiele informacji na temat samorealizacji oraz zaspokajania indywidualnych potrzeb. Jednak człowiek, jako istota społeczna, rzadko jest w stanie osiągnąć pełnię tych doświadczeń w izolacji. Potrzebuje bliskości innych – dotyku, który niesie ukojenie, oraz głosu, który potrafi odpowiednio reagować na jego emocjonalny stan. Poczucie spełnienia w tym zakresie najczęściej osiąga się w relacjach o charakterze intymnym.

Istnieją osoby, które świadomie rezygnują z życia intymnego, wybierając wyrzeczenie. Są także ci, którzy zawierają związki małżeńskie w młodym wieku i usiłują współistnieć, choć często funkcjonują jak odrębne jednostki, między którymi brakuje głębokiej jedności emocjonalnej i duchowej. Kluczową rolę w trwałości relacji odgrywa zatem nie tylko więź fizyczna, lecz przede wszystkim jedność duchowa, stanowiąca fundament budowania głębokich i trwałych relacji międzyludzkich.

Człowiek nie jest jedynie prostą strukturą biologiczną – jest bytem wielowymiarowym, w którym sfera duchowa odgrywa istotną rolę obok aspektów fizycznych, psychicznych i społecznych. Współczesne podejście do relacji międzyludzkich koncentruje się często na potrzebach biologicznych i psychicznych, pomijając wymiar duchowy, który może stanowić istotny czynnik wpływający na satysfakcję ze związku.

Relacja małżeńska, aby była harmonijna i trwała, wymaga głębokiej duchowości, pozwalającej na budowanie wzajemnego zrozumienia i bliskości. Akt seksualny w tym kontekście nie jest jedynie formą zaspokojenia potrzeb fizycznych, lecz dopełnieniem relacji, które może wzmacniać więź, ożywiać życie duchowe oraz pogłębiać poczucie jedności partnerów. Atrakcyjność intelektualna i emocjonalna drugiej osoby odgrywa kluczową rolę w budowaniu głębokich więzi, które mogą prowadzić do intymności. Dojrzała miłość wymaga nie tylko spełnienia emocjonalnego, ale także współpracy i codziennej troski o drugą osobę. Fizyczny wymiar bliskości może pogłębiać relację, jednak nie może stanowić jej jedynej podstawy. Współczesne badania nad psychologią związków wskazują, że partnerska relacja wymaga zarówno satysfakcji seksualnej, jak i współdzielenia wartości oraz celów życiowych.

Człowiek jako istota społeczna nie może funkcjonować w izolacji. Dotyk, dźwięk głosu czy drobne gesty są istotnym elementem budowania poczucia bezpieczeństwa i przynależności. Brak bliskości emocjonalnej może prowadzić do poczucia osamotnienia oraz wzmożonej potrzeby poszukiwania alternatywnych form zaspokojenia tej luki, w tym relacji o charakterze powierzchownym. Analiza przypadków badanych osób wskazuje, że niedostatek doświadczeń emocjonalnych w dzieciństwie i adolescencji może wpływać na sposób budowania relacji w dorosłości.

Miłość wymaga świadomego zaangażowania oraz umiejętności podejmowania odpowiedzialnych decyzji dotyczących współlistnienia w związku. W dobie współczesnej kultury natychmiastowej gratyfikacji istotne jest zrozumienie, że głęboka, satysfakcjonująca relacja wymaga czasu, cierpliwości i pracy nad sobą. Bliskość nie powinna być jedynie sposobem na chwilowe zaspokojenie potrzeb, ale powinna stanowić fundament trwałej więzi między ludźmi.

Zakończenie

Refleksja nad rolą miłości i bliskości w życiu człowieka prowadzi do wniosku, że te elementy są nie tylko aspektem osobistego spełnienia, ale również kluczowym czynnikiem kształtującym

jakość relacji międzyludzkich. Budowanie głębokich, opartych na zaufaniu związków wymaga świadomości własnych potrzeb, odpowiedzialności oraz zaangażowania w rozwój relacji. W dojrzałych społecznościach ochrona wartości takich jak godność, troska i wrażliwość stanowi podstawę trwałych i satysfakcjonujących relacji międzyludzkich.

Bibliografia

1. Carr J., *Internet a wykorzystywanie seksualne dzieci i pornografia dziecięca*, „Dziecko Krzywdzone” 2005, nr 4, <https://dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/view/231>, dostęp: 30.08.2024.
2. Fromm E., *O sztuce miłości*, <https://edukacja.3bird.pl/download/filozofia/fromm/filozofia-erich-fromm-o-sztuce-milosci.pdf> [Dostęp: 30.08.2024].
3. Jankowska M., *Miłość jako najpełniejszy sposób wyrażania siebie*, <http://parafiakolbe.pl/wp-content/uploads/2022/02/305Jankowska.pdf>, dostęp: 30.08.2024.
4. Michalewski J., *Dojrzała miłość*, 1996, https://repozytorium.theologos.pl/xmlui/bitstream/handle/123456789/15705/Michalewski_Dojrzała_milosc.pdf?sequence=1, dostęp: 30.08.2024.
5. Opieka paliatywna okołoporodowa. Opinia komisji nr 786. Komisja ds. praktyki położniczej Amerykańskiego Kolegium Położników i Ginekologów, komisja ds. etyki, „Obstet Gynecol.” 2019, nr 134, dostęp: 30.08.2024, Pub Med.
6. Vergara A., *9 sposobów na dojrzałą i prawdziwą miłość*, [w:] Deon.pl, <https://deon.pl/inteligentne-zycie/ona-i-on/9-sposobow-na-dojrzala-i-prawdziwa-milosc>, 341007, dostęp: 30.08.2024.
7. Wool C., Parravicini E. (2020), *The neonatal comfort care program: origin and growth over 10 years*, „Front Pediatr.”, dostęp: 30.08.2024, Pub Med.

Daniel Slivka

Prešovská univerzita v Prešove

Renata Marszałek

Wspólnota Polskich Katolickich Uniwersytetów Ludowych (WP KUL)

Rodzinne tradycje, dziedzictwo kulturowe i historyczne na żydowskich cmentarzach. Analiza symboliki macew na wybranych kirkutach województwa podkarpackiego

Streszczenie

Niniejszy artykuł skoncentrowany jest wokół tradycji rodzinnych, dziedzictwa kulturowego i historycznego oraz analizy symboli umieszczonych na macewach, na wybranych cmentarzach żydowskich województwa podkarpackiego. Symbole dowodzą o ważności wyrażania tożsamości, przynależności do danego rodu, wiary oraz statusu zmarłego. Rodzina odgrywa kluczową rolę w ich wyborze na nagrobkach żydowskich. Odzwierciedlają one rodzinne wartości, zwyczaje, tradycje, zapisując na „kartach historii” dziedzictwo kulturowe narodu żydowskiego. Odwołując się do badań własnych oraz do literatury przedmiotu ukazano tradycje rodzinne, a także znaczenie historyczne kirkutów, które pozostają świadectwem obecności społeczności żydowskiej na danym terenie.

Słowa kluczowe: cmentarze żydowskie, symbolika nagrobna, tradycje rodzinne, dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo historyczne, macewy, inskrypcje.

Family traditions, cultural and historical heritage in jewish cemeteries. Analysis of the symbolism of matzevot in selected cemeteries in the Podkarpackie voivodeship

Summary

The article focuses on family traditions, cultural and historical heritage, and the analysis of symbols placed on matzevot in selected Jewish cemeteries in the Podkarpackie Voivodeship. The symbols prove the importance of expressing identity, membership of a particular family, faith and the status of the deceased. The family plays a key role in their selection on Jewish

tombstones. They reflect family values, customs, and traditions, recording the cultural heritage of the Jewish nation on the "pages of history".

Referring to the author's own research and the literature on the subject, family traditions are presented, as well as the historical significance of Jewish cemeteries, which remain a testimony to the presence of the Jewish community in a given area.

Keywords: Jewish cemeteries, grave symbols, family traditions, cultural heritage, historical heritage, matzevot, inscriptions.

Wprowadzenie

Cmentarze to miejsca, w których szacunek wobec osób zmarłych, należy się bez względu na wyznanie, rasę, czy pochodzenie. Przedstawiciele różnych wyznań, kultur z uznaniem traktują miejsca spoczynku swych przodków.

Cmentarze żydowskie należą do jednych z najstarszych zabytków kultury materialnej w danej miejscowości czy regionie. Wśród ocalałego dziedzictwa materialnego Żydów w Polsce pozostały nieliczne synagogi, mykwy, około 1200 żydowskich cmentarzy. Wiele z nich zostało zdewastowanych przez Niemców w czasie drugiej wojny światowej, jak też przez część ludności miejscowej, czy powojenne władze²³³. Również z upływem czasu na niektórych cmentarzach pozostaje znikoma ilość macew.

Badania „terenowe”, przeprowadzone przez autorkę artykułu, podejmują analizę znaczenia symboli na losowo wybranych macewach, na kilku cmentarzach żydowskich województwa podkarpackiego: w Leżajsku, w Sokołowie Małopolskim oraz we Frysztaku²³⁴. Przeanalizowana symbolika nagrobków została wskazana i udokumentowana na dołączonych fotografiach. Zapoznano się ze stanem faktycznym zachowanych stel. Jednocześnie zwrócono uwagę na wpływ czasu, który pozostawia „śląd” na niszczących macewach. Odwołano się również do starego żydowskiego cmentarza w Rzeszowie, który został zniszczony przez

---

²³³ <http://www.cmentarze-zydowskie.pl/>, dostęp: 25.08.2024; *Dewastacje i destrukcja cmentarzy żydowskich w niespotykanej wcześniej skali, miały miejsce w czasie drugiej wojny światowej*. Zdaniem K. Bielawskiego „Na podbitych terenach Niemcy doprowadzili do zniszczeń setek cmentarzy, używając nagrobków do utwardzania dróg, chodników i podwórek, wykorzystując je do różnych celów budowlanych. Część działek cmentarnych zagospodarowano. Niektóre cmentarze zostały zdewastowane w wyniku działań militarnych – toczyły się na nich walki, budowano na nich umocnienia obronne” [w:] <https://1943.pl/artykul/cmentarze-zydowskie-w-polsce-pozostaja-w-dlugim-cieniu-zaglady/>, dostęp: 25.08.2024. Por. K. Bielawski, *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.

²³⁴ Badania terenowe przeprowadzono w okresie od 25.08.2024 do 15.09.2024.

hitlerowców w czasie II wojny światowej. Dokonano analizy historycznej, kulturowej, rodzinnej oraz symbolicznej. Do celów interpretacyjnych posłużono się źródłami historycznymi oraz literaturą przedmiotu. Do artykułu dołączono aneks ze zdjęciami.

Dziedzictwo historyczne, kulturowe i rodzinne

Cmentarze żydowskie z nagrobkami, na których widnieją symbole, inskrypcje, pozostają zarówno zjawiskiem kulturowym, jak i historycznym. Są one świadectwem przemijania i trwania w świadomości pokoleń.²³⁵ Cmentarz w tradycji żydowskiej ma istotne znaczenie²³⁶. Wiązało się to nie tylko z zapewnieniem zmarłemu należytego odprowadzenia na miejsce pochówku, ale wynikało m.in. z wiary w zmartwychwstanie oraz z wielu wskazówek sformułowanych w tekstach Starego Testamentu oraz Talmudu²³⁷. Cmentarz w tradycji żydowskiej stanowi ważne miejsce, o czym może świadczyć hebrajskie nazewnictwo: *bejt olam* (dom wieczności), *bejt chajim* (dom życia), *bejt kwarot* (dom grobów); czy w jidysz – *gute ort* (dobre miejsce)²³⁸. Inne nazwy to: *kierkut*, *kerhoł*, *cherchoł*²³⁹.

Macewy (hebr. pomniki), inaczej stele, stanowiły tradycyjną formę nagrobka. Macewy na terenach polskich były skierowane na wschód – w symbolicznym kierunku Ziemi Izraela i Jerozolimy²⁴⁰. Od XIX wieku zaczęły pojawiać się *ohele* (hebr. namiot). Zazwyczaj była to „budowla” przypominająca formą niewielką budowlę – kaplicę nad grobami cadyków i rabinów. *Ohel* miał ochraniać grób oraz członków rodzin²⁴¹. W nim też pozostawiano kwitełech, tj. karteczki z prośbami o wstawiennictwo. Innym typem tradycyjnego żydowskiego nagrobka był nagrobek *tumbowy*, przypominający niekiedy sarkofag²⁴². W tradycji żydowskiej ważne jest, by macewa została ustawiona na grobie zmarłego w ciągu roku od jego śmierci. „Nagrobek był także wyrazem hołdu dla zmarłego. Stawiano go, by okazać mu poważanie i szacunek oraz by uchronić jego imię od zapomnienia”²⁴³.

---

²³⁵ L. Hońdo, *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014, s. 9.

²³⁶ <https://martamackowiak.com/symbole-na-zydowskich-nagrobkach/>, dostęp: 25.08.2024.

²³⁷ *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*. Zebrał, opracował i wstępem opatrzył Przemysław Burchard, Warszawa 1990, s. 23.

²³⁸ <https://martamackowiak.com/symbole-na-zydowskich-nagrobkach/>, dostęp: 26.08.2024, por. A. Jagodzińska, *Cmentarz żydowski jako lokalne świadectwo historii, miejsce pamięci, teks kultury*, [w:] *Materiały z konferencji „Polsko-żydowskie dziedzictwo Rzeczypospolitej. Wyznania pamięci i edukacji”*. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN 14–16.11.2019.

²³⁹ *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce.*, dz. cyt., s. 23.

²⁴⁰ A. Jagodzińska, *Cmentarz żydowski jako lokalne świadectwo historii, miejsce pamięci*, dz. cyt.

²⁴¹ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/sztuka-nagrobna-lubelskich-zydow/>, dostęp: 26.08.2024.

²⁴² <https://martamackowiak.com/symbole-na-zydowskich-nagrobkach/>, dostęp: 26.08.2024.

²⁴³ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/sztuka-nagrobna-lubelskich-zydow/>, dostęp: 26.08.2024.

Inskrypcje umieszczone na stelach są niezwykle ważne. Pisane były przede wszystkim alfabetem hebrajskim. Od XIX wieku pojawiają się także napisy w innych językach: jidysz, polskim, niemieckim²⁴⁴. Inskrypcje mogą zawierać kilka do kilkudziesięciu wierszy²⁴⁵. Część informacyjna zawiera: imiona, które często zawierają imiona rodziców, co podkreśla znaczenie rodziny; nazwisko zmarłego, „dane dotyczące ojca (mężczyźni), męża (kobiety), miejsce pochodzenia, zajmowane stanowiska”²⁴⁶, wykonywany zawód, datę śmierci według kalendarza hebrajskiego. Niektóre inskrypcje opisują laudacje – pochwały zmarłego. Mężczyzn chwalono najczęściej za: pracowitość, szlachetność, bogobojność, skromność, zacność, dobroczynność. Wśród powszechnie stosowanych tytułów są: mistrz, rabin, nauczyciel, czcigodny rabin, głowa wygnania. Na macewach kobiet zawierane były pochwały cnotliwości, matczynej troski, dzielności, szlachetności, bogobojności, dobroczynności. Inskrypcje zawierają również lamentacje wyrażające ból i poczucie straty bliskiej osoby²⁴⁷.

Rodzinna tradycja odwołuje się do odwiedzin grobu, zwłaszcza w rocznicę śmierci oraz święta. Miejsce pochówku pozostaje niezmienione, jest nienaruszalne. W tradycji żydowskiej zasada ta jest niezwykle ważna, zażywszy na przekaz Talmudu, który zabrania przenoszenia zmarłych z miejsca pochówku na inne miejsce²⁴⁸. „Ich ciała oczekują nadejścia czasów mesjańskich”²⁴⁹. O istocie cmentarza stanowi fakt obecności prochów zmarłych. Nawet jeżeli w wyniku zniszczeń na powierzchni nie ma nagrobków, teren ten jest nadal traktowany jako cmentarz. Przykładem jest stary cmentarz żydowski w Rzeszowie, założony w XVI wieku. Mieścił się w pobliżu starej synagogi. Od XVII wieku został poszerzony o kolejne grunty (obecnie Plac Ofiar Getta). Jego obszar został przedzielony na dwie części ulicą Sobieskiego²⁵⁰.

Spośród najstarszych zachowanych stel do roku 1939, znajdowała się macewa z 1553 roku. Można wymienić również macewy: Ezriella ben Jehuda, przewodniczącego gminy, zmarłego w 1586 roku; Samuela ben Cwi Hirsza, prezesa zjazdu czterech ziem, zmarłego w 1636 roku; rabina Sznuera ben Chanocha zmarłego w 1699 roku oraz jego córki Buni, pochowanej w 1725

---

²⁴⁴ https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Godnosc_nie_umiera.pdf, dostęp: 26.08. 2024, *Odnosząc się do inskrypcji umieszczonych na macewach, wiele z nich jest nieczytelnych w całości, bądź we fragmentach.* por. A. Trzciński, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII-XX wieku*, Lublin 2007, por. A. Trzciński, *This Very Stone Shall Be a Witness: The Jewish Cemetery in Wielkie Oczy*, New York 2019.

²⁴⁵ Zob. L. Hońdo, *Inskrypcje starego żydowskiego cmentarza w Krakowie*, cz. 1, Kraków 2000, s. 12–243. Zob. L. Hońdo, *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, dz. cyt., s. 26–103.

²⁴⁶ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/sztuka-nagrobna-lubelskich-zydow/>, dostęp: 26.08.2024.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Ewentualne ekshumacje wymagają zgody rabina i zdarzają się bardzo rzadko.

²⁴⁹ <https://martamackowiak.com/symbole-na-zydowskich-nagrobkach/>, dostęp: 30.08.2024.

²⁵⁰ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/179-rzeszow/114-cmentarze/31338-cmentarz-zydowski-w-rzeszowie-plac-ofiar-getta>, dostęp: 30.08.2024.

roku; córki prezesa gminy Jechiela Michała, Rajzli, która wspierała finansowo odbudowę spalonej w 1739 roku starej synagogi²⁵¹. Wśród XIX wiecznych macew, znajdowały się tam miejsca pochówku rabinów: Izaaka Chaim Blumenfelda, jego wnuka Jozue Mordechaja, Abrachama Szabti, Jehodszuy Heszla Wallerdteina²⁵². Cmentarz został całkowicie zdewastowany przez Niemców, jesienią 1939 roku. Pochodzące z niego płyty nagrobne zostały wykorzystane do utwardzania dróg, ulicy Asnyka, Szopena oraz na rynku w Tyczynie. Na obszarze cmentarza, w 1942 roku, urządzono miejsce przetrzymywania Żydów przed „transportem” do obozów zagłady. Dziś miejsce to upamiętnia tablica pamiątkowa, umieszczona na głazie znajdującym się na terenie starego cmentarza żydowskiego (zdjęcie 1), z napisem w językach hebrajskim i polskim. „W tym miejscu znajduje się XVII-wieczny cmentarz żydowski zniszczony w czasie drugiej wojny światowej przez hitlerowskiego okupanta. W lecie 1942 roku gromadzono tutaj Żydów przed wywiezieniem do obozów zagłady”²⁵³. „Obecnie teren ten funkcjonuje jako skwer miejski”²⁵⁴.

Symbolika żydowskich nagrobków

Żydowska sztuka nagrobna związana była z geograficzną przestrzenią i stanowiła część ogólnej sztuki swego czasu²⁵⁵. Sposób pochówku Żydów w Polsce odwoływał się do przyjętego w Europie już w późnym antyku oraz wczesnym średniowieczu. Zakładano cmentarze z pojedynczymi grobami, na których stawiano kamienne nagrobki. Początkowo również posiadały one tylko inskrypcje. Dopiero od czasów renesansu, jak podaje L. Hońdo, upowszechniły się artystyczne ozdoby, symbole²⁵⁶.

Wśród symboli umieszczanych na macewach są, m.in.:

- Złączone dłonie (błogosławiące ręce) – symbol ten umieszczany jest na grobach kapłanów.

---

²⁵¹ Archiwum Państwowe w Przemyślu. Przemyskie Towarzystwo Archiwistyczne „Archiwariusz” w Przemyślu, M. Gosztyła, M. Proksa, Kirkuty Podkarpacia, Przemyśl 2001, s. 67.

²⁵² Jak podaje M. Gosztyła, M. Proksa „Stary cmentarz z ulicy Sobieskiego uległ zniszczeniu jeszcze jesienią 1939 roku, a macewami wybrukowano ulice Asnyka, Szopena i rynek w Tyczynie” [w:] Archiwum Państwowe w Przemyślu, dz. cyt., s. 67.

²⁵³ Napis na pamiątkowej tablicy umieszczonej na głazie znajdującym się w miejscu starego cmentarza żydowskiego przy Palcu Ofiar Getta w Rzeszowie, Fot. R. Marszałek; Zob. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/179-rzeszow/114-cmentarze/31338-cmentarz-zydowski-w-rzeszowie-plac-ofiar-getta>, dostęp: 30.08. 2024.

²⁵⁴ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/179-rzeszow/114-cmentarze/31338-cmentarz-zydowski-w-rzeszowie-plac-ofiar-getta>, dostęp: 30.08.2024.

²⁵⁵ L. Hońdo, Żydowski cmentarz w Tarnowie, Kraków 2001, s. 35.

²⁵⁶ Ibidem. Od XIX wieku pojawia się wśród Żydów tendencja do zapożyczeń z cmentarzy chrześcijańskich i powstają niekiedy „nietradycyjne” formy nagrobków żydowskich, [w:] Ibidem, Por. M. Łagiewski, Macewy mówią, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991. Por. A. Trzciniński, Symbole i obrazy: treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce, Lublin 1997.

Rabini, składają ręce w geście błogosławieństwa zebranych podczas modlitwy. Najczęściej, symbol błogosławiących dłoni spotkamy na grobach rabinów oraz cadyków.

- Gwiazda Dawida – symbol ten nawiązuje do imienia Dawid. „Na macewach w Polsce występuje często na kirkutach w miastach i zdecydowanie rzadziej w małych miejscowościach”²⁵⁷.
- Dłoń z dzbanem, lub dzban i misa – takim symbolem oznaczano groby pokolenia lewitów, potomków Rodu Lewiego, do których należało obmywanie rąk kapłanom, jak też czytanie Tory w synagodze.
- Świeca lub świeczniki – występują na grobach kobiet. Według judaizmu, w żydowskiej rodzinie, kobieta zapala szabasowe świece. Symbol złamanej świecy, oznacza przerwane życie.
- Otwarta szafa wypełniona książkami – symbol człowieka uczonego, rabina, autora rozpraw religijnych.
- Winorośl, winne grono – podobnie jak Gwiazda Dawida to symbol Izraela, jak też bogactwa (również duchowego) pochowanej osoby.
- Skarbonka, dłoń wrzucająca monetę do puszeki ofiarnej – wskazuje na osobę dobroczynną, wspomagającą ubogich, gminę, a także szczerze rozdającego jałmużnę. Symbol ten zwykle znajduje się na grobach kobiet.
- Symbol korony – ma wiele znaczeń, symbolizuje zarówno Torę, jak też oznaczać grób mędrca lub rabina. „Mogła być również Koroną Dobrego Imienia, świadczyła wówczas o wyjątkowej szlachetności zmarłego”²⁵⁸, o pobożności, o uznaniu i szacunku. Symbol korony symbolizuje również ojca rodziny, głowę (koronę) domu.
  - Lew – znak plemienia Judy, ludu Izraela. Symbolizuje wyzwolenie, siłę, potęgę. Często, symbol lwa przedstawiony jest jako podtrzymujący koronę, jak też zwoje Tory.
  - Ptak – to symbol popularny na grobach kobiet. Często wizerunek ptaka nawiązuje do żeńskiego imienia Fajgel.
  - Drzewa – mogą oznaczać życie i odpoczynek w raju, jak też żałobę. Złamane drzewo

---

²⁵⁷ <https://forumzydowpolskichonline.org/2020/02/19/symbolika-nagrobkow-zydowskich/>, dostęp: 31.08.2024. Gwiazda Dawida ma znaczenie rodzinne, duchowe, ale również odwołuje się symboliki zbiorowej w kontekście pamięci o Żydach – ofiarach drugiej wojny światowej. Por. R. Szuchta, 1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki, Warszawa 2015, s. 205.

²⁵⁸ <https://chasydzi.blogspot.com/2017/03/macewy-na-lezajskim-kirkucie.html>, dostęp: 31.08.2024.

może symbolizować przedwczesną śmierć²⁵⁹.

Odwołując się do wymienionych we wstępie artykułu kirkutów Podkarpacia, autorka podjęła analizę symboliki wybranych losowo macew na przykładzie cmentarza w Leżajsku, Sokołowie Małopolskim oraz we Frysztaku. Symbolika umieszczana na macewach była nie tylko związana z pozostawieniem informacji o osobie zmarłej, szacunku, wyrażeniem pamięci i cnót, ale stanowiła rodzaj tradycji, zwyczajów rodzinnych, które wpisywały się w dziedzictwo kulturowe. „Judaizm zabrania przedstawiania w sztuce postaci ludzkich”²⁶⁰, dlatego też na macewach znajdują się motywy, symbole²⁶¹.

Cmentarz żydowski w Leżajsku – symbolika nagrobna

Rok założenia przypada prawdopodobnie na wiek XVIII. Cmentarz ma powierzchnię 2,06 ha. Jest ogrodzony. Podczas drugiej wojny światowej został przez Niemców częściowo zdewastowany. Do dzisiaj zwozi się odnalezione w mieście fragmenty macew. Po wojnie cmentarz został odrestaurowany przy współpracy Fundacji Rodziny Nissenbaumów²⁶². Na cmentarzu znajduje się ohel, w którym umieszczone są szczątki cadyka Elimelecha Weissbluma²⁶³ „właśc. Elimelecha ben Eleazara Lipmanna (nazw. po ojcu) lub Weissbluma (nazw. po matce) z Leżajska, zw. Rebem Leżajskim”²⁶⁴ (ur. 1717 w Tyczynie, zm. 11.03.1787 roku w Leżajsku). Był synem Eleazara Lipmana, bratem znanego cadyka Zusji z Annapola. Jest jednym z najśłynniejszych cadyków, propagatorem chasydyzmu w Galicji²⁶⁵. Miejsce to pozostaje celem pielgrzymek chasydów z całego świat. Na nagrobku często można zobaczyć złożone karteczki – prośby skierowane do zmarłego o wstawiennictwo u Boga. W ohelu znajduje się również „fragment macewy syna cadyka Elimelecha – Eleazara z 1806

---

²⁵⁹ <https://forumzydowpolskichonline.org/2020/02/19/symbolika-nagrobkow-zydowskich/>, dostęp: 31.08. 2024.

²⁶⁰ <https://www.polskie-cmentarze.pl/pl/Warto-poczytac/Ciekawostki/Zydowskie-symbole-nagrobne>, dostęp: 31.08. 2024.

²⁶¹ Por. A. Trzciniński, Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie, Lublin 2018, s. 92–100.

²⁶² https://polska-org.pl/10566859,Lezajsk,Cmentarz_zydowski_w_Lezajsku.html, dostęp: 31.08. 2024. Niektóre źródła podają inną powierzchnię cmentarza, por. <https://zabytek.pl/pl/obiekty/lezajsk-cmentarz-zydowski>, dostęp: 31.08. 2024.

²⁶³ Elimelech Weissblum urodzony w 1717 roku w Tyczynie, zm. 11 marca 1787 roku w Leżajsku. Rabin żydowski. To jeden z pierwszych cadyków w historii judaizmu, „jeden z najwybitniejszych przedstawicieli chasydyzmu”, https://pl.wikipedia.org/wiki/Elimelech_z_Le%C5%BCajska, dostęp: 31.08.2024, Por. <https://pha.rzeszow.ap.gov.pl/wpcontent/uploads/2020/12/zeszyt32/archiwum%20rzeszow%20XXXII%20tom%20ok.pdf>, dostęp: 31.08.2024.

²⁶⁴ <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2511-elimelech-z-lezajska>, dostęp: 10.09.2024.

²⁶⁵ M. Wodziński, Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach, Wrocław 1998, s. 204.

<https://www.chabad.org/pl/old/kartki-z-historii-biblijnej-judaizmu/471-rabi-elimelech-z-lezajska>,
dostęp:10.09.2024.

roku”²⁶⁶. To najstarsza oryginalna macewa cadyka w Polsce.

Odwołując się do zastanych macew, ustawione są rzędami w szeregu. Zniszczenia, jakie przyniosła druga wojna światowa spowodowały, że pozostała znikoma ilość płyt nagrobnych. Na terenie cmentarza znajduje się również miejsce uszkodzonych, „odnalezionych” macew, które są złożone w jednej z części kirkutu. Z innych „rozbitych macew utworzono lapidarium”²⁶⁷. Niestety, upływ czasu spowodował, iż na niektórych macewach trudno jest rozpoznać umieszczoną symbolikę. Niemniej te, które można odczytać (na stojących macewach) to: korona, misa, świecznik (zdjęcie 2). Istotną kwestią jest zwrócenie uwagi na rodzinne zwyczaje, kulturową tradycję. Na wielu z macew położone są kamienie. „To w żydowskiej tradycji obyczaj nakazujący Żydom naznaczenie miejsca pochówku zmarłego, aby chronić przed zbezczeszczeniem, skalaniem poprzez mimowolny kontakt ze zmarłym. Jednocześnie w ten sposób okazanie szacunku zmarłemu”²⁶⁸, a ponieważ pierwszymi formami nagrobków były przydrożne kurhany, to każdy przechodzący miał obowiązek dołożyć kolejny kamień²⁶⁹.

Cmentarz żydowski w Sokołowie Małopolskim – symbolika nagrobna

Pierwszy – stary cmentarz żydowski w Sokołowie Małopolskim datuje się na rok 1687. Służył miejscowej wspólnoty chasydzkiej do 1853 roku. W tym bowiem czasie odbył się ostatni pochówek żydowski²⁷⁰. W czasie wojny nekropolia została zniszczona przez hitlerowców. W późniejszym okresie władze miasta wybudowały na tym terenie magazyn. Dziś na cmentarzu znajduje się tylko odbudowany ohel rabina Melicha Wiechselbauma, syna Aszera Rubina i cadyka Aby Hipplera²⁷¹.

Drugi cmentarz żydowski w Sokołowie Małopolskim (mieszczący się przy ul. Gen. Okulickiego) został założony w 1880 roku. Ostatni pochówek odbył się w roku 1943. W latach 60. XX w. na części powierzchni cmentarza powstała stacja benzynowa. „W 1981 roku Monika Krajewska i Jan Jagielski tak opisywali stan cmentarza: <<położony przy drodze do Leżajska,

---

²⁶⁶ A. Potocki, Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem, Rzeszów 2008, s. 74.

²⁶⁷ Ibidem.

²⁶⁸ <https://chasydzi.blogspot.com/2017/03/macewy-na-lezajskim-kirkucie.html>, dostęp: 02.09.2024.

²⁶⁹ Ibidem.

²⁷⁰ Archiwum Państwowe w Przemyślu, dz. cyt., s. 74.

²⁷¹ Ibidem, s. 75; por.

<https://www.polskaniezwykla.pl/web/place/22624,sokolow-malopolski-stary-kirkut.html>, dostęp: 02.09.2024, zob. <https://archive.is/20121221083018/http://www.sztetf.org.pl/pl/article/sokolow-malopolski/12,cmentarze/5862,stary-cmentarz/#selection-581.0-591.100>, dostęp: 02.09.2024.

koło stacji benzynowej, dobrze zachowany, około setki nagrobków typu macewa, większość stojących, kilka powalonych. Płaskorzeźby o typowej symbolice, w tym kilka oryginalnych (np. las świerkowy). Materiał nietrwały, odpadają warstwy piaskowca, stąd dużo nieczytelnych napisów. Epitafia hebrajskie. Oprócz kilku drzew cmentarz porośnięty tylko trawą>>²⁷². Cmentarz jest podzielony na osobne kwatery dla kobiet i mężczyzn²⁷³. Macewy ustawione są w rzędach, skierowane są na wschód. Nagrobki są prostokątne zamknięte półkoliście. Na górnej ich części, umieszczone są symbole, poniżej inskrypcje zapisane są w języku hebrajskim. Najstarszy nagrobek, Icchaka Cwiego, pochodzi z 1882 roku. „Wedle wpisu do rejestru zabytków niektóre z nagrobków pochodzą ze starszego cmentarza, zniszczonego w okresie okupacji niemieckiej”²⁷⁴. Obecnie teren cmentarza jest ogrodzony i monitorowany. Przy bramie wejściowej umieszczona jest tablica informacyjna.

Spośród zachowanych symboli na macewach znajdują się: korona, świecznik, dzban, misa, lwy, ptaki, jelenie (zdjęcie 3). Na wielu stelach nie można odczytać symboliki, ani też inskrypcji. Wiele z nagrobków (użytym materiałem do ich budowy jest piaskowiec) ulega naturalnej „degradacji”. Pozostają, „kamienne symbole pochowanych” – dziedzictwo kultury żydowskiej.

Cmentarz żydowski we Fryszaku – symbolika nagrobna

Cmentarz żydowski we Fryszaku, przy ulicy Parkowej, jest miejscem o ważnym znaczeniu kulturowym oraz historycznym. Został założony prawdopodobnie w XVII wieku²⁷⁵. Teren cmentarza jest ogrodzony²⁷⁶. Obecnie cmentarz jest w złym stanie. Niewiele macew jest zachowanych. Kilka znajduje się w pozycji poziomej – leżące na ziemi, a symbole i inskrypcje są słabo czytelne. Spośród nielicznych nagrobków zachował się grób, macewa córki Elimelecha z Leżajska, Estery Etel Elbaum (zm. 1800 roku). Teren wokół wskazanego miejsca pochówku jest ogrodzony. Pochówek zmarłych odbywał się prawdopodobnie do połowy XIX w. Podczas drugiej wojny światowej miejsce to było dewastowane. „W karcie ewidencyjnej z 1986 r. w rubryce <<Ogólny stan zachowania>> wpisano: <<Większość nagrobków zdewastowana. Relikty maceb, oprócz zach[owanych] na cmentarzu, zgromadzone na sąsiedniej posesji>>.

---

²⁷² <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/159-sokolow-malopolski/114-cmentarze/32884-cmentarz-zydowski-w-sokolowie-malopolskim-ul-okulickiego>, dostęp: 02.09.2024.

²⁷³ Ibidem.

²⁷⁴ Ibidem.

²⁷⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu, dz. cyt., s. 74; por. <http://cmentarze-zydowskie.pl/frysztak.htm>, dostęp: 10.09.2024.

²⁷⁶ A. Potocki, Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem, dz. cyt., s. 51.

Jako istniejące zagrożenie wskazano całkowitą likwidację²⁷⁷. Na kirkucie pozostało około kilkunastu stel. Symbolika, na większości macew jest słabo czytelna lub wręcz niemożliwa do określenia (zdjęcie 4). Na pojedynczych macewach widnieją symbole: ptaka, korony, świecznika (zdjęcie 5, 6). Na cmentarzu większość stel pozostaje we fragmentarycznych „obrysach”. I choć znaczna część kirkutu pozostaje pokryta zielenią, to jego znaczenie, jako dziedzictwa kultury, historii i rodzinnej tradycji pozostaje niezwykle ważne.

Wnioski

Przeprowadzone badania terenowe na losowo wybranych cmentarzach żydowskich województwa podkarpackiego, mogą wnieść informacje nie tylko na temat rodzinnej tradycji, dziedzictwa kulturowego i historycznego, ale również wskazać na obecny stan zachowanych macew, umieszczonych na nich symboli, czy też inskrypcji. Odczytana symbolika na badanych kirkutach wskazuje, biorąc pod uwagę przetrwałe i zachowane stele oraz znajdujące się na macewach symbole, na wykonywane zawody, posiadane cnoty, stan cywilny, zasługi osób pochodzenia żydowskiego, żyjących na danym terenie w określonym czasie. „Każdy symbol pojawiający się na macewie to historia życia konkretnego oraz podkreślenie roli, jaką odegrał on w danej społeczności. Zawód, stosunek do życia, a nieraz i okoliczności śmierci – dzięki symbolom każdy z nas może odkryć wiele aspektów z życia osób pochowanych na żydowskiej nekropolii²⁷⁸. Pomimo wielu zniszczonych macew i nieczytelnych symboli, w odwołaniu do wskazanych cmentarzy żydowskich województwa podkarpackiego, „najpełniej” zachowały się symbole na macewach cmentarza w Sokołowie Małopolskim. Można wskazać, iż pomimo wielości zdezolowanych stel, gdzie wiele z nich jest i pozostaje symbolem „istnienia”, na pozostałych, zachowana symbolika jest różnorodna. Badania terenowe wnoszą wkład w obecny stan zachowanych stel, jak też są odniesieniem do zachowanej tradycji rodzinnej, dziedzictwa historycznego i kulturowego. Rodzina żydowska jest centralnym elementem życia społecznego i religijnego. Opieka nad grobami przodków, symbol kamienia, pozostawionego na macewach jest do dziś praktykowany. Świadczy to nie tylko o szacunku do zmarłych, ale jest też wyrazem pamięci, bogatej kultury oraz znaczenia symboliki, podtrzymującej kult narodu żydowskiego.

W opracowaniu wykorzystano dorobek projektu naukowego *Mapowanie historycznego cmentarza Marka i Leo Holländerów*, założycieli gminy wyznaniowej żydowskiej w Preszowie, zrealizowanego dzięki środkom z Funduszu Wspierania Kultury Mniejszości

---

²⁷⁷ <http://cmentarze-zydowskie.pl/frysztak.htm>, dostęp: 10.09.2024.

²⁷⁸ <https://wszystkiesymbole.pl/macewy-symbolika-zydowskich-cmentarzy/>, dostęp: 10.09.2024.

Narodowych na Słowacji. Autor, R. Marszałek pełni funkcję członka zespołu badawczego.

Aneks

Zdjęcie 1. Głaz z tablicą upamiętniającą, na terenie starego kirkutu żydowskiego w Rzeszowie, fot. R. Marszałek

Zdjęcie 2. Symbolika na macewach. Cmentarz żydowski w Leżajsku, fot. R. Marszałek

Zdjęcie 3. Symbolika na macewach. Cmentarz żydowski w Sokolowie Małopolskim, fot. R. Marszałek

Zdjęcie 4. Cmentarz żydowski we Frysztaku, fot. R. Marszałek

Zdjęcie 5. Symbolika na macewie. Cmentarz żydowski we Frysztaku, fot. R. Marszałek

Zdjęcie 6. Symbolika na macewie. Cmentarz żydowski we Frysztaku, fot. R. Marszałek

Bibliografia

1. Bielawski K., Zagłada cmentarzy żydowskich, Warszawa 2020.
2. Gosztyła M., Proksa M., Archiwum Państwowe w Przemyślu. Przemyskie Towarzystwo Archiwistyczne „Archiwariusz” w Przemyślu, Kirkuty Podkarpacia, Przemyśl 2001.
3. Hońdo L., Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce, Kraków 2014.
4. Hońdo L., Inskrypcje starego żydowskiego cmentarza w Krakowie, cz. 1, Kraków 2000.
5. Hońdo L., Żydowski cmentarz w Tarnowie, Kraków 2001.
6. Jagodzińska A., Cmentarz żydowski jako lokalne świadectwo historii, miejsce pamięci, teks kultury, [w:] Materiały z konferencji „Polsko-żydowskie dziedzictwo Rzeczypospolitej. Wyznania pamięci i edukacji”. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN 14–16.11.2019.
7. Łagiewski M., Macewy mówią, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
8. Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Zebrał, opracował i wstępem opatrzył Przemysław Burchard, Warszawa 1990.
9. Potocki A., Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem, Rzeszów 2008.
10. Szuchta R., 1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki, Warszawa 2015.
11. Trzeciński A., Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII-XX wieku, Lublin 2007.
12. Trzeciński A., Symbole i obrazy: treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce, Lublin 1997.
13. Trzeciński A., Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie, Lublin 2018.
14. Trzeciński A., This Very Stone Shall Be a Witness: The Jewish Cemetery in Wielkie Oczy, New York 2019.
15. Wodziński, Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach, Wrocław 1998.

Źródła internetowe

1. <http://www.cmentarze-zydowskie.pl/>.
2. <https://1943.pl/artypul/cmentarze-zydowskie-w-polsce-pozostaja-w-dlugim-cieniu-zaglady/>.
3. <https://martamackowiak.com/symbole-na-zydowskich-nagrobkach/>.

4. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/179-rzeszow/114-cmentarze/31338-cmentarz-zydowski-w-rzeszowie-plac-ofiar-getta>.
5. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/sztuka-nagrobna-lubelskich-zydow/>.
6. https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Godnosc_nie_umiera.pdf.
7. <https://www.polskie-cmentarze.pl/pl/Warto-poczytac/Ciekawostki/Zydowskie-symbole-nagrobne>.
8. <https://forumzydowpolskichonline.org/2020/02/19/symbolika-nagrobkow-zydowskich/>.
9. <https://chasydzi.blogspot.com/2017/03/macewy-na-lezajskim-kirkucie.html>.
10. https://polska-org.pl/10566859,Lezajsk,Cmentarz_zydowski_w_Lezajsku.html.
11. https://pl.wikipedia.org/wiki/Elimelech_z_Le%C5%BCajska.
12. <https://pha.rzeszow.ap.gov.pl/wpcontent/uploads/2020/12/zeszyt32/archiwum%20rzeszow%20XXXII%20tom%20ok.pdf>.
13. <https://zabytek.pl/pl/obiekty/lezajsk-cmentarz-zydowski>.
14. <https://www.chabad.org.pl/old/kartki-z-historii-biblijnej-judaizmu/471-rabi-elimelech-z-lezajska>, dostęp: 10.09.2024.
15. <http://cmentarze-zydowskie.pl/fryszak.htm>.
16. <https://chasydzi.blogspot.com/2017/03/macewy-na-lezajskim-kirkucie.html>.
17. <https://www.polskaniezwykla.pl/web/place/22624,sokolow-malopolski-stary-kirkut.html>.
18. <https://archive.is/20121221083018/http://www.sztetl.org.pl/pl/article/sokolow-malopolski/12,cmentarze/5862,stary-cmentarz/#selection-581.0-591.100>.
19. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/159-sokolow-malopolski/114-cmentarze/32884-cmentarz-zydowski-w-sokolowie-malopolskim-ul-okulickiego>.
20. <https://wszystkiesymbole.pl/macewy-symbolika-zydowskich-cmentarzy/>.

Daniel Slivka

Prešovská univerzita v Prešove

Tomasz Bierzyński

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wartości rodzinne i dziedzictwo duchowe zakłete w kamieniu: analiza symboliki na Żydowskim Cmentarzu w Rzeszowie przy alei Rejtana

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza symboliki znajdującej się na Żydowskim Cmentarzu w Rzeszowie przy Alei Rejtana. Cmentarz stanowi przykład kultury judaistycznej i jest świadectwem obecności społeczności żydowskiej, która przed II wojną światową stanowiła znaczny odsetek mieszkańców Rzeszowa. W szczególności autor bada symbole powiązane z wartościami rodzinnymi i duchowymi. Przykładami symbolów są: obraz dzbanka wyryty na macewie Dawida Weisera, symbolizujący rytualną czystość Lewitów, oraz obraz korony wyryty na nagrobku cadyka Cwi Elimelecha Szapiro, symbolizujący autorytet duchowy. Na cmentarzu znajduje się pomnik ofiar zagłady z 1944 roku, który jest ozdobiony Gwiazdą Dawida. Upamiętnia on zamordowanie 19 Żydów przez nazistów niemieckich. Należy stwierdzić, że elementy kultury materialnej cmentarza powiązane są z wartościami religijnymi i rodzinnymi. Cmentarz Żydowski przy alei Rejtana wciąż pozostaje miejscem upamiętnienia i badania dziedzictwa Żydów Polskich. Artykuł podkreśla potrzebę dalszych badań i ochrony takich miejsc. Stanowią one bazę dla wiedzy o kulturze żydowskiej w Polsce.

Słowa kluczowe: cmentarz Żydowski w Rzeszowie, symbolika nagrobków, duchowe dziedzictwo, wartości rodzinne

Family Values and Spiritual Heritage Encased in Stone: An Analysis of Symbolism at the Jewish Cemetery on Rejtan Avenue in Rzeszów (Poland)

Summary

The aim of the article is to analyze the symbolism found at the Jewish Cemetery in Rzeszów on Rejtana Avenue. The cemetery is an example of Judaic culture and serves as a testament to the presence of the Jewish community, which before World War II constituted a significant percentage of Rzeszów's population. The author specifically examines symbols related to family and spiritual values. Examples of these symbols include the image of a pitcher carved on the tombstone of Dawid Weiser, symbolizing the ritual purity of the Levites, and the image of a crown carved on the tombstone of Tzaddik Tzvi Elimelech Shapiro, symbolizing spiritual authority. The cemetery also features a monument to the victims of the Holocaust from 1944, which is adorned with the Star of David. It commemorates the murder of 19 Jews by the German Nazis. It should be noted that the material culture elements of the cemetery are associated with religious and family values. The Jewish Cemetery on Rejtana Avenue remains a place of remembrance and study of Polish Jewish heritage. The article emphasizes the need for further research and protection of such sites, as they serve as a foundation for knowledge about Jewish culture in Poland.

Keywords: Jewish Cemetery in Rzeszów, Tombstone symbolism, Spiritual heritage, Family values

Wprowadzenie

Żydowskie cmentarze czyli kirkuty, są nie tylko miejscami spoczynku ale i nośnikami kultury. Jako egzemplifikacje kultury materialnej pełnią one istotną rolę w zachowaniu pamięci o przeszłych pokoleniach. Nowy Cmentarz Żydowski w Rzeszowie (zdjęcie 1), usytuowany przy Alei Rejtana powstał w 1849 roku i stanowi jedno z takich miejsc, gdzie macewy oraz inne elementy cmentarne świadczą o wartościach rodzinnych i duchowych społeczności żydowskiej, która niegdyś zamieszkiwała ten region²⁷⁹. Warto wspomnieć, że w 1939 roku w Rzeszowie było około 15000 Żydów²⁸⁰ a w 1945 roku około 300²⁸¹. Cmentarz ma 2,5 ha i liczy 754

---

²⁷⁹ Por. M. Wodziński, *Groby cadyków w Polsce: O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, s. 216–217.

²⁸⁰ J. Petrus, *Stosunki gospodarcze [w:] Dzieje Rzeszowa*, T. III, red. F. Kiryk, Rzeszów 2001, s. 54.

²⁸¹ M. E. Ożóg, *Środowisko żydowskie [w:] Dzieje Rzeszowa*, dz. cyt., s. 518.

nagrobki, ostatni pogrzeb odbył się w 1944 roku²⁸².

Celem niniejszego artykułu jest analiza symboliki wspomnianego cmentarza, ze szczególnym uwzględnieniem wartości rodzinnych i duchowych, które są zawarte w różnych artefaktach w jego obrębie. Badania terenowe przeprowadzone przez autora, w tym dokumentacja fotograficzna wykonana 24 sierpnia 2024 roku, pozwoliły na osobiste zapoznanie się ze stanem cmentarza. Autor szczegółowo zbadał zachowane elementy, w tym nieliczne macewy, 3 ohele oraz tablicę znajdującą się przy wejściu (Zdjęcie 2), która przypomina o sile więzi rodzinnych. Epitafium na tablicy z 2014 roku brzmi: „Nie ma większego uczucia od miłości dziecka do rodziców i dziadków”. Ten cytat stanowi punkt odniesienia do dalszych rozważań.

Ze względu na trudną historię cmentarza, który uległ poważnym zniszczeniom podczas II wojny światowej, bibliografia dotycząca tego miejsca nie jest obszerna. Wiele macew skruszono i wykorzystano do budowy dróg czy jako umocnienie brzegów rzeki²⁸³. Mimo to, autor bazował na dostępnych materiałach archiwalnych takich jak karta cmentarna (Zdjęcie 8, 9), stronach internetowych: The Center for Jewish Art, Wirtualnego Sztetla, oraz własnych obserwacjach, które stanowią główny trzon niniejszej analizy. Dodatkowo, fotografie wykonane podczas wizyty na cmentarzu zostały włączone do artykułu i znajdują się w aneksie, aby zilustrować omawiane zagadnienia i umożliwić czytelnikowi lepsze zrozumienie symboliki zawartej na zachowanych nagrobkach. Fotografia karty cmentarza, zamieszczona w aneksie, dostarcza dodatkowego kontekstu historycznego i jest cennym źródłem informacji na temat tego miejsca.

Metodologia badań opierała się na podejściu interdyscyplinarnym, łączącym analizę historyczną, kulturową oraz symboliczną. Przeprowadzono badania terenowe, które pozwoliły na zidentyfikowanie i opisanie elementów cmentarza, a także ich znaczenia w kontekście wartości rodzinnych i dziedzictwa duchowego. Analiza symboliki opierała się na interpretacji wizualnej, z uwzględnieniem istniejących źródeł historycznych i literatury przedmiotu. Przyjęte podejście badawcze pozwala na pogłębione zrozumienie roli, jaką cmentarze żydowskie odgrywają w zachowaniu i przekazywaniu wartości rodzinnych oraz duchowego dziedzictwa, co stanowi wartość dodaną pracy.

---

²⁸² B.A., *Nowy cmentarz żydowski na Czekaju w Rzeszowie (al. Reytana)*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/179-rzeszow/114-cmentarze/31297-nowy-cmentarz-zydowski-na-czekaju-w-rzeszowie-al-reytana>, dostęp: 24.08.2024.

²⁸³ K. Bielawski, *Cmentarze żydowskie*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/rzeszow.htm>, dostęp: 28.08.2024.

Kirkuty przestrzeni kultury i pamięci

W judaizmie cmentarze są miejscami świętymi. Szacunek dla zmarłych wyraża się poprzez otoczenie troską miejsc pochówku²⁸⁴. Żydowskie nagrobki zawierają symbolikę i inskrypcje w języku hebrajskim, które upamięniają osoby zmarłe. Częstymi symbolami są: świeczniki, dzbany, korony czy błogosławiące dłonie. Te inskrypcje wskazują na przynależność do rodów, funkcje religijne lub cechy charakteru pochowanej tam osoby. Na przykład symbol świecznika może wskazywać na zmarłą kobietę, która była opiekunką domowego ogniska ponieważ w rodzinie żydowskiej kobiety zapalają świece szabasowe. Dłonie w geście błogosławieństwa umieszczane są na grobach Kohenów, to znaczy kapłanów wywodzących się z biblijnego rodu Aarona.

Kirkuty są nośnikami pamięci o przodkach i o zwyczajach rodzinnych. Na macewach zwykle umieszcza się informację o pochodzeniu zmarłego, co ma wykazać więzi rodzinne i ciągłość tradycji. W sytuacji trudnych doświadczeń, takich jak prześladowania i migracje, cmentarze te stały się świadectwami obecności i zaangażowania wspólnot żydowskich w rozwój lokalnych społeczności. Cmentarze żydowskie są również miejscami źródłowymi dla badań z zakresu różnych nauk, między innymi dla historii, sztuki, socjologii czy badań nad kulturą²⁸⁵. Namysł nad symboliką nagrobków umożliwia pogłębione rozumienie światopoglądu, wartości oraz życia codziennego Żydów w na przestrzeni różnych periodów czasowych. Zniszczenia wynikające z wydarzeń wojennych i aktów wandalizmu, oraz upływający czas skutkują aktualną potrzebą ochrony i renowacji wielu cmentarzy żydowskich. Należy zatem postulować podejmowanie działań na rzecz zachowania kirkutów, co jest motywowane troską o szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe. Zapewnienie bezpieczeństwa tym miejscom jest koniecznym wyrazem szacunku dla wspólnej przeszłości.

Należy stwierdzić, że żydowskie cmentarze, których przykładem jest Nowy Cmentarz Żydowski w Rzeszowie, są nośnikami wiedzy i pamięci. Są one integralną częścią kultury narodowej i stanowią pomoc dla rozważań nad historią regionów, w których się znajdują. W związku z tym rozwój badań nad miejscami pochówku wyznawców judaizmu umożliwi utrwalenie wartości rodzinnych i kulturowych, które są uniwersalne i aktualne we

---

²⁸⁴ Por. И. Шендерович, *Cmentarze żydowskie w obwodzie mohylewskim*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne” V. 3, I. 1, 2017, s. 137–153. DOI:10.17951/we.2017.3.1.137.

²⁸⁵ Por. E. Banasiewicz-Ossowska, *Wrocławskie cmentarze żydowskie – miejsca (nie)znane. Wiedza i wyobrażenia młodych mieszkańców Wrocławia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” N. 48, Z. 4, 2020, s. 323–344, DOI:10.4467/22999558.PE.20.024.13418.

współczesnym świecie.

Symbolika macew na Cmentarzu Żydowskim przy ulicy Rejtana w Rzeszowie

Macewa Dawida Weisera, znajdująca się przy wejściu od strony ulicy Dołowej, jest jedną z nielicznie dobrze zachowanych (zdjęcie nr 3). Ważnym elementem tej macewy jest motyw dzbanka, który w tradycji żydowskiej ma znaczenie duchowe i rodzinne. Dzbanek wskazuje, że zmarły pochodził prawdopodobnie z rodu Lewitów, odpowiedzialnych za służbę pomocniczą w Świątyni Jerozolimskiej, w tym za przygotowanie wody do obmycia rąk kapłanów (Kohanim) przed błogosławieństwem²⁸⁶. Motyw ten podkreśla duchową spuściznę, którą Dawid Weiser pozostawił swojej rodzinie i społeczności, odzwierciedlając jego zaangażowanie w życie religijne.

Dzbanek jest symbolem czystości rytualnej i oddania obowiązkom religijnym²⁸⁷. W kontekście macewy Dawida Weisera, symbol ten odzwierciedla jego duchowe zaangażowanie i odpowiedzialność za podtrzymywanie tradycji religijnych. W nawiązaniu do nauk o rodzinie symbol ten stanowi dziedzictwo dla potomnych i duchową wartość.

Na omawianym cmentarzu wznoszą się także trzy odbudowane ohele – kapliczki wznoszone nad grobami wybitnych postaci religijnych. Jeden z tych oheli skrywa grób cadyka Cwi Elimelecha Szapiro z Błażowej (zdjęcie nr 4), który zmarł w 1924 roku²⁸⁸. Jego nagrobek jest wyjątkowy z powodu symboliki, która zdobi płytę nagrobną – korony. Korona jest symbolem duchowej wielkości i autorytetu. W tradycji żydowskiej korona często odnosi się do trzech fundamentalnych wartości: Tory, kapłaństwa i dobrych uczynków²⁸⁹. Umieszczenie tego symbolu na nagrobku cadyka wskazuje na jego rolę jako duchowego przywódcy i nauczyciela, który był koroną dla swojej społeczności, przekazując im mądrość i duchowe przewodnictwo.

Korona na nagrobku jest również wyrazem szacunku i uznania, jakie społeczność żydowska miała dla cadyka. Symbolizuje ona nie tylko jego zasługi duchowe, ale także wpływ, jaki wywarł na życie wielu ludzi²⁹⁰. Poprzez ten symbol, rodzina i społeczność wyrażają swoją wdzięczność za jego nauki i przywództwo, które miały wpływ na ich duchowy rozwój.

---

²⁸⁶ Por. D. Rozmus, *Ślady polichromii na nagrobkach żydowskich z obszaru dawnego powiatu olkuskiego*, „Ochrona Zabytków”, 53/1 (208), 2000, s. 87.

²⁸⁷ Por. T. Klimowicz, P. Sygowski, M. Tarajko, A. Trzciniński, *Cmentarze żydowskie*, Lublin 2018, s. 93.

²⁸⁸ A. Potocki, *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 112.

²⁸⁹ Por. K. Iwańska, *Cmentarz żydowski w Wadowicach*, „Wadowiana: przegląd historyczno-kulturalny”, 9/2005, s. 97.

²⁹⁰ Por. M. Łagiewski, *Macewy mówią*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 13.

Umieszczenie korony na nagrobku cadyka podkreśla również jego rolę jako głowy rodziny, który był nośnikiem duchowych wartości i tradycji²⁹¹. Jego życie i nauczanie miały wpływ na jego potomków, którzy kontynuowali duchowe oraz kulturowe dziedzictwo, przekazywane z pokolenia na pokolenie. Korona jest zatem symbolem nie tylko jego duchowej roli, ale także dziedzictwa rodzinnego, które pozostawił.

Symbolika pomnika ofiar zagłady

Na cmentarzu znajduje się pomnik upamiętniający ofiary zagłady (zdjęcie nr 5). Pomnik ten, wzniesiony na cześć 19 Żydów rozstrzelanych przez hitlerowskich oprawców 4 marca 1944 roku, jest świadectwem tragedii, jaka spotkała społeczność żydowską w Rzeszowie²⁹². Jednym z elementów płyty pomnikowej jest Gwiazda Dawida, symbolizująca tożsamość żydowską.

Gwiazda Dawida, umieszczona na pomniku, jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych symboli judaizmu. Symbol ten, składający się z dwóch nakładających się trójkątów równobocznych, reprezentuje połączenie nieba i ziemi, świata widzialnego i niewidzialnego²⁹³. W kontekście pomnika ofiar Zagłady, Gwiazda Dawida przypomina o niewinnych ofiarach, które zostały zamordowane z powodu swojej żydowskiej tożsamości. Symbolizuje ona również przetrwanie narodu żydowskiego. Gwiazda Dawida na pomniku jest także wyrazem zbiorowej pamięci o tych, którzy zginęli podczas Holokaustu.

Pozostała symbolika

Jednym z dobrze zachowanych miejsc na cmentarzu jest grób Izraela Grossa, który zmarł wieku 26 lat – 6 grudnia 1944 roku (zdjęcie 6). Na nagrobku Izraela znajduje się gwiazda Dawida, która ma znaczenie duchowe i rodzinne. Jest wyrazem żydowskiej tożsamości i wiary²⁹⁴. Symbol ten odzwierciedla związek z tradycją i religią, które były integralną częścią jego życia. Na cmentarzu znajduje się również płyta ku pamięci rodziny Kirsch Schwebel, którzy zostali zamordowani przez hitlerowców (zdjęcie 7). Płyta ta jest kolejnym przykładem, gdzie Gwiazda Dawida odgrywa kluczową rolę w symbolice. Gwiazda Dawida przynależy do symboliki pamięci zbiorowej społeczności żydowskiej, która cierpiała i ginęła w wyniku nazistowskiej

---

²⁹¹ Por. A. Potocki, *Symbolika Żydowskich nagrobków*, „Rocznik Rymanowa Zdroju”, t. 2, 1997, s. 37.

²⁹² B. A., *Raport z badań diagnostycznych dotyczących rozwoju turystyki w Rzeszowie*, Rzeszów 2014, s. 18.

²⁹³ Por. W. Szerszunowicz, *Symbolika na cmentarzach żydowskich w białostockiem*, „Studia Podlaskie”, t. 2, 1989, s. 399–400.

²⁹⁴ Encyklopedia PWN online, *hasło: gwiazda Dawida*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3890910>, dostęp: 28.08.2024.

nienawiści²⁹⁵. Pomimo zniszczeń i śmierci, pamięć o tej rodzinie przetrwała, zawarta w omawianym symbolu.

Zakończenie

Analiza symboliki nagrobków i innych artefaktów na Żydowskim Cmentarzu w Rzeszowie przy Alei Rejtana ukazuje, jak materialne dziedzictwo społeczności żydowskiej odzwierciedla wartości rodzinne i duchowe. Należy stwierdzić, że omawiany cmentarz nadal pełni funkcję nośnika pamięci o przeszłych pokoleniach. Symbolika, jaką odnajdujemy na zachowanych macewach, takich jak motyw dzbanka na nagrobku Dawida Weisera, czy korona na płycie nagrobnej cadyka Cwi Elimelecha Szapiro, odzwierciedla dziedzictwo duchowe i funkcje społeczne, które pełnili za życia w społeczności żydowskiej. Te symbole nie tylko identyfikują zmarłych, ale również nawiązują do ich wkładu w duchowy rozwój swoich rodzin i całej społeczności.

Częstym symbolem odnajdywanym na cmentarzu jest gwiazda Dawida, która jest wyrazem żydowskiej tożsamości oraz pamięci o tych, którzy zginęli z powodu swojej przynależności etnicznej i religijnej. Znaczenie cmentarza w kontekście wartości rodzinnych jest również podkreślone przez obecność nagrobków upamiętniających całe rodziny, jak w przypadku rodziny Kirsch Schwebel, która została zamordowana przez hitlerowców.

Podsumowując, Nowy Żydowski Cmentarz w Rzeszowie jest świadectwem kultury, która zachowała swoją tożsamość i wartość. Symbolika jaką tu odnajdujemy odzwierciedla wartości religijne i rodzinne, które kształtowały życie Żydów w tym regionie. Cmentarze żydowskie, takie jak ten przy Alei Rejtana w Rzeszowie są przestrzeniami gdzie wartości rodzinne i duchowe mogą być analizowane, rozumiane i przekazywane kolejnym pokoleniom.

W opracowaniu wykorzystano dorobek projektu naukowego *Mapowanie historycznego cmentarza Marka i Leo Holländerów*, założycieli gminy wyznaniowej żydowskiej w Preszowie, zrealizowanego dzięki środkom z Funduszu Wspierania Kultury Mniejszości Narodowych na Słowacji. T. Bierzyński pełni funkcję członka zespołu badawczego.

---

²⁹⁵ Por. R. Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015, s. 205.

Aneks ze zdjęciami

Zdjęcie 1. Stan cmentarza na 2024 rok, fot. T. Bierzyński

Zdjęcie 2. Tablica pamiątkowa przy wejściu na cmentarz od strony ulicy Dołowej, fot. T. Bierzyński.

Zdjęcie. 3. Macewa Dawida Weisera, fot. T. Bierzyński

Zdjęcie. 4. Grób cadyka Cwi Elimelecha Szapiro, fot. T. Bierzyński

Zdjęcie 5. Pomnik ofiar Holokaustu, fot. T. Bierzyński

Zdjęcie 6. Grób Izraela Grossa, fot. T. Bierzyński

Zdjęcie 7. Płyta upamiętniająca zamordowanie rodziny Kirsch Schwebel, fot. T. Bierzyński

Zdjęcie 8. Karta cmentarna nr 12734 z ewidencji zabytków nieruchomych, M. Wajdowicz

Województwo Podkarpackie		Rzeszów		KARTA CMEN TARZA		NR 12734 Z	
A	1. Miejscowość Rzeszów	6. Nazwa cmentarza (ew. nazwa dawna) Cmentarz żydowski - kirkut Judekirkhof	13. Najstarszy istniejący nagrobek (data) 1851 (zapewne są też starsze pochodzące z likwidacji starego cmentarza)	15. Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych 1. Grob z macową ozdobą z różowego miankowa tablica Matana Lewina (na nim wzniesiony w 1981 r. oheł). 2. Grob z macową z różowego piaskowca Dawida Weisera (około pięćdziesiąt lat, ze znakami kabaliarskimi). 3. Ozdobna macowa oparta o I oheł Dawida Weisera upamiętn. martyrologię Żydów z napisami: "Pamięć 19 Żydów rozstrzelanych przez hitlerowców w dniu 4.03.1944 w Rzeszowie. Beniaminowi Grossowi - żona i dzieci" i "Wieczny ofiarce krwi pozostał przy życiu Żydzi Rzeszowski 24.08.1947 r." 4. Ozdobna płyta dr. Stanisława Reicha (achekata) 1849-1933 i dr. Jur. Stanisława Wiktora Reicha mgr. I pułku Artylerii Legionów Polskich-kawalera orderu Virtuti Militarii i Krzyża Niepodległości 1888-14.02.1916 (zginął pod Kosturdwą).			
2.	2. Omiła Rzeszów <i>pow.</i> <i>RZESZOWSKI</i>	7. Cmentarz dawny ☐ tak ☐ nie Cmentarz nowy (po 1945 r.) ☐ tak ☐ nie	14. Istniejąca dokumentacja cmentarza i miejsce jej przechowywania 1. Inwentaryzacja plan zagospodar. opr. arch. M. Wnorowska 1985r. PSOZ nr inw. 7380 2. Projekt techn. ogrodzenia-konst. K. Jedliczka 1975 PSOZ nr inw. 4426 J.w.	4. Uwagi użytkownika p.g. 529/3/ ob. nr działki ewidencyjnej 31 w obrębie 73/.			
3.	3. Adres cmentarza 35-326 Rzeszów ul. Rejtana	8. Data założenia 1849 r. 1920 r. powiększony od wsch.	9. Plan dawny ☐ brak				
4.	4. Poprzednie nazwy miejscowości Rzeszów Rischow Rzeszów	9. Przynależność wyznaniowa: obecna - wyznanie mojżeszowe dawna - wyznanie mojżeszowe	Inne materiały archiwalne T. Izackiński "Opinia w sprawie cmentarza żydowskiego" apsz w posiadaniu RSOZ Rzeszów				
5.	5. (Nie) czynny ew. podstawa zamknięcia nieczynny	10. Powierzchnia w ha: ogólna - 2.518 wolna - ok 0.5	11. Polecenie cmentarza Cmentarz zlokalizowany na obrzeżu zabudowy mies. na wsch. od centrum tzw. Czekaju. Krótszym bokiem zach. przylega do ul. Rejtana (jej pn. odcinek). Posiada długi nieregularny kształt. Użytkowany na terenie płaskim, pozbawiony spadków, w cz. śr. występują łagodne zboczenia. W zasadzie spowolnione zapadnięcie się gęsto skupionych gróbów. Na terenie kilku dziko dosypanych krzewów, wzdłuż muru drzewa nasadzone rzędkowo	12. Uwagi Ter. Org. Adm. Państwowej skupionych gróbów. Na terenie kilku dziko dosypanych krzewów, wzdłuż muru drzewa nasadzone rzędkowo			
		16. Bibliografia 1. W. Wierzbieniec "Cmentarze żydowskie w Rzeszowie" Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie Nr 1/1990; 2. Bałaban "Historia i literatura żydowska" T. III 1925; 3. Fr. Kotula "Tantem Rzeszów" Rzeszów 1985; 4. J. Pęckowski "Dzieje miasta Rzeszowa do k. XVIII w." Rzeszów 1913; 5. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... T. X Warszawa 1880 s. 66; "Dziennik Nowy" z 22.01.1831 r. Nr 22		17. Uwagi użytkownika			

Nr rej. 1180 z dn. 14.04.1983

Zdjęcie 9. Karta cmentarna nr 12734 z ewidencji zabytków nieruchomości, M. Wajdowicz

18. ELEMENTY CMENTARZA		I L O Ś Ć					23. Charakter zagłębienia cmentarza (brak rejestrowanych układów w formie kwadratów, trójkątów, sześciokątów, wielokątów macew w drobkowej partii) w układzie rzędowym. Ilość nagrobków - ok. 754	
Czy istnieje		Do XVIII w.	1 poł. XIX w.	2 poł. XIX w.	1 poł. XX w. (do 1945 r.)	2 poł. XX w.		
Mur ogrodzeniowy	tak	-	-	-	-	x	24. Czynność układu cmentarza: - całość zła - kwater, błąk - nagrobków i mogił zła (wielokąt, trójkąt, sześciokąt, wielokąt) macewy, pozostały kamienne lub betonowe	
Brama i-yl	2	-	-	-	-	x		
Kalceń	-	-	-	-	-	-	25. Ogólny stan zagłębienia cmentarza (wielokąt, trójkąt, sześciokąt, wielokąt) i (drogowa) przy „szarym” (drogowa) utrzymaniu terenu w należytym porządku (wyrasta gęsta trawa i krzewy).	
Kaplica i-el /ohale/	3	-	-	-	-	x		
Nagrobki:	walnostojące	tak	-	zapewne	x	x	x	26. Inne uwagi: zagłębienie cmentarza (wielokąt, trójkąt, sześciokąt, wielokąt) i zagłębione w ziemi (wielokąt, trójkąt, sześciokąt, wielokąt) ulegają szybkiej destrukcji, zwłaszcza w partii (wielokąt, trójkąt, sześciokąt, wielokąt)
	przyciennowłócznie przy ustawione	tak	-	zapewne	x	x	x	
Mogily	tak	-	-	-	-	x	x	27. Wnioski w zakresie pros: - porządkowych stałe koszenie trawy podniesienie i ustawianie powalonych macew zabezpieczenie kłamania i konserwatorskich uczyłnienie inskrypcji
Inne elementy - obeliski	tak	-	-	-	-	-	x	
19. Które obiekty wpisane są do rejestru zabytków cmentarz żydowski poch. z 1 poł. XIX wpisany do rej.zab. dotyczący z dn.14.01.1983 r. Nr rej.A-1130 l.dz.K.VIII-5340/38/83								
20. STARODRZEWE		ilość	Ø pnia w cm	Stan zdrowotny				
lipa (od ul.Rejtana)		5	30-40	dobry				
kastanowiec		-	-	-				
jełczon (od strumienia)		4	25-30	dobry				
huja (żywniak)		-	-	-				
klon (od ul.Dołowej)		10	35-40	dobry				
21. Czy na terenie cmentarza znajdują się zarejestrowane pomniki przyrody ew. oleje (nie) brak układu dróg i ścieżek								
22. Ogólny stan zachowania zieleni na cmentarzu dobry.Nasadzenia rzępkowe z lat 1960								
29. Inne uwagi służb konserwatorskich							30. Wypisał: M. Wajdowicz Data: grudzień 1992 r.	

Bibliografia

1. B. A., *Encyklopedia PWN online*. hasło: gwiazda Dawida, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3890910>, dostęp: 28.08.2024.
2. B. A., *Raport z badań diagnostycznych dotyczących rozwoju turystyki w Rzeszowie*, Rzeszów 2014, s. 18.
3. B.A., *Nowy cmentarz żydowski na Czekażu w Rzeszowie (al. Reytana)*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/179-rzeszow/114-cmentarze/31297-nowy-cmentarz-zydowski-na-czekażu-w-rzeszowie-al-reytana>, dostęp: 24.08.2024.
4. Banasiewicz-Ossowska E., *Wrocławskie cmentarze żydowskie – miejsca (nie)znane. Wiedza i wyobrażenia młodych mieszkańców Wrocławia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” N. 48, Z. 4, 2020, s. 323-344. DOI:10.4467/22999558.PE.20.024.13418.
5. Bielawski K., *Cmentarze żydowskie*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/rzeszow.htm>, dostęp: 28.08.2024.
6. Iwańska K., *Cmentarz żydowski w Wadowicach*, „Wadowiana: przegląd historyczno-kulturalny”, 9/2005, s. 97.
7. Klimowicz T., P. Sygowski, M. Tarajko, A. Trzciniński, *Cmentarze żydowskie*, Lublin 2018, s. 93.
8. Łagiewski M., *Macewy mówią*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 13.
9. Ożóg M. E., *Środowisko żydowskie [w:] Dzieje Rzeszowa*, dz. cyt., s. 518.
10. Petrus J., *Stosunki gospodarcze [w:] Dzieje Rzeszowa*, t. 3, red. F. Kiryk, Rzeszów 2001,

s. 54.

11. Potocki A., *Symbolika Żydowskich nagrobków*, „Rocznik Rymanowa Zdroju”, t. 2, 1997, s. 37.
12. Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 112.
13. Rozmus D., *Ślady polichromii na nagrobkach żydowskich z obszaru dawnego powiatu olkuskiego*, „Ochrona Zabytków”, 53/1 (208), 2000, s. 87.
14. Szerszunowicz W., *Symbolika na cmentarzach żydowskich w białostockiem*, „Studia Podlaskie”, t. 2, 1989, s. 399–400.
15. Szuchta R., *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015, s. 205.
16. Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce: O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, s. 216–217.
17. Шендерович И. *Сmentarze żydowskie w obwodzie mohylewskim*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne”, V. 3, I. 1, 2017, s. 137–153.
DOI:10.17951/we.2017.3.1.137.

The Neolog Jewish community in Prešov in the 19th and 20th Century

Summary

The first efforts toward the emancipation and equal status of the Jewish population were initiated by the Hungarian government in 1840. Officially, the Hungarian government permitted the separation of Jewish religious communities only in 1872. The first synagogue, which also served as the Neolog synagogue, was built between 1847 and 1849. The establishment date of the Neolog Jewish Religious Community in Prešov is linked to the aforementioned Hungarian Jewish Congress in Pest, held at the turn of 1868/1869. At the congress, the still unified Jewish Religious Community in Prešov was represented by Dr. M. Austerlitz, who was the rabbi in Prešov, and Jewish activist and merchant Leo Holländer.

Keywords: Judaism. Neolog Judaism. Jewish History. Slovaka. Prešov.

Introduction

The first efforts toward the emancipation and equal status of the Jewish population were initiated by the Hungarian government in 1840. Law No. 29/1840, known as the Deák Law, allowed Jews to settle in cities throughout the Kingdom of Hungary. This law also pertained to the practice of trades according to specific conditions and permitted investment activities, including the ownership of factory enterprises. Subsequently, in 1867, the so-called Ausgleich, or Austro-Hungarian Compromise, took place in our territory. This political event resulted in the empire being divided into two autonomous states: Austria (Cisleithania) and Hungary (Transleithania). In the 1780s, during the reign of Emperor Joseph II, the Toleration Patent was issued. This decree allowed Jews to move into cities, leading to a gradual improvement in their social and economic status. “Reform ideas emerged among the Jewish intelligentsia in Hungary during the early decades of the 19th century. Early proponents of the reform movement included Markus Wiss Nisa, Áron Chorin, and David Friesenhausen, whose theoretical works sparked intense reactions from rabbis across the country. Efforts to reform religious life gained new momentum during the Reform Era, as reform-minded rabbis aligned themselves with liberal

politicians. The reform movement thus became characterized by the pursuit of civil emancipation for Jews and, importantly, their assimilation.” Thus, full civil equality was declared for Jews. The 19th century represents a period in Jewish history marked by the struggle for internal religious reform—a reform movement stemming from Enlightenment thought. Socially liberal and modernist Neologists were more inclined toward integration into Hungarian society during the vigorous emancipation movement of the 19th century. This was their main characteristic, and to a large extent, they represented urban, assimilated Jews of the middle and upper classes.

Religiously, Neolog Judaism was influenced primarily by the Positive-Historical School of Zacharias Frankel, from which Conservative Judaism also developed. However, formal rabbinical leadership had little influence over the predominantly assimilationist communal structures and congregations. The aforementioned reform movement and the equality of Jews in Hungarian society not only affected mutual ethnic and national relations but also significantly impacted the division of Judaism in Hungary into Orthodox and Neolog branches.

The schism with traditionalist and conservative Orthodox Jews was institutionalized after the Hungarian Jewish Congress of 1868 – 1869, and both denominations became de facto independent branches of Judaism. Officially, the Hungarian government permitted the separation of Jewish religious communities only in 1872. Another positive step for Jews came in 1895 when the Hungarian Parliament granted Judaism equal status with other recognized religions in Hungary. "Reform circles attempted to introduce new elements into worship services."

They sought, for example, to change the arrangement of sacred objects in synagogues. Neology perceived Judaism not as something predestined and unchangeable but in the sense that a Jew is a believer because "he chooses to be." It is also known that many members of the Neolog branch, due to their reformist nature, were inclined not only toward cooperation but even toward interfaith dialogue. A shining example of multicultural cooperation was the Evangelical College in Prešov, where many Jewish educators also taught. Thus, Hungarian Jewry was divided into Orthodox Judaism, the Reform (also called Neolog) branch of Judaism, and a certain portion of communities that did not join either movement and formed a third branch – Status Quo Ante.

First Neolog Synagogue on Konštantínova Street, Prešov

The first synagogue, which also served as the Neolog synagogue, was built between 1847 and 1849. Its architect was Pribula. It was automatically used as a Neolog synagogue immediately after the then unified Jewish Religious Community in Prešov aligned with the Neolog progressive branch of Judaism. Unfortunately, this synagogue had a short lifespan. It was damaged during the great fire on May 6, 1887, when much of the city burned down, and it had to be radically rebuilt as it was completely destroyed.

The then 80-year-old Leo Holländer (who died on June 5, 1887), using all his contacts and personal wealth, ensured that the Neolog Jewish Religious Community built a new Neolog synagogue on the site of the old one. This newly constructed synagogue for the Neolog Jews of Prešov survived the turbulent times of the Holocaust, World War II, socialism, the period of normalization, and several architectural modifications up to the present day.

Photo 1. The First Neolog Synagogue in Prešov (originally orthodox) that together with a large part of the town burnt down in a fire on 6th May 1887

Orthodox Judaism

Orthodox Judaism emerged at the end of the 18th century as a reaction to the Haskalah, which introduced ideas about changing the traditional existence of Jews. The response manifested either in assimilation or complete rejection of the Enlightenment. Many Jews accepted the

Enlightenment but sought integration rather than assimilation. Another stance had a nationalistic character. Orthodox Jews place the Torah at the forefront of their lives because it contains God's word, which is irrevocable and unchangeable. They are obliged to observe the 613 mitzvot (commandments) of the Torah, study the Torah daily, and pray three times a day. They strictly observe the Sabbath and kashrut (dietary laws). Worship services in synagogues are conducted separately; women sit apart or in an upstairs gallery so men do not see them and become unnecessarily distracted during prayer. Rabbis usually have only traditional Jewish education, and services are conducted in Hebrew.

Within Orthodox Judaism, there are ultra-Orthodox Jews known as *Haredim*. This term derives from the Hebrew word *charada*, meaning fear or trembling. This group encompasses various directions but is united by a deep, even fundamentalist adherence to the principles of Halacha and the rejection of more liberal and modern interpretations. One of the fundamental characteristics of this community is its voluntary social and cultural segregation. In Israel, they live in neighborhoods and towns separate from other Israelis; education is purely ritualistic, and both men and women are exempt from compulsory military service.

Conservative Judaism represents a middle path between Orthodox and Reform Judaism, pioneered by the aforementioned Zacharias Frankel. Most European Jews disliked the radical changes introduced by Reform Judaism; they felt innovations in Judaism were necessary but wanted to maintain more traditions. They sought to preserve as much of the religious tradition as possible because, in their view, religious law ensured the cohesion of Judaism. Thus emerged a movement that observed dietary and Sabbath laws, though not as strictly as the Orthodox branch. An important figure in Conservative Judaism was Solomon Schechter, who emphasized adherence to tradition with only minor adjustments. In 1913, he founded an organization in the United States that unites Jewish communities of Conservative Judaism—the United Synagogue of Conservative Judaism (USCJ). While Conservative Judaism places emphasis on the Hebrew language, it strives to merge Jewish culture with the national cultures of the countries in which each diaspora exists. Most supporters of the Conservative branch live in the United States and support Zionism and the State of Israel.

Under the influence of the Hungarian aristocracy, Jews from Moravia, Galicia, Bukovina, and Lower Austria migrated to Hungary. Bratislava became the center of Hungarian Jewish Orthodoxy under the leadership of the famous Rabbi Moses Schreiber, known as Chatam Sofer. Gradual integration most benefited the reformed Neolog branch of Judaism, which actively

pursued this direction even in the political arena. After World War I and the establishment of Czechoslovakia, Jews accepted the government's effort to introduce Jewish nationality as a concept of national affiliation. The Jewish national movement sought to unite the Jewish population on national principles.

The establishment date of the Neolog Jewish Religious Community in Prešov is linked to the aforementioned Hungarian Jewish Congress in Pest, held at the turn of 1868/1869. At the congress, the still unified Jewish Religious Community in Prešov was represented by Dr. M. Austerlitz, who was the rabbi in Prešov, and Jewish activist and merchant Leo Holländer.

Through these two members, the Jewish community became quite well integrated in Prešov, partly because both were leading figures in progressive Judaism, social progress, and general development. This direction of the Jewish Religious Community in Prešov led to a considerable increase in membership – exceeding a thousand members and improved their social standing in the city. However, it also heightened tensions within the community between progressive Judaism and traditional Orthodox Judaism, which also had a significant presence in Prešov. Dr. Majer Austerlitz and merchant Leo Holländer participated in the Hungarian Jewish Congress in Pest as representatives of the Jewish Religious Community in Prešov. Leo Holländer became the spokesperson for the progressive wing at the congress and, after the separation of liberally oriented Jewish communities, served as the interim chairman of the newly formed confessional organization of Neolog religious communities. For the same reason, the Jewish Religious Community in Prešov joined the Neolog branch of Judaism.

Due to existing ideological diversity and increasing tensions between liberal progressive Judaism and classical Orthodox Judaism, a division occurred within the Jewish Religious Community in Prešov. In 1871, 46 Orthodox families separated to form the independent Orthodox Jewish Religious Community in Prešov. This community fell under the jurisdiction of the rabbinate in Šarišské Lúky, led by Rabbi Juda Léb Jules, with Herman Henrich Reikowits serving as its chairman. The community consisted mainly of traditional Ashkenazi and Hasidic Jews, immigrants from surrounding villages, and migrants from nearby Galicia.

The existing Neolog Jewish Religious Community in Prešov, supported by the confessional organization of Neolog religious communities in Hungary, developed relatively quickly. "In 1876, a Neolog cemetery was established, and somewhat later, a new, modern building for a Neolog public school with Hungarian as the language of instruction was constructed. It was

attended by about 150 boys and girls." At the end of the 19th century, the chairmen of the Neolog Jewish Religious Community in Prešov were Dr. Leopold Glück, Dr. Adolf Propper, and Dr. Marek Ferbstein. The community had established standard auxiliary organizations such as Chevra Kadisha (Burial Society), the Jewish Women's Association, Malbish Arumim (Clothing the Naked), and Bikur Cholim (Visiting the Sick). These organizations primarily supported socially disadvantaged members of the community. Examples include the establishment of a shelter for the poor and a soup kitchen.

Neolog Synagogue (new) Prešov, Konštantínova Street 7, Prešov

The new Neolog synagogue on the eastern side of Konštantínova Street, currently at No. 7, 08001 Prešov, Slovakia, was built in 1888. Since the original older Orthodox synagogue, later used as a Neolog synagogue, burned down in 1887 – at a cost of 40,000 forints at the time and with significant intervention from the aforementioned merchant Leo Holländer and a financial collection in England (financial support was also provided by Prešov Rabbi Dr. Marek Salomon Schiller-Szinessy, the first rabbi of the Prešov Jewish Religious Community, who was then living in exile in England where he organized a collection), a new synagogue was built on the same site according to the design and plans of Edmund Garai in the Moorish style.

The building has a three-aisle layout, a T-shaped floor plan, and is two stories high. H. Gasth and A. Martinelli are also cited as architects involved in its construction. It is a hall-type structure with galleries. The solid building was constructed of bricks and features a Romanesque-styled interior, mainly with cross vaults. The main hall contains six columns that divide the space into three parts, with an interior height of 12 meters. The synagogue's floor plan measures 21 by 15 meters, and the building is designed in the Moorish style.

Above the entrance was a relatively tall tower topped with an onion-shaped dome in the style of Byzantine churches. The building underwent modifications in 1948. "It was built of bricks as a three-nave structure. It served the needs of Neolog Jews until 1942. After World War II, most of the interior furnishings were transferred to the Orthodox synagogue. In 1948, the building was nationalized. The new users demolished the tower and turrets, modified the roof, and replaced the circular windows with rectangular ones. A secondary ceiling was installed at the level of the balcony and galleries, dividing the building into two floors. The facades of the Neolog synagogue and the school were reconstructed after the year 2000."

Photo 2. New Neolog Jewish synagogue in Prešov and its interior

The Neolog Jewish community in Prešov in the 20th Century

The community predominantly used the Hungarian language, which naturally led them to participate in the activities of cultural associations and institutions throughout Hungary within the network of Neolog Jewish religious communities. The Neolog Jewish Religious Community garnered special attention in 1910 when the emperor awarded Chief Rabbi Dr. Majer Austerlitz the "Golden Cross" on the occasion of his 50th anniversary of service in Prešov. Rabbi Dr. Majer Austerlitz died in 1913, and following his death, the position of rabbi remained vacant for a considerable time.

According to data from 1921, the Neolog Jewish Religious Community had about 1,250 members, representing approximately 220 family units paying the religious tax. At that time, the community's leaders and officials included: Dr. Jozef Propper, later Dr. Elek Zahler, followed by Dr. Teofil Rosenberg, and then Ing. Eugen Bárkany – Chairman of the Jewish Community; Bernád Nagy – Secretary of the Community; Dr. Moses Schlesinger – Interim Spiritual Administrator; Šimon Hertzka – Administrator of the Neolog Synagogue; Samuel Gottschall – Chief Cantor in the Neolog Synagogue; Izidor Schwartz – School Principal and Chairman of the Association of Jewish Teachers in Slovakia.

The Neolog religious community in 1921 had approximately 1,250 members, with around 220 heads of families paying the church tax, and its budget was roughly 85,000 Kč. The head of the community was Dr. Jozef Propper, followed by Dr. Elek (Alexius) Zahler. The secretary was Bernát Nagy, the temporary spiritual leader was Dr. Moses Schlesinger, the synagogue manager was Šimon Hertzka, and the chief cantor in the Neolog synagogue was Samuel Gottschall. The community had five employees and owned two synagogues, a cemetery, and other religious buildings. The five-grade Neolog elementary school, with instruction in Slovak, was attended by about 130 students. The school director, Izidor Schwartz, was also the head of the Jewish Teachers' Association in Slovakia. In 1926, the prominent spiritual leader, Dr. Dezider Klein, became the chief Neolog rabbi. After his death in 1932, the position of Neolog rabbi remained vacant until the dissolution of the Neolog community. For several years, its spiritual leader was the cantor Samuel Gottschall. In 1928, the Neolog religious community joined the newly established organization Ješurun. During the 1930s, after Dr. Elek (Alexius) Zahler, well-known lawyers Dr. J. Sonnenschein and Dr. Teofil Rosenberg led the Neolog community. Marek Rosenberg, followed by Dr. Ľudovít Goldberger, who also chaired the School Commission, was the head of the Chevra Kadiša society.

Charitable organizations such as Debora (1926), the Jewish Women's Association led by Teofil Rosenberg's wife, Bikur Cholim, and Gmilut Chesed took care of the socially disadvantaged members of the community. Dr. Jozef Propper significantly supported the community's social activities. Under his initiative and with his contribution, a retirement home was also built. In the 1920s, at the initiative of engineer Eugen Bárkány and Dr. Teodor Austerlitz, the first and only Jewish museum in Slovakia was founded in Prešov. The museum's exhibition was initially housed in an old prayer room and, from 1931, in an old tower called Kumšt. Two Jewish weekly newspapers were published in Prešov, both of which had readers across Slovakia. The editor of the orthodox-oriented *Jüdische Nachrichten* was Samuel Reiner, while the Hungarian liberal weekly *Új Világ* was published and edited by Artúr Splényi.

Zionism had its supporters in Prešov as early as the beginning of the 20th century. The local branch of the Zionist movement was very active, even though only about 10% of the Jewish population was involved. Neither of the religious communities' leaderships embraced Zionism. The head of the local Zionist branch was Dr. Karol Ferbstein. Together with Hermann Lichtig, he became a member of the leadership of the Union of Zionists in Czechoslovakia and participated in international Zionist congresses. The largest Zionist faction was the local branch of the Women's International Zionist Organization (WIZO), and since 1926, the girls'

association Debora had been active as well.

Most of the Orthodox Jews were organized in the religious association Aguat Jisrael. On the other hand, many members of the Neolog community sought to assimilate with the majority society. The first Zionist youth movement in Prešov, Hašomer Kadima (later renamed Hašomer Hacair), was founded in 1924 and had about 100 members. The Hašomer Hacair movement opened a hachshara (preparation farm for emigration to Palestine) in Prešov. Many of its members emigrated to Palestine before World War II and became co-founders of kibbutzim. One of the movement's prominent figures, Tibor Rosenberg, became a member of the national leadership of Hašomer Hacair in Slovakia. Later, branches of the Maccabi Hacair, Betar, and the religious youth movement Bne Akiva were established. Bne Akiva held a national congress in December 1931, attended by delegates from across Czechoslovakia and Palestine.

In 1922, the Maccabi sports association established a branch in Prešov. It had many members from different layers of society and trained several notable athletes. The organization also engaged in cultural and social activities.

In the 1930s, there were around 4,000 registered Jewish residents in Prešov. In 1930, 1,702 of them (42.9%) identified as Jewish by nationality, approximately 50% as Czechoslovak, and the remainder as Hungarian or other nationalities. In the 1928 municipal elections, the Jewish Party received 1,355 votes, about 18% of the total, making it the second strongest party in the city. Its candidate, Dr. Karol Ferbstein, was elected as deputy mayor.

In November 1935, Prešov hosted the regional conference of the Jewish Party, where discussions included the plight of Jews in Nazi Germany. Prešov residents Dr. Zigmund Neuwirth and Hermann Lichtig became members of the presidency of the Jewish Party in Slovakia. At that time, the local branch had about 300 members paying membership fees.

The Jewish Artisan Party was also represented in the municipal council, primarily supported by Orthodox Jews. In the 1920s and early 1930s, Jewish parties had eight representatives in the municipal council and three in the regional council. Other Jews represented different parties in the municipal council. Dr. Jozef Eger was deputy mayor, Dr. B. Müller was regional prosecutor, Dr. Aladár Böhm was city prosecutor and auditor, Dr. Zigmund Neuwirth was district physician, Dr. J. Horowitz was court physician, and Dr. Adolf Propper was president of the legal bar. Dr. J. Horowitz also led the sports association ETVE (Eperjesi Torna és Vívó Egylet), among whose founders were several Jews.

Müller and Grosswirth were the owners of a brewery, while Samuel and Grossmann owned a factory for the production of stoves and ovens. Jews owned several distilleries (Schwartz and Glasner), two brickyards (Emanuel Gellért and Ernest Herz), a factory for producing concrete components, and smaller businesses in wood processing (Sáfrán and Friedmann), ironworks (Július Moskovits), and agricultural products. In Prešov, there were 31 Jewish lawyers, 14 doctors, as well as engineers, pharmacists, builders, dental technicians, and both private and public officials. Most Jews belonged to the middle class, though several families were dependent on the support of charitable organizations.

The Neolog Jewish Religious Community employed the first five individuals as community staff. The community owned two Neolog synagogues, a cemetery, and other necessary facilities for religious practices. In the community's development, additional Jewish social associations emerged, such as Deborah (1926) and Gmilut Chasadim, along with the construction of a retirement home. The progressive branch of Judaism also invested in education, and at the initiative of Eugen Bárkany and Dr. Teodor Austerlitz, the only Jewish museum in Slovakia was established.

Photo 3. The Neolog Synagogue in Prešov (st. Konštantínova 7, Prešov)

The synagogue and the adjacent original Neolog school were declared a national cultural monument in 1963 and are located within the Municipal Heritage Reserve of the city of Prešov.

The events during the Slovak State profoundly affected the entire Jewish community in Prešov and its surroundings. Jews were evicted from Main Street in Prešov, excluded from economic life, and in 1942, like most of the Jewish population, deported to concentration camps. After the war, several Jews returned to Prešov and re-established a unified Jewish religious community, which operates to this day.

The Neolog Synagogue in Prešov (st. Konštantínova 7, Prešov) was completely destroyed and ruined during the Second World War and it never served its purpose again. The synagogue was nationalized; its towers were removed, and it was completely rebuilt for commercial purposes. So, the synagogue lost its original architectural shape and interior decoration as well as its function in the Jewish community in Prešov.

Bibliography

1. Amir G., *Prešov – osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava, SNM, 2004.
2. Bárkány E., Dojč L., *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, Vesna, 1991.
3. Borský M., *Synagogue architecture in Slovakia: a memorial landscape of a lost community*. Bratislava : Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007.
4. Cambel S., *Dejiny Slovenska. Zväzok III*. Bratislava: Veda, 1992.
5. Encyklopédia židovských náboženských obcí L – R. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2010.
6. Franek J., *Judaizmus*. Bratislava, Archa, 1991.
7. Kolektív autorov: *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok druhý*. Bratislava: 1968.
8. Konya P., *Michalovská synoda v kontexte vývinu uhorských židov v 19. storočí*. In: Konyová A. (ed.): *Osobitosti konfesijného vývinu východného Slovenska v rannom novoveku*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015.
9. Koprivňaková J., *Galicja Żydowska pod koniec XVIII wieku – między rabinizmem a chasydyzmem*. s. 97. In: *Chasydyzm Polski*. Jaroslaw – Prešov: Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, Prešovská univerzita v Prešove. Prešov – „Pro Communio”, 2014.
10. Kónya P., Landa D., *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov : PVT a. s. Bratislava divízia Prešov pre ŽNO Prešov, 1995.

11. Kónya P., Landa D., *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov, PVT a. s. Bratislava divízia Prešov pre ŽNO Prešov, 1995.
12. Kónya P., *Prešov v protihabsburských povstaniach koncom 17. a na začiatku 18. storočia*. In: *Historický časopis*. Bratislava, SAV, 1992, č. 2.
13. Kónya P., *Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013.
14. Landa D., *Storočnica 1897–1997*. Venované životu a práci Židov v Šariši v posledných troch storočiach. Prešov, ŽNO, 1997.
15. Marszałek R., Drozd S., *Degradacja pojęcia godności człowieka w kontekście wartości życia*. In: *Spoleczeństwo-kultura-wartości*. Międzynarodowa seria wydawnicza, Sanok 2021.
16. Orosová M. (ed.), Bárkány E., *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017.
17. SADEK, V.: *Židovské dějiny a myšlení od biblických dob do současnosti*. In: *Židé – dějiny a kultura*. Praha, Helvetica & Tempora, 2005.
18. Slovenský bibliografický slovník. Martin, Matica Slovenská, 1992.
19. Švorc, P., Derfiňák P., *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, FF, 2014.
20. Švorc P., a kol.: *Sprievodca po historickom Prešove*. Prešov, Universum Prešov, 1997.
21. Švorc P., a kol.: *Sprievodca po sakrálnych pamiatkach a cirkevnom živote Prešova*. Prešov, Universum Prešov, 1999.
22. Zajac J., *Aktualizačný list: neologická synagóga Prešov (rkp.), 2002. Neologická synagóga je zapísaná v ÚZPF od roku 1963 a neologická škola od roku 2000 pod rovnakým číslom*. In: OROSOVÁ, M. (ed.): BÁRKÁNY, E.: *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017.

Kostol sv. Jozefa v Breznici v okrese Stropkov

Summary

The village of Breznica, located on the left bank of the Ondava River in the historical territory of Zemplín County, a few kilometres from the district town of Stropkov, in the north-east of Slovakia, has transitioned from the feudal system, the connection of the serf to the soil of the landlord, to the current democratic system. Its dominant feature was the walled Roman Catholic Church of St. Joseph and the now non-existent residence of the administrators of the noblemen's estates – the curia. Mainly Slovak population of Roman Catholic religion settled in the place, which sources named as Veľká Breznica, one of the oldest and largest villages by population in the Stropkov district.

Keywords: Breznica. St. Joseph. St. Kozma and Damian. Stropkov. Church.

Abstrakt

Obec Breznica, nachádzajúca sa na ľavom brehu rieky Ondavy na historickom území Zemplínskej župy, pár kilometrov od okresného mesta Stropkov, na severovýchode územia Slovenska, prešla od feudálneho systému, pripútania poddaného k pôde zemepána, až k súčasnému demokratickému zriadeniu. Jej dominantou sa stal murovaný rímskokatolícky Kostol sv. Jozefa a už dnes neexistujúce sídlo správcov šľachtických majetkov – kúria. Prevažne slovenské obyvateľstvo rímskokatolíckeho vierovyznania sa usadilo na mieste, ktoré pramene pomenúvali ako Veľká Breznica, jedna z najstarších a najväčších obcí počtom obyvateľov v okrese Stropkov.

Kľúčové slová: Breznica. Sv. Jozef. Sv. Kozma a Damián. Stropkov. Kostol

Úvod

V Breznici, v okrese Stropkov dnes stojí jediná sakrálna stavba, murovaný rímskokatolícky kostol zasvätený svätému Jozefovi. Odkedy sa v obci viedol duchovný život, by mohli prezradiť písomné pramene, uložené vo Vatikánskom apoštolskom archíve (predtým Vatikánsky tajný archív). Doklady z tohto kraja sa v dôležitom zdroji informácií pre Slovensko, a to v súpise pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337, nenachádzajú. Pápežskí vyslanci sa na toto územie nedostali, alebo sa tu žiadne väčšie kostoly, odvádzajúce desiatky, nenachádzali. Je možné, že stropkovský kostol bol v tom čase vo výstavbe, ako pokračovateľ nejakej staršej stavby alebo ešte neexistoval. Prvé priame doklady o stropkovskom farskom kostole (dnes Kostol Najsvätejšieho Tela Pána) pochádzajú z polovice 15. storočia. Už v rokoch 1492–1496 bol písomne doložený ako dekanský kostol Vranovsko-stropkovského vicearcidiakonátu Jágorského biskupstva. V tom čase k nemu patrilo 29 farských kostolov, medzi nimi aj kostol v Breznici.²⁹⁶ Vieme konštatovať, že prvá písomná správa o farnosti pochádza z roku 1496. Dňa 18 marca uvedeného roku, za pontifikátu Alexandra VI., bol Martin, syn Briga, kňaz z Breznice v Jágorskej diecéze, povýšený (ordinovaný) biskupom Jošmom z Ascoli Puglia na subdiakona, (*Martinus Brigii, plebanus de Bresa, dioecesis de Agriensis, a Iosua, episcopo Asculanus, ad subdiaconatus sacrum ordinem fuit promotus*). To znamená, že prijal prvú kňazskú sviatosť, podľa kanonického práva ešte nebol kňazom, ale klerikom, čo mu umožňovalo viesť farnosť, krstiť a kázať.²⁹⁷ Na základe vyššie uvedených informácií možno dedukovať, že v 15. storočí stál v obci kostol, ktorý bol podľa nasledujúcich správ zasvätený sv. Kozmovi a Damiánovi. Toto je jediná priama písomná zmienka o kostole v Breznici do polovice 18. storočia.

Pod patronátom sv. Kozmu a Damiána

Najviac písomných správ o počiatkoch cirkevného života v Breznici sa nachádza v Arcidiecéznom archíve v Košiciach, ako napríklad prvá kanonická vizitácia, ktorú vykonal jágorský biskup František Barkóczy v dňoch 15–17. júla 1749. Z nej sa dozvedáme, že k stropkovskej farnosti patrili filiálne kostoly v Breznici, Turanoch nad Ondavou, Kelči a Chotči. Všetky boli postavené z dreva a stav týchto filiálok bol biedny. Breznica bola od stropkovského farského kostola vzdialená štvrt' míle a filiálka disponovala vtedy nezasiatymi desiatimi jutrami

---

²⁹⁶ BEŇKO, J. a kol. *Stropkov*. Martin: Gradus, 1994, s. 30.

²⁹⁷ RÁBIK, V. *Monumenta Vaticana Slovaciae - Tomus 4. Camera apostolica I (Libri formatarum 1425–1524)*. Trnava Filozofická fakulta TU, 2014, č. 265, s. 199.

ornej pôdy (približne 45 ha) a lúkami s výmerou 21 prútov (približne 65 metrov), z ktorých im plynuli príjmy.²⁹⁸ Brezničania, ktorí patrili do Bratstva svätého škapuliara, chodili do stropkovského farského kostola. Práve v ňom bol silný mariánsky kult a Stropkov bol najstarším pútnickým miestom, kde sa od roku 1669 uctievala Panna Mária Škapuliarska.

Hoci kanonická vizitácia je skúpa na informácie o breznicej filiálke, Mikuláš Augustíni, františkánsky gvardián zanechal z roku 1748 dokumenty, poskytujúce viaceré nové informácie z polovice 18. storočia. Uvádza, že drevený Kostol sv. Kozmu a Damiána bol postavený dávno a nikto nevedel, kedy to presne bolo. Ku kostolu patrila drevená zvonica s dvoma zvonmi a v kostole bol starodávny oltár. Inventár kostola predstavoval jeden strieborný kalich s paténou, kazula so štólou, tri obrusy na oltár, tri prikrývky nad kalichy, jeden misál, jeden prenosný oltár a jeden zvonček. Kostol disponoval ornou pôdou a lúkami, z ktorých plynuli kostolu príjmy. Tento výnos bol ohodnotený na sumu 11 zlatých a 18 denárov. V Breznici sa v tom čase nachádzalo 112 rímskokatolíkov, z nich 27 detí, päť gréckokatolíkov a dvaja luteráni. Farníci boli podľa správcu farnosti zbožní a dobrí ľudia, hovoriaci slovenským jazykom. Každoročne odovzdávali farnosti od jednej usadlosti korec žita a ovsa (asi 50 kg), sliepky a sedem vozov dreva na oheň. Plnomocné odpustky bolo možné získať na sviatok sv. Kozmu a Damiána (26. septembra), na sedem rokov. Bohoslužby mali na sviatok Narodenia Pána, na Turíce, na sviatok sv. Kozmu a Damiána, a v akúkoľvek štvrtú nedeľu počas roka. V obci pôsobila aj jedna babica.²⁹⁹

Od začiatku 17. storočia do roku 1767 spravovali stropkovskú farnosť minoriti a františkánski gvardiáni, ktorí sa starali aj o Breznicu, Radomu, Turany nad Ondavou, Stročín, Tisinec a Chotču. Svetský kňaz prišiel do farnosti, po dohode majiteľov panstva, šľachticov Petheóvcov, s mešťanmi a jágerským biskupom, 25. januára 1767. Bol ním kňaz Michal Novák (predtým farár v Dobrej).³⁰⁰

Dňa 30. apríla 1773 správca farnosti Ján Nepomuk Fritz napísal list, v ktorom stálo, že breznickému kostolu mal byť venovaný hodnotný dar, monštrancia z Viedne, vyčíslená na

---

²⁹⁸ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Visitatio canonica parochiae Stropkoviensis 1749*.

²⁹⁹ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Stropkoviensis*, č. 6/1748; ZUBKO, P. *Zemplínski a abovskí uniati v Barkóczyho vizitácii: gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia*. Ružomberok: Verbum, 2013, s. 59.

³⁰⁰ SEDLÁK, P. *Kresťanstvo na území Košického arcibiskupstva (od počiatkov do roku 1804)*. Prešov: vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 140; ŠMAJDA, E. *Bratstvo Preblahoslavennej Panny Márie Karmelskej v Stropkove – 350 rokov (1669–2019)*. Stropkov: Mesto Stropkov, 2019, s. 55–56.

sumu tridsať rýnskych zlatých, ktorá existuje dodnes.³⁰¹

Druhú kanonickú vizitáciu farnosti vykonal jágerský biskup Karol Esterházi 16. júla 1773, ktorá bolo o niečo podrobnejšia. V celej farnosti bolo 1 428 zbožných a 532 menej zbožných rímskokatolíkov, z toho bolo v Breznici 240 schopných spovede, 93 spovede neschopných (deti do 12 rokov) katolíkov a desať Židov. O breznickom kostole sa dozvedáme, že bol drevený a od stropkovského vzdialený hodinu cesty. Hovorilo sa, že kedysi bol postavený na náklady istého zbožného švábskeho dievčaťa (svevskej panny).³⁰² Švábsko bolo historickým krajom v dnešnom Nemecku a pravdepodobne išlo o akýchsi osadníkov, ktorí sa zaslúžili o vybudovanie breznického kostola. Zasvätený bol sv. Kozmovi a Damiánovi a táto filiálka nemala žiadne relikvie. V interiéri sa nachádzal jeden nepoškodený chránený oltár a dva malé oltáriky. Svätená voda či oleje sa nachádzali v cínovej schránke, uloženej v skrinke v sakristii. Vtedajší stav tohto kostola bol oproti ostatným najviac chvályhodný. Sakristia sa nachádzala v pravej časti kostola, bola úzka, skromná. Nachádzali sa v nej dve skrine, jedna z nich určená na rúcha, ďalej obyčajné kreslo, pohodlné lavice po oboch stranách, dve červené zástavy a jedna čierna, dva kríže s ukrižovaným Kristom, socha zmŕtvychvstania Pána a ďalších sedem svätých a päť obrazov na stenách. Inventár bohoslužobných predmetov predstavovali: zvnútra pozlátený strieborný kalich s paténou, drevený obradný kríž (pacifikál), tri páry drevených svietnikov, medená kadidelnica s kadidlom, cínová nádoba na posvätné tekutiny, závesné medené lampáše, jeden pár džbánikov, dva zvončeky, kropenička, vankúš, nádoba na uchovávanie svätenej vody, tri jednoduché liturgické rúcha (jedno červeno-zelené, druhé pestrofarebné a tretie čierne), iné štyri biele rúcha, tri liturgické košele bielej farby, osem humerálov, dve hrubé šnúry v tvare povrazu na podkasanie kňazského rúcha, šesť korporálov, tri štvorcové obrúsky na prikrytie kalicha, 16 plátených obrúskov na utieranie kalicha po prijímaní Sviatosti oltárnej, šesť látok na utieranie rúk, šesť obrusov, ozdobný oltárny záves, nepoškodený prenosný oltár, dva staršie misály, zodraný Rituál, kniha evanjelií, Katechéza a dva kusy látok na kalichy. Stav spravovaných peňazí breznického kostola bol 48 zlatých a 36 denárov, mimo poskytnutých 30 zlatých na monštranciu (Chotča a Turany disponovali väčšími finančnými prostriedkami, najmenej mala Nižná Olšava). Pri otázke, aké kríže či sochy sa vo farnosti nachádzajú, bolo uvedené, že pri ceste do Breznice boli dve sochy s ikonami Panny Márie, jedna z nich stála pri

---

³⁰¹ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztropkoviensis*, č. 13/1773.

³⁰² SEDLÁK, P. *Kresťanstvo na území Košického arcibiskupstva (od počiatkov do roku 1804)*. Prešov: vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 233.

potoku a drevené kríže sa nachádzali na cintoríne a pri kostole.³⁰³

Z kanonickej vizitácie vyplýva, že ešte v roku 1773 stál v Breznici drevený kostol zasvätený sv. Kozmovi a Damiánovi, nie murovaný Kostol sv. Jozefa. Doteraz sa vo všetkých materiáloch, knižných publikáciách či pamiatkových výskumoch uvádzal rok 1763, v ktorom prebiehala výstavba murovaného kostola. Tento rok prvýkrát uviedol stropkovský poštmajster Ede Unghváry v najstaršej monografii mesta Stropkov z roku 1912.³⁰⁴ Nasledujúce písomné pramene dokumentujú skutočnú časovú fázu výstavby murovanej sakrálnej budovy.

Výstavba Kostola sv. Jozefa

Prvé zmienky o kamennom kostole v Breznici sa zachovali z 21. augusta 1775. Vtedy stropkovský farár Ján Nepomuk Fritz napísal list jágerskému biskupovi, v ktorom stálo, že na stavbu nového kostola v Breznici bolo s Božou pomocou nazvážané dostatočné množstvo kameňa a vypálený dostatok vápna na základy. Brezničania zakrátko skončili s poľnými prácami, zdalo sa, že nezostávalo nič iné, než aby najvznešenejší pán biskup udelil svoj súhlas so stavbou. Preto týmto najponíženejším listom správcu stropkovskej farnosti, ako sám napísal, spolu so spomínanými obyvateľmi, na kolenách prosil najvznešenejšieho pána preláta, nech im ráči dať svoje povolenie, aby mohli toto sväté dielo šťastne začať, šťastnejšie v ňom pokračovať a najšťastnejšie ho završiť; a to tým radostnejšie, že vznešená a zbožná pani Zuzana Barkóczyová z Pavloviec, keď videla pripravenú kopu kameňa, aby ešte viac povzbudila duše Brezničanov, sľúbila darovať na väčší oltár, ktorý už kúpila za vlastné peniaze, obraz sv. Jozefa, pestúna Spasiteľa (ktorému žiadali zasvätiť tento kostol). Horlivosť a štedrosť tejto dobrotivej grófky sa odrážala nielen v tom, že dňa 16. júla darovala stropkovskému farskému kostolu nový ornát, pluviál a albu, ale sľúbila zaplatiť 150 zlatých za murárske práce pri oprave sakristie. Učinila tak na základe toho, že bola členkou Bratstva svätého škapuliara. Hoci breznickí obyvatelia kvôli odopieraniu biskupského desiatku nie sú hodní prijať povolenie slobodnej stavby kostola, s ohľadom na dobrotivú grófku, ako aj na to, aby u nich odkladanie žiadaného povolenia nevyvolalo nový odpor, Ján Fritz najponíženejšie prosil o čo najrýchlejšie udelenie spomínaného povolenia.³⁰⁵ Poznáme tiež meno prvého fundátora nového kostola, ktorým bol Ján Onduv. Zomrel v júni 1774 vo veku 56 rokov a na kamenný kostol ešte pred svojou smrťou

---

³⁰³ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Visitatio canonica parochiae Stropkoviensis 1773*.

³⁰⁴ UNGHVÁRY, E. *Sztrópó és Várának története*. Huszt, 1912, s. 75; HIŠEM, C. *Prehľadné dejiny Košickej arcidiecézy*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2010, s. 83, 271.

³⁰⁵ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Stropkoviensis*, č. 13/1775.

prispel určitou finančnou čiastkou.

Následne správca farnosti už 30. januára 1776 predložil Jeho Excelencii na schválenie alebo zamietnutie, či skôr na úpravu, ak nebude vyhovujúci, vyžiadaný nákras budúceho kostola v Breznici, ktorý vypracoval Talian Dominik Gylardi, ktorý sa zdržiaval v Pavlovciach. Ján Fritz ďalej v liste uviedol, že tak robil s duchom ochotným a poddaným, avšak nemálo znepokojeným, pretože menovaný majster sa nehanbil za prácu na kostole žiadať 850 rýnskych zlatých, teda za siahu (1,89 m) 2 rýnske zlaté a 30 denárov. Núkal sa tiež iný murársky majster nemeckej národnosti, menom Tomáš Scheling, o poznanie láskavejši, lebo za jednu siahu žiadal 1 rýnsky zlatý a 42 denárov. Navyše sľuboval, že prácu vykoná dôkladnejšie, než je zakreslené v predloženom náčrte. Napokon bol správcovi odporúčaný aj tretí, v Prešove sídliači majster, ktorý by sa uspokojil s nižšou cenou. Ján mal však veľké obavy, že jeho práca by nebola dostatočne kvalitná a trvácna. Navrhoval prijať návrh Tomáša Schelinga, skutočne zbožného a milosrdného, a čakal na schválenie biskupstva. Finančné možnosti filiálky boli biedne a na stavbu kostola mali len 300 rýnskych zlatých. Zároveň týmto Ján prosil o vydanie prosebnej listiny, aby verní kresťania prispeli na toto dielo. Vkladajúc pevnú nádej v dobrotivosť Jeho Excelencie, v nedávno postavenom dome na pozemku budúceho kostola, usadili zbožného žobráka Juraja Rajka, ktorý už od okoloidúcich ľudí pre breznický kostol vyžobral viac než 15 rýnskych zlatých.³⁰⁶ Juraj zomrel 17. júna 1798 vo veku 67 rokov. Náčrt spomínaný v tomto liste sa v archívnych dokumentoch nezachoval.

Dôležitá správa o oboch breznických kostoloch pochádza zo 17. júna 1776. V tomto liste Ján Fritz napísal, že v breznickej filii bol z milosti Jeho Excelencie zbúraný starý drevený Kostol sv. Kozmu a Damiána a položené kamenné základy nového kostola (na tom istom mieste), avšak veriaci nemali kde počúvať bohoslužby. Následne správca biskupovi navrhol a zároveň ho prosil o povolenie, aby sa omše slúžili vo zvonici na cintoríne, z ktorej by sa vytvorila provizórna kaplnka, keďže nie všetci obyvatelia mali možnosť prísť do farského kostola v Stropkove. Pokračoval slovami, že zem, do ktorej sa mali položiť základy sakristie, zostala dosiaľ nedotknutá, pretože na tomto mieste bolo pochované telo akéhosi muža zomrelého pred tromi rokmi. Preto Ján ponížene prosil o usmernenie, či by bolo dovolené a či by nebolo na pohoršenie ľudu, ak by dal mŕtveho preniesť na iné miesto. Ďalej sa biskupa pýtal, či by sám mohol požehnať základný kameň nového Kostola sv. Jozefa, alebo by to bolo milostivo zverené veľadôstojnému dištriktuálnemu vicearcidiakonovi. Zo znenia tohto listu sa dá usudzovať, že

---

³⁰⁶ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztropkoviensis*, č. 31/1776.

kamenný Kostol sv. Jozefa stavali veriaci svojpomocne dlhší čas a jeho dokončenie zavŕšili v nasledujúcich rokoch 18. storočia. Kostol sv. Jozefa bol vybudovaný na mieste starého dreveného kostola, pri ktorom sa nachádzal starší cintorín (predchodca obecného, hoci nevieme, odkedy sa na ňom pochovávalo). Na druhej strane však nie je nezvyčajným javom, že blízko kostola boli pochovávaní jednotlivci. Podobný prípad je pri farskom kostole v Stropkove. Takto v roku 1773 pochovali pri Kostole sv. Kozmu a Damiána muža neznámej identity. Podľa úmrtných matričných záznamov zomreli v danom roku štyria dospelí Brezničania vo veku od 30 do 70 rokov. Boli nimi Martin Múdry (30), cudzinec Juraj Novotňák (45), Pavol Krajník (45) a Šimon Čonka (70).³⁰⁷

O šesť rokov neskôr, 25. októbra 1782, prosil Ján Fritz Jeho Excelenciu, skrze veľadôstojného vicearcidiakona o akt požehnanie nového kostola postaveného zo zbierok miestnych veriacich a vlastnými silami.³⁰⁸ Podľa neskorších informácií z kanonickej vizitácie 1816 zisťujeme, že bol požehnaný dištriktuálnym vicearcidiakonom Adamom Hodermanom, pochádzajúcim zo Zborova, v roku 1783 pred jeho smrťou. Adam Hoderman bol v rokoch 1763 – 1768 správca farnosti v Ondavských Matiašovciach a v rokoch 1772 – 1773 pôsobil ako správca farnosti Sol'. Odtiaľ prišiel do Breznice už ako vicearcidiakon. Tam zomrel 24. novembra 1783 ako 56-ročný.³⁰⁹ Je zrejmé, že celkové dobudovanie kostola až po jeho posvätenie trvalo takmer päť rokov. Pri tejto príležitosti bol odliaty najstarší zvon vo zvonici zasvätený sv. Jozefovi, datovaný letopočtom 1783. V Breznici, ktorá bola vo vlastníctve grófa Jána Barkóczyho, sa v roku 1786 k rímskokatolíckej cirkvi hlásilo 390 obyvateľov. Gréckokatolícka cirkev mala farnosť v Miňovciach, ktorá bola vzdialená pol hodiny cesty od Breznice a v obci sa k tejto viere hlásilo 17 obyvateľov. Sčítanie ďalej uvádza, že v obci bolo osem Židov žijúcich v dvoch domácnostiach.³¹⁰

Ondrej Szabó vo veku 78 rokov vykonal vo farnosti dňa 14. septembra 1816 kanonickú vizitáciu. Biskup do vizitácie zaznamenal, že Breznica bola od Stropkova vzdialená hodinu a štvrt' cesty. Pokračoval, že Kostol sv. Jozefa postavili svojpomocne Brezničania, so štedrou pomocou vdovy, Zuzany Barkóczyovej z Pavloviec. Nebol biskupom konsekrovaný

---

³⁰⁷ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Prešove, fond *Zbierka cirkevných matrik, rímskokatolícka farnosť Stropkov, úmrtná matrika 1767–1820*, inv. č. 1182, s. 8–9.

³⁰⁸ Archiyum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztopkoviensis*, č. 31/1782.

³⁰⁹ LENČIŠ, Š. *Katalóg Košickej arcidiecézy*. Prešov: Michal Vaško, 2006, s. 304-305; ŠOLTÉS, P. *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesiónálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2009, s. 183.

³¹⁰ Podľa súpisov katolíckej cirkvi bolo v rokoch 1823 a 1825 v Breznici 15 Židov, v roku 1827 ich bolo 20. BARSÍ, J. *Magyarország történeti helységnévtára. Zemplén megye (1773–1808) II*. Budapest: Központi statisztikai hivatal, 1998, s. 373, 388, 406, 418.

(posvätený), ale požehnaný dištriktuálnym vicearcidiakonom Adamom Hodermanom. V sakristii sa nachádzal veľký oltár svätého Jozefa s bohostánkom, na ktorom boli cherubíni a v ľavej časti kostola bol menší bočný oltár sv. Anny. Stav sakristie a kostolného chóru bol naďalej vo vyhovujúcom stave, nachádzal sa tam šesťregistrový organ. Opis breznickkej filiálky pokračoval majetkami, ktoré už boli spomenuté. Pre sumarizáciu kostol nedisponoval žiadnymi pozemkami, lúkami či vinicami. Prislúchala k nemu polovičná sedliacka usadlosť. Fundácie nemal žiadne, pričom patril šľachticom Barkóczyovcom. Záverom opisu breznickkej filiálky bol inventár kostola, ktorý podrobnejšie spísali správcovia farnosti v nasledujúcich rokoch.³¹¹

Inventarizácia Kostola sv. Jozefa v 19. storočí

Správca stropkvskej farnosti Juraj Halász vykonal v roku 1828 inventarizáciu farnosti po predošlom kňazovi Matúšovi Prochádzkovi. V predchádzajúcich dvoch rokoch bol kostol opravovaný, konkrétnejšie jeho strecha.³¹² V breznickom Kostole sv. Jozefa sa nachádzalo viacero bohoslužobných predmetov (oblečenia, náčinia, kníh), podobne zapísaných v kanonickej vizitácii: pozlátená medená monštrancia, strieborný kalich, pozlátené medené cibórium, farebná kazula s príslušenstvom, biela kazula s hrubou šnúrou (cingulum) bez štóly, sviatočná fialová kazula, čierna kazula, zlatožltá a zelená prikrývka na kalich a iné predmety, dve kňazské rúcha a jedno pre františkánov, jedna biela liturgická košeľ (superpelícia) pre kňaza a jedna pre františkánov, tri prestieradlá na veľký oltár a jedno na menší, štyri humerály, dva staré misály, tri látky na utieranie rúk (manutergium), jeden rituál, slovenský evanjeliár, dve sklenené ampulky, postriebrená kadidelnica z mosadze s nádobou na kadidlo, kovový pacifikál, vreckový zvonček, čierna plachta na oltár, miska na cínový džbánik, kovový lampáš visiaci pred oltárom, medená nádoba na vodu, kropenička, tmavá prikrývka prikrývajúca malý oltár, pár malých misiek, cínová schránka, dve zelené zástavy a nakoniec jedna malá čierna pohrebná zástava.³¹³

Následne v máji 1829 boli spísané kontrakty (dohody) stropkvskej farnosti s obyvateľmi jednotlivých obcí, z ktorých plynuli pre farský kostol a filiálne kostoly príjmy. Na breznický kostol prispel okrem miestnych 19 obyvateľov aj stropkovský organista Karol Terna, predchádzajúci správca farnosti Matúš Prochádzka či správca šľachtických majetkov Michal

---

³¹¹ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Visitatio canonica parochiae Stropkoviensis 1816*.

³¹² Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Stropkoviensis*, č. 31/1828.

³¹³ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Stropkoviensis*, č. 17/1828.

Mišlej. Spolu činil príjem kostola 974, 45 zlatých.³¹⁴

Ďalší inventár spísal Jozef Surník v roku 1837. Oproti predchádzajúcemu inventáru uvádza nové bohoslužobné predmety (spolu 25 bodov), a to 14 väčších svietnikov a dva menšie, tri pohrebné misály, štyri obrazy, dva vyrezávané kríže a šesť drevených farebných sôch, obraz Panny Márie s dvoma malými drevenými svietnikmi, štyri zvony (z toho menšie dva na oltári), jeden kňazský klobúk (biret) a prvýkrát spomenutý šesťregistrový organ.³¹⁵ Nasledujúci inventár Juraja Neumera z roku 1839 uvádza tie isté bohoslužobné predmety a iné zariadenie kostola, spolu s dvoma zvonmi vo zvonici a šesťregistrovým organom.

Juraj Neumer po inventarizácii žiadal v máji 1847 biskupského vikára o dovoľenie posvätiť pozemky, ktoré zamýšľal pripojiť k cintorínom v Breznici a Chotči. Susediace pozemky s cintorínom mu na jeho žiadosť vyčlenili zemepáni. Kvôli vysokej úmrtnosti v posledných rokoch nebol na vtedajších cintorínoch dostatok miesta na pochovávanie.³¹⁶

V poradí štvrtú inventarizáciu farnosti vykonal na záver roka 1868 správca farnosti Anton Kasanický, avšak potvrdená bola 11. mája 1869 novým správcom Petrom Degróom. Inventár breznickej filiálky je rozdelený do siedmich bodov, ktoré opisujú stav kostola, bohoslužobné predmety, kňazské odevy, liturgické knihy, majetky a stav finančných prostriedkov. Podľa prvého bodu stál v obci murovaný Kostol sv. Jozefa, vnútri vlhký od blízkeho potoka, interiér kostola bol však vybielený a exteriér opravený. Klenba v presbytériu bola vo vyhovujúcom stave a na nej sa nachádzala maľba Božieho oka, nad oltárom maľba Svätej Trojice. Klenba v lodi kostola nad chórom mala prasklinu a strecha bola vo vyhovujúcom stave. Sakristia bola priestranná, čistá, ale vlhká, avšak stena pri okne mala prasklinu. Kostol disponoval tromi vstupmi, ktoré sa dali uzamknúť a piatimi oknami. Jedno z nich, na chóre, už museli opraviť. Správca farnosti pokračoval detailným opisom veľkého (hlavného) oltára sv. Jozefa, manžela Panny Márie, v ktorom bol maľovaný obraz sv. Jozefa a štyri biele stĺpy s pozlátenými hlavicami, ďalej štyri biele pozlátené sochy, umelecky vyrezávané z dreva: zo strany Evanjelia boli sochy sv. Lucie a sv. Kláry, zo strany Epištoly sochy sv. Barbory a sv. Donáta. Na tomto oltári sa ešte nachádzali štyri farebné vázičky, ktoré vyzerali ako kvety, dvaja malí anjeli, ktorí akoby prilietali z neba a dvaja nahrubo vyrezaní cherubíni. Na priestrannom svätostánku, ozdobenom bielymi zakrútenými stĺpmi, boli dve drevené vázičky plné drevených maľovaných

³¹⁴ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztrópkoviensis*, č. 17/1829.

³¹⁵ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztrópkoviensis*, č. 17/1837.

³¹⁶ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztrópkoviensis*, č. 19, 26/1847.

kvetov. Kríž bol tiež drevený, s vyrezanou figúrou (Krista). Okrem uvedeného hlavného oltára sa v interiéri kostola nachádzali ďalšie dva menšie. Na strane Epištoly bol oltár sv. Jána Nepomuckého, s drevenou sochou a dvoma bielymi zakrútenými stĺpmi. Po stranách boli dve drevené sochy, oltárny kameň tam nebol a svietniky boli hrubé (jednoduché). Oproti (na opačnej strane) bol oltár Sedembolestnej Panny Márie, s nahrubo vyrezanou sochou, ozdobený bielymi zakrútenými stĺpmi a drevenými vázičkami s kvetmi. Štyri drevené svietniky na oltári boli jednoduché a dva cínové, zlomené a nepoužiteľné. Po opise oltárov nasledovalo opravované ozdobné kreslo, slávnostný a pohrebný kríž, 18 lavíc na sedenie, vlajky, jednoduchý „castrum doloris“ – katafalk, tri obrazy – Počatie Panny Márie, Panna Mária Karmelská, sv. Anna, ďalej dvojce schody či obetný stôl. Na chóre bol tentoraz jednoduchý a chybný štvorregistrový organ s lavicou pre organistu. V inventári sa pokračovalo murovanou vežou kostola s piatimi oknami a poškodenými schodmi, v ktorej boli dva zvony. Okolo kostola stál drevený plot. Bohoslužobné predmety a časti odevu kňazov ostali vo svojej podstate nezmenené a opakujú sa z predošlých inventárov. V kostole sa nachádzalo aj päť liturgických kníh, a to dva opotrebované misály (jeden z nich bol nepoužiteľný), nová omšová kniha, opotrebovaný rituál a opotrebovaný slovenský evanjeliár. Z majetkov patrila kostolu polovičná sedliacka usadlosť rozdelená na tri časti poľa, určených na sezónny výsev. Prvé pole bolo na konci stropkovského chotára nazývaného „Od chotara Stropkovskeho“, ktorého dolným susedom bol Jozef Brendza. Druhé pole bolo medzi územím „Medzi Brodom“, ktorého dolným susedom bol Juraj Koval' a horným susedom Peter Hurný. Tretia časť poľa bola „Na hure“, kde bol horným susedom Peter Manduľa a dolným Ján Ribár. Ďalšie pozemky „Na rovni“ susedili s panským poľom a s dolnými pozemkami sedliakov.³¹⁷

Počas jednotlivých rokov 19. storočia bol Kostol sv. Jozefa opravovaný zvnútra aj zvonku. Peter Degró od svojho nástupu začal spolupracovať s odborníkmi a organármi na novom organe, ktorého cena vychádzala v roku 1872 na 480 florénov. Jeho tvorcom sa stal Heinrich Kirner zo Spišskej Novej Vsi. Podrobnejší súpis prác na streche (výmena a nafarbenie šindľov) sa zachoval z apríla 1873, ktorý vyšiel na 186,5 florénov.³¹⁸

Rímskokatolícky kostol zasvätený svätému Jozefovi je v obci jediným kostolom. Dňa 1. januára 1988 bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku, a to rozhodnutím R-ONV SVIDNÍK 215/87. V registri nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok Pamiatkového úradu Slovenskej

---

³¹⁷ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztropkoviensis*, č. 17/1868.

³¹⁸ Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Sztropkoviensis*, č. 19, 31/1872; 31/1873.

republiky je zapísaná v Ústrednom zozname pamiatkového fondu pod číslom 10362/1³¹⁹.

Zoznam bibliografických odkazov

1. Barsi J, *Magyarország történeti helységnévtára. Zemplén megye (1773–1808) II.* Budapest: Központi statisztikai hivatal, 1998. 263 s. ISBN 963-215-202-6.
2. Beňko J., a kol. *Stropkov.* Martin: Gradus, 1994. 319 s. ISBN 80-901392-5-6.
3. Hišem C., *Prehľadné dejiny Košickej arcidiecézy.* Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2010. 307 s. ISBN 978-80-7165-810-8.
4. Lenčiš Š., *Katalóg Košickej arcidiecézy.* Prešov: Michal Vaško, 2006. 316 s. ISBN 80-7165-589-9.
5. Rábik V., *Monumenta Vaticana Slovaciae - Tomus 4. Camera apostolica I (Libri formatarum 1425–1524).* Trnava: Slovenský historický ústav v Ríme pri Trnavskej univerzite v Trnave, 2014. 317 s. ISBN 978-80-8082-821-9.
6. Sedlák P., *Kresťanstvo na území Košického arcibiskupstva (od počiatkov do roku 1804).* Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004. 300 s. ISBN 80-7165-466-3.
7. Šmajda L., *Bratstvo Preblahoslavenej Panny Márie Karmelskej v Stropkove – 350 rokov (1669 – 2019).* Stropkov: Mesto Stropkov, 2019. 68 s. ISBN 978-80-570-0870-5.
8. Šoltés P., *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši.* Bratislava: Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2009. 232 s. ISBN 978-80-970060-8.
9. Ungheváry E., *Sztrapkó és Várának története.* Huszt, 1912. 183 s.
10. Zubko P., *Zemplínski a abovskí uniati v Barkóczyho vizitácii: gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia.* Ružomberok: Verbum, 2013. 126 s. ISBN 978-80-561-0081-3.

Archívne pramene

1. Archivum Archidioecesis Cassoviensis, *Acta parochiae Stropkoviensis*: č. 6 z roku 1748, č. 13 z rokov 1773, 1775, č. 17 z rokov 1828, 1829, 1837, 1868, č. 19 z rokov 1847, 1872, č. 26 z roku 1847, č. 31 z rokov 1776, 1782, 1828, 1872, 1873.

---

³¹⁹ Pamiatkový úrad Slovenskej republiky. Kostol sv. Jozefa [online]. In: *Register nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok.* [cit. 2024-07-24].

2. Archivum Archidioecesis Cassoviensis, fond *Visitatio canonica parochiae Stropkoviensis*: 1749, 1773, 1816.
3. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Prešove, fond *Zbierka cirkevných matrik, rímskokatolícka farnosť Stropkov*: úmrtná matrika 1767 – 1820, inv. č. 1182 Internetové zdroje.
4. Pamiatkový úrad Slovenskej republiky. Kostol sv. Jozefa. In: *Register nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok*. Dostupné na internete: <https://www.pamiatky.sk/po/po/Details?id=17946>.

Rafał Boguszewski

Małgorzata H. Herudzińska

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Poles' Attitudes Toward Disappearing Professions: The Case of Traditional Woodcraft

Abstract

The article aims to analyse Poles' attitudes toward disappearing professions with a particular focus on traditional woodcraft. The study is based on a quantitative analysis of data collected within the framework of the project "(Non-)disappearing Professions, Skills, and Customs in Rural Communities – Mazovia and Eastern Poland", funded by the Ministry of Education and Science. The research adopts a structural approach to the concept of attitude, considering its affective, behavioural, and cognitive components. The findings indicate that Poles exhibit a strong emotional and evaluative attachment to traditional craftsmanship; however, this sentiment is rarely translated into concrete actions aimed at its preservation and development. Factors such as age, education level, place of residence, and personal experience with craftsmanship significantly differentiate attitudes toward disappearing professions. Cluster analysis identified four distinct attitude groups: "sentimental observers," "enthusiastic pragmatists," "active ambassadors," and "detached sceptics". The study highlights the importance of educational and promotional initiatives aimed at increasing actual societal engagement in the preservation and promotion of traditional craftsmanship.

Keywords

disappearing professions, craftsmanship, woodcraft, social attitudes, cultural heritage, tradition, Poland

Introduction

The study of Polish attitudes toward endangered professions, exemplified by traditional woodworking crafts, is a significant issue for multiple reasons. Traditional craftsmanship includes professions that are deeply rooted in historical and cultural contexts, particularly within Polish rural heritage³²⁰. In the relevant literature, these crafts are categorized into various domains, such as:

- Household-related crafts (e.g., carpentry, roofing, woodworking);
- Agricultural crafts (e.g., wood processing: splitting, carving, turning, cooperage, wheelwrighting, basket weaving, sieve making, pottery, blacksmithing, peat cutting, saddlery, rope-making);
- Clothing production (e.g., weaving, tailoring, shoemaking, tanning);
- Food-related crafts (e.g., milling, home bread baking, beekeeping);
- Luxury and decorative crafts (e.g., amber processing, embroidery, lace-making, pipe-making, horn carving, toy-making)³²¹.

The demand for handcrafted products and artisanal services is declining, primarily due to technological advancements, low-cost mass production, and industrial manufacturing. Consequently, traditional craftsmanship is becoming an increasingly rare element of daily life³²². Professions that are particularly at risk of extinction are those whose products are difficult to adapt to changing market conditions or whose production requires significant financial investment or specialized expertise³²³.

One of the dominant challenges facing Polish traditional crafts is the generational gap and workforce shortages. Other obstacles include securing affordable and stable workshop

---

³²⁰ Kieljan K., *Zagrody edukacyjne w promocji produktów lokalnych*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Kraków 2015, p. 17. And: Kieljan K., *Rękodzieło i rzemiosło – pozarolnicza działalność na obszarach wiejskich*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2014.

³²¹ Tamże. Autorka opierała się na następujących źródłach: Skuza Z. A., *Ginące zawody w Polsce*, Wydawnictwo MUZA S.A., Warszawa 2006 oraz wystawie stałej pt. „Tradycyjne rzemiosło ludowe. GINĄCE ZAWODY” w Górnośląskim Parku Etnograficznym, Chorzów 2005.

³²² Por. np. Kosmaczewska J., *Ginące zawody jako atrakcja turystyczna i pozarolnicze źródło zarobkowania mieszkańców obszarów wiejskich*, w: Stasiak A. (red.), „Kultura i turystyka –wspólnie zyskać!”, Wydawnictwo WSTH w Łodzi, Łódź, p. 61-62

³²³ Kosmaczewska J., *Ginące zawody...*, op. cit., s. 62. Por. także: PARP Grupa PFR, Uniwersytet SWPS, *Rzeczy i ludzie. Tożsamości polskiego rzemiosła*, Warszawa 2022, https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/Raport_Rzeczy_i_Ludzie.pdf, dostęp: 15.02.2025, p. 30-41, fragment: „Bariery i wyzwania we wdrażaniu nowych technologii” oraz „Nowe technologie w rzemiośle w opinii ekspertek i ekspertów”.

spaces³²⁴. Among the endangered woodworking-related professions, cooperage and sieve making are frequently mentioned as examples.

Heritage and its Role in Societal Development

Knowledge and skills associated with traditional craftsmanship – alongside oral traditions, performing arts, socio-cultural practices, and knowledge related to nature and the universe – constitute intangible cultural heritage³²⁵. As scholars note, "heritage is currently one of the most extensively explored concepts in discussions concerning the relationship between the past and the present"³²⁶. It is an area of interest for disciplines related to regional and local development, with particular emphasis on its role in shaping social capital, constructing territorial identity, and influencing both direct and indirect economic growth. Heritage serves as a medium for various intersecting economic and non-economic values, including historical, scientific, artistic, and social (e.g., integrative and educational) aspects. Rather than being a potential source of social conflicts, heritage is now perceived as a catalyst for development processes³²⁷.

It is increasingly discussed in terms of its role in fostering local entrepreneurship, driving innovation, enhancing competitiveness, and functioning as a marketable product that meets diverse human needs and improves quality of life. Heritage carries both utilitarian and non-utilitarian values, including "its integration into the broader context of civilizational legacy (including international heritage) and its role in preserving cultural heritage for future generations"³²⁸.

The value of heritage is not solely determined by who evaluates it but also by the purpose of such evaluation. The use of heritage as a developmental resource depends, first, on effective management (a key responsibility of local and regional authorities) and, second, on the awareness, knowledge, and attitudes of heritage stakeholders and custodians³²⁹.

---

³²⁴ PARP Grupa PFR, Uniwersytet SWPS, *Rzeczy i ludzie ...*, op. cit., p. 64, 67.

³²⁵ Legutko-Kobus P., *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, nr 170/2016, p. 142.

³²⁶ Czerwińska K., *Przepakować dziedzictwo: przeszłość jako projekcja rzeczywistości – przypadki śląskie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018, p. 7.

³²⁷ Legutko-Kobus P., *Dziedzictwo kulturowe ...*, op. cit., p. 143.

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ Ibid., p. 146. As the author writes on p. 142: depositaries are 'individuals who belong to or originate from a community where a given element of intangible cultural heritage is passed down from generation to generation. Through this transmission, these individuals possess the knowledge, skills, and understanding of the meanings associated with this heritage element (...). Cultural institutions, libraries, and museums, with their mission to study and explain the past and inform and educate, are also considered depositaries of heritage (...). Therefore, depositaries are responsible to future generations for passing on heritage, and contemporary (re)interpretation of heritage takes place in development processes. Regarding heritage stakeholders, there are internal stakeholders

Research Context and Conceptual Framework

This article, based on quantitative research conducted as part of the project "(Non-)Disappearing Professions, Skills, and Customs in Rural Communities – Mazovia and Eastern Poland," funded by the Ministry of Education and Science under the "Science for Society" grant in the *Humanities-Society-Identity* category, focuses on the second aspect of heritage – the attitudes of Poles toward endangered professions, specifically traditional woodworking crafts.

As Ossowska notes, "It is difficult to deny the importance of studying attitudes from individual, social, and economic perspectives"³³⁰. Attitudes shape human understanding of the world, influence behaviour, and "guide perception, information processing, and actions, thereby unifying the social world and facilitating decision-making"³³¹. The literature offers various definitions of the concept of attitude, with differing interpretations in psychology, sociology, and philosophy³³². However, as has long been recognized, scholars generally agree that attitudes – or their manifestations – exhibit a three-component structure: affective, cognitive, and behavioural³³³.

The sociological interest in attitudes, as well as the development of various methods for their measurement, was pioneered by W. I. Thomas and F. Znaniecki in *The Polish Peasant in Europe and America*. The methodologies introduced by scholars such as Thurstone, Likert, Guttman, and Lazarsfeld not only quantified attitudes but also provided more precise tools for hypothesis formulation and verification³³⁴. However, research based on self-reported attitudes remains subject to certain limitations³³⁵.

For this study, we adopt the definition proposed by Stefan Nowak, who represents a structural approach to attitude conceptualization³³⁶. According to Nowak, "An individual's

---

'(individuals/organizations directly influencing the functioning of heritage sites)' and 'external stakeholders who benefit indirectly from heritage (these may include institutions, local authorities, media, and entrepreneurs) (...). In the case of heritage, this division is not mutually exclusive, as being a depository of heritage simultaneously makes us its stakeholder – either internal or external'.

³³⁰ Ossowska J., *Postawy człowieka a jego zachowanie (cz. I). Postawy jawne*, „Pieniądze i Więź: kwartalnik naukowy poświęcony problematyce ekonomicznej, prawnej i społecznej”, nr 4 /2010, p. 179.

³³¹ Wańczyk-Welc A., *Pojęcie postawy*, w: Szwejka Ł. (red.), *Postawy i styl życia młodzieży*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2024, p. 21 and p. 23-24.

³³² Por. ex. Wańczyk-Welc A., *Pojęcie postawy ...*, op. cit.; Marody M., *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1976, s. 11 i nast.; Ossowska J., *Postawy człowieka ...*, op. cit., p. 179-180; Tuczyński K., Walat W., *Trójskładnikowa koncepcja postawy człowieka wobec wykorzystywania e-learningu w procesie kształcenia*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, nr 3/29/2019, s. 209-2014; Marciniak B., *Metodyczne aspekty pomiaru deklaracyjnych i utajonych postaw*, „Handel Wewnętrzny”, 2016, 4(363), p. 153-161.

³³³ Marody M., *Sens ...*, op. cit., p. 7.

³³⁴ Ibid., p. 11.

³³⁵ Marciniak B., *Metodyczne ...*, op. cit., p. 157.

³³⁶ Nowak S., *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, w: Nowak S. (red.), *Teorie postaw*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, p. 17-88.

attitude toward a given object consists of a set of relatively stable predispositions to evaluate that object and react to it emotionally, as well as any relatively stable beliefs about the object's nature and properties and predispositions to behave in relation to it"³³⁷. This definition underscores the tripartite structure of attitudes (affective, cognitive, and behavioural), which will be further elaborated on in subsequent sections. Potential objects of attitudes include material entities, individuals, categories of objects, events, and even hypothetical situations.

An attitude is always an attitude toward something (in our case, toward endangered professions, exemplified by traditional woodworking crafts), and it is always someone's attitude, meaning it is a phenomenon that exists within human psychology. As noted in the literature, "its existence and scope depend on whether and how a particular individual perceives a given category of objects"³³⁸.

Furthermore, in the aforementioned definition, the significance attributed to each component of an attitude varies. The most crucial element is the **affective-evaluative component** (affective – emotions toward the object of the attitude). In our case, this refers to the emotions and feelings associated with endangered professions, particularly traditional woodworking crafts. An individual's evaluations and emotions regarding a given object have a specific direction (positive or negative) and intensity (the "strength of emotions evoked by the object"³³⁹). This component serves as the core of an attitude. The remaining components of an attitude are: **the cognitive component** (cognitive – knowledge and beliefs), which, in our study, pertains to knowledge about endangered professions, particularly traditional woodworking crafts. This component is classified based on "the extent of knowledge an individual has about the object of the attitude and the accuracy of that knowledge"³⁴⁰ and **the behavioural component** (behavioural – actions or action intentions), which in our case relates to behaviours supporting endangered professions, particularly traditional woodworking crafts. "Attitudes can be ranked based on the 'extent' of the behavioural component, ranging from those that contain no program of action toward the object of the attitude (...) to those in which a course of action is clearly defined, including both direction and forms of response toward the object of the attitude"³⁴¹.

There may be ambivalence within the affective component and internal coherence within the cognitive and behavioural components; however, all three components are interconnected

---

³³⁷ Nowak S., *Pojęcie postawy ...*, p. 23.

³³⁸ Marody M., *Sens ...*, op. cit., p. 13.

³³⁹ Ibid., p. 14.

³⁴⁰ Ibid., p. 14-15.

³⁴¹ Ibid., p. 16.

and interdependent³⁴². Each component can have either a nonzero value (indicating its presence) or a zero value (indicating its absence). Since the affective-evaluative component must always have a nonzero value, four categories of attitudes can be distinguished:

1. Affective attitudes – attitudes that include an affective-evaluative component but lack knowledge about the object or clearly defined actions toward it.
2. Cognitive attitudes – attitudes that contain both the affective-evaluative and cognitive components.
3. Behavioural attitudes – attitudes that include the affective-evaluative and behavioural components.
4. Comprehensive attitudes (also known as cognitive-behavioural attitudes) – attitudes that include all three components³⁴³.

In this article, we analyse various aspects of Polish attitudes toward endangered professions and traditional woodworking crafts, focusing on attitudes' affective, behavioural, and cognitive dimensions. Additionally, we aim to determine the socio-demographic variations in these attitudes, allowing for more precise targeting of promotional and educational initiatives related to the project's objectives. The study, whose findings are presented in this article, was conducted as part of a broader research project (described in detail below).

Methods

The quantitative study on which this article is based is part of the project "(Non-) Disappearing Professions, Skills, and Customs in Rural Communities – Mazovia and Eastern Poland". This project was conducted between 2022 and 2024 as part of the "Science for Society" program of the Polish Ministry of Education and Science in the field of Humanities–Society–Identity (NdS/536514/2021/2021). The project focused on traditional professions and skills related to woodworking, as well as local traditions and customs associated with the symbolism of wood. Its objectives included both enriching existing knowledge and implementing educational and promotional initiatives.

In addition to the quantitative study, the research tasks included in-depth interviews with craftsmen working with traditional methods. These interviews were recorded both visually and acoustically, forming the basis for 360-degree spherical films, which now serve as educational and promotional materials. Additionally, to promote Polish regional traditions, a catalogue of

---

³⁴² Ibid., p. 14-16.

³⁴³ Ibid., p. 17-18.

traditional woodworking professions and skills was developed for Mazovia and Eastern Poland, supplemented with visual materials. The project's emphasis on wood-based products reflects the renaissance of interest in wood as a manufacturing material and results from the collaboration between the Institute of Sociological and Pedagogical Sciences and the Institute of Wood Sciences and Furniture at the Warsaw University of Life Sciences (SGGW).

The quantitative study was conducted using Computer-Assisted Personal Interviewing (CAPI/MOBI) via direct interviews using electronic devices. The survey was carried out on a representative random quota sample of 1,000 adult Poles, ensuring that the sample reflected the demographic structure of Poland in terms of gender, age, education, place of residence size, and macro-region. To account for territorial variations, a minimum sample size of 60 respondents per voivodeship was established.

The survey questionnaire consisted of 23 substantive questions, including 9 open-ended questions and 8 demographic (metric) questions. The study focused on the social perception of professions, customs, and products related to woodworking, exploring:

- How contemporary society perceives and values traditional woodworking skills and products.
- How traditional woodworking customs and craftsmanship are viewed in the context of modern trends and expectations amid the dominance of technology and mass production.
- The dynamic interplay between preserving historical heritage and adapting to evolving market tastes and demands.
- How Polish society reacts to the fusion of tradition and modernity, providing insight into the potential future of woodworking crafts.

The results serve as a diagnostic assessment of Polish knowledge regarding the existence and function of certain woodworking professions, skills, and traditions. They also assess public awareness of the availability of woodworking-related services and products and their potential demand.

Due to the local nature of some services and customs, the research tool included regional questionnaire variations tailored to specific voivodeships. This approach allowed the study to examine regional knowledge and experiences regarding the presence of specific professions and traditions and the availability of woodworking services in respondents' areas of residence. To develop customized questionnaire sections for different regions or voivodeships, a preliminary desk research study was conducted to verify the actual state of woodworking professions and traditions.

The average interview duration was approximately 12 minutes. The survey was conducted nationwide, and the collected data were processed into Excel and SPSS databases with analytical weighting, ensuring representativeness for the adult Polish population. The fieldwork was conducted by the 4P Research Mix Sp. z o.o. research agency, selected from three agencies that submitted bids in a public procurement process. The field survey took place between July 31 and August 11, 2023.

A total of 1,000 respondents participated, ensuring demographic representativeness in terms of gender, age, education, place of residence size, and voivodeship. The study received ethical approval from the Rector's Committee on Research Ethics Involving Humans at SGGW.

Key Research Topics in the Quantitative Study:

1. Knowledge of historically and currently practised woodworking customs and traditions in the respondent's voivodeship.
2. Knowledge of historically and currently practised woodworking professions and workshops in the respondent's voivodeship.
3. Perception of traditionally crafted wooden products.
4. Ownership of products made by local craftsmen.
5. Willingness to participate in woodworking training and workshops.
6. Potential demand for products made using traditional craftsmanship methods.

This article is based only on a portion of the research material, specifically addressing the issues discussed in the text.

Results

According to the adopted concept of attitude, based on the variables used in the study, three indicators corresponding to the three components of attitudes were constructed. **The affective component**, which refers to emotions and feelings related to vanishing professions and the need for their continuation, consists of seven variables listed in Table 1. This indicator was built by counting affirmative responses indicating agreement with individual statements. It turned out that all statements forming the affective dimension were accepted by the clear majority of respondents. The statement with the most supporters was the one emphasizing the need to pass on knowledge and skills related to traditional professions that have no successors (over 88% of responses). In contrast, the statement with the relatively lowest number of

affirmative responses in this dimension (72%) was that school lessons should educate young people in skills related to woodworking.

Table 1. Components of the Affective Attitude Dimension

Agreement with the following statements:	% Affirmative Responses
Passing on knowledge and skills related to traditional professions without successors is necessary	88.4
Preserving customs and traditions related to vanishing professions without successors is necessary	87.2
Knowledge about historical woodworking professions should be maintained.	87.1
An online platform should be created to connect craftsmen and provide them with a sales opportunity for their handmade products	81.0
The state should subsidize local craft workshops that produce wooden products using traditional methods	74.3
Wooden products should be promoted as a symbol of Poland	73.9
Schools should educate students on woodworking skills	72.6

The behavioural component, which indicates behaviours or intentions of actions in the context of vanishing professions, consists of seven variables listed in Table 2. This indicator, just like the one referring to the affective dimension, was constructed by counting affirmative responses indicating agreement with individual statements. In this case, only two statements were confirmed by the majority of respondents: the willingness to choose a wooden toy made in a traditional way as a gift for a child instead of an interactive plastic toy produced industrially, provided both were similarly priced (65% of responses) and the willingness to pay a higher price for a wooden product when aware that it was made in a traditional way by a local craftsman (52% of responses). The statements with the fewest affirmative responses in this dimension were related to owning decorative wooden items made in a traditional way at home (28% of responses) and the willingness to purchase such items (29%).

Table 2. Components of the Behavioural Attitude Dimension

Agreement with the following statements:	% Affirmative Responses
When choosing a child's gift, if a traditional wooden toy and an interactive plastic toy were similarly priced, I would choose the wooden toy	64.6
If purchasing a wooden product, I would be willing to pay more knowing it was made using traditional methods by a local artisan	51.7
I have wooden household items made using traditional methods that serve a practical function.	45.0
I am currently interested in purchasing traditional wooden products for practical use.	41.1
If free workshops on traditional woodworking methods were organized in my region, I would be interested in participating.	37.3
I am currently interested in purchasing traditional wooden products for decorative purposes.	29.2
I have wooden decorative items at home that were traditionally crafted.	28.0

The cognitive component, which refers to knowledge and beliefs about vanishing professions, consists of seven variables listed in Table 3. The index, just like the previous two, was constructed by counting affirmative responses indicating possession of knowledge in the seven analysed dimensions concerning professions, customs, and traditions related to woodworking. The cognitive component also includes woodworking establishments that originate from tradition but remain popular today, such as carpentry workshops and sawmills. It turns out that for most of the discussed dimensions, at least half of Poles possess some knowledge, with nearly all respondents able to spontaneously name a profession related to woodworking (95%), and three out of four aware of the presence of wooden products characteristic of their region (75%). However, the more specific the questions, the less knowledge Poles demonstrate. Only just under 7% of respondents are able to determine the location and specifics of craft workshops engaged in traditional woodworking in their region.

Table 3. Components of the Cognitive Attitude Dimension

Possession of knowledge about:	% Affirmative Responses
Existing professions related to woodworking	94.5
The presence of wooden products characteristic of their region	75.2
The current existence of traditional craft workshops engaged in woodworking in their region	70.2
The current presence of customs, traditions, and superstitions related to wood specific to their region	61.7
The historical presence of professions related to woodworking specific to their region	59.5
The historical presence of customs, traditions, and superstitions related to wood specific to their region	50.0
The location and specifics of traditional craft workshops engaged in woodworking in their region	6.6

All three indices, as noted, represent the sum of affirmative responses to individual questions within their scope, meaning that each index ranges from 0 to 7. All of them also demonstrate a relatively high level of reliability. Cronbach's Alpha coefficient for the affective component was 0.79; for the behavioural component, Cronbach's Alpha = 0.75; and for the cognitive component, Cronbach's Alpha = 0.70. Based on the three attitude components, an index reflecting the overall attitude toward vanishing professions related to woodworking was created, representing the average value of all three indices that constitute the attitude. This index also exhibits a fairly high level of reliability (Cronbach's Alpha = 0.79).

In Poland, the most favourable results are observed for the affective component (mean = 5.64), followed by the cognitive component (4.17), while the weakest results are recorded for the behavioural component related to tendencies toward specific actions (2.97). This finding

aligns with the sociological perspective on attitudes, which attributes different levels of significance to each attitude component, with the affective component playing the most crucial role as a key factor in shaping attitudes³⁴⁴. However, the overall attitude dimension appears to be most strongly correlated with the behavioural component (Pearson's $r = 0.80$; $p < 0.001$), followed by the affective component (Pearson's $r = 0.76$; $p < 0.001$), and least strongly with the cognitive component (Pearson's $r = 0.50$; $p < 0.001$).

Table 4. Descriptive Statistics for the Attitude Index and Its Components

Descriptive Statistics	N	Minimum	Maximum	Mean	Standard Deviation
Affective Component	1000	.00	7.00	5.64	1.82
Behavioural Component	1000	.00	7.00	2.97	2.13
Cognitive Component	1000	.00	7.00	4.17	1.76
Overall Attitude	1000	.33	7.00	4.26	1.32

A multiple linear regression analysis, where the dependent variable is the overall attitude towards traditional occupations related to wood processing, revealed that significant socio-demographic variables influencing attitudes towards traditional woodworking crafts include age (older individuals tend to have higher attitude index values), education (as education level increases, the attitude index also becomes more favourable), and the size of the place of residence (residents of smaller towns exhibit more positive attitudes towards traditional occupations than those from large cities). Polish attitudes towards vanishing professions, using traditional woodworking as an example, do not differ significantly by gender or financial situation ($p > 0.05$).

Despite the statistically significant regression model, the low value of the R^2 coefficient suggests that while the socio-demographic characteristics used in the analysis significantly explain the attitude index, they account for only a small portion of the variation. Identifying additional factors that condition these attitudes would be important.

---

³⁴⁴ Marody M., *Sens ...*, op. cit., p. 13.

Table 5. The impact of socio-demographic variables on the overall attitude towards endangered woodcraft-related professions: results of a linear regression*, where the dependent variable is the attitude index

Variables in the Model	B	Standard Error	Beta	t	Significance
Gender (F-M)	-.040	.082	-.015	-.491	.623
Age (increasing)	.129	.024	.172	5.458	<.001
Level of education (increasing)	.123	.042	.093	2.940	.003
Size of the place of residence (increasing)	-.076	.019	-.123	-3.987	<.001
Assessment of material situation (increasing)	.068	.057	.038	1.185	.236
Constant	3.353	.299		11.201	<.001

* $N = 1000$; $F=10,70$; $p<0.001$; $R=0,226$; $R^2=0,051$

A two-step cluster analysis, which used three indicators representing the individual components of attitude (affective, behavioural, and cognitive), allowed for the identification of four attitude types among Poles, discussed below.

The first, the relatively largest group (30.4% of all respondents; $N=304$), is characterized by a high affective component ($M=5.82$) and a cognitive component ($M=5.39$) but a low behavioural component ($M=1.71$). The overall attitude is $M=4.31$.

The second largest group ($N=272$; 27.2% of all respondents) is characterized by a high affective component ($M=6.33$), a relatively high behavioural component ($M=3.27$), but a low cognitive component ($M=2.12$). The overall attitude is $M=3.91$.

The third, almost equally large group ($N=269$; 26.9% of all respondents) is characterized by the highest values in all three attitude dimensions: affective ($M=6.76$), behavioural ($M=5.37$), cognitive ($M=5.16$). This group has the most coherent (positive) attitude toward traditional professions related to woodworking (overall $M=5.76$).

The fourth and smallest group ($N=155$; 15.5% of all respondents) is the opposite of the third group, with relatively low values across all components of attitude: affective ($M=2.15$), behavioural ($M=0.77$), cognitive ($M=3.69$). This is a group that presents a rather consistent attitude of reluctance towards traditional woodworking professions and their support and promotion (overall $M=2.20$).

The typology of attitudes obtained largely corresponds to the one described by Stefan Nowak³⁴⁵. The first group, which we call “**sentimental observers**”, corresponds to what Nowak refers to as cognitive attitudes, meaning they show a high level of emotional engagement and knowledge but lack actions supporting the craft. The second group, which we

³⁴⁵ Nowak S., *Teorie postaw*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1973, p. 29.

call “**enthusiastic pragmatists**”, corresponds to what Nowak calls behavioural attitudes, meaning they show strong emotional attachment and readiness to act but, on the other hand, have limited knowledge about craftsmanship traditions. The third group, which we call “**active ambassadors**”, corresponds to Nowak's full attitudes, as they exhibit the highest levels of all three components of attitude. In the context of our study, these individuals are the most engaged in the protection and promotion of vanishing professions. The fourth group, which we call “**distancing sceptics**”, does not appear in Nowak's classification but seems to be a natural group that exhibits low levels of all attitude components. These individuals generally show a lack of interest and willingness to support traditional crafts.

An important element of the analysis was to determine whether and how certain socio-demographic characteristics of Poles differentiate the typology of attitudes towards vanishing professions obtained through the analysis. It turned out that the typology is significantly differentiated based on such characteristics of the respondents as age (Table 6), education (Table 7), size of the place of residence (Table 8), material situation (Table 9), as well as having a family member who practices or has practised traditional woodworking (Table 10), and knowing such a person outside the family (Table 11). The only variable we tested that was statistically insignificant was the gender of the respondents.

Regarding the age of the respondents, there is a pattern that shows that "sentimental observers" are most found among the oldest respondents, while the youngest respondents more often belong to the group of "distancing sceptics" or "enthusiastic pragmatists" than others age categories. People in middle age (45-54 years) are more likely than others to exhibit a full attitude, which means that the largest proportion of them belong to the "active ambassadors" group (Table 6).

Table 6. Typology of Attitudes by Age of Respondents

Age Group	Types of Attitudes				Total
	Sentimental observers	Enthusiastic pragmatists	Active ambassadors	Distancing sceptics	
18 - 24 years	22.4%	31.8%	18.8%	27.1%	100.0%
25 - 34 years	27.9%	29.7%	23.0%	19.4%	100.0%
35 - 44 years	26.7%	27.7%	27.2%	18.3%	100.0%
45 - 54 years	31.1%	28.0%	33.5%	7.5%	100.0%
55 - 64 years	33.1%	25.5%	27.4%	14.0%	100.0%
65 - 74 years	31.5%	23.8%	29.4%	15.4%	100.0%
Over 74 years	44.8%	23.0%	23.0%	9.2%	100.0%
Total	30.4%	27.2%	26.9%	15.5%	100.0%

V Cramer = 0,112; p=0,005

Regarding the level of education, active ambassadors are the category most frequently found among respondents with higher education, as well as those with vocational secondary education. Respondents with secondary education slightly more often than others belong to the group of sentimental observers and enthusiastic pragmatists, while those with the lowest level of education are clearly more likely to be categorized as distancing sceptics (Table 7).

Table 7. Typology of Attitudes by Respondents' Education Level

Level of Education	Types of Attitudes				Total
	Sentimental observers	Enthusiastic pragmatists	Active ambassadors	Distancing sceptics	
Primary	30.8%	23.1%	18.9%	27.3%	100.0%
Vocational	27.0%	27.9%	31.1%	14.0%	100.0%
Secondary	32.3%	30.2%	23.5%	14.0%	100.0%
Higher	30.2%	24.5%	32.5%	12.8%	100.0%
Total	30.4%	27.2%	26.9%	15.5%	100.0%

V Cramer = 0,097; p<0,001

The size of the place of residence is also significant. Active ambassadors, or those characterised by a full attitude, make up the relatively largest group among rural residents, while in the largest urban areas, nearly half are enthusiastic pragmatists. Large cities also group a relatively high percentage of distancing sceptics, whereas small towns (villages and small cities) are relatively more often home to sentimental observers (Table 8).

Table 8. Typology of Attitudes by Respondents' Place of Residence Size

Size of Place of residence	Types of Attitudes				Total
	Sentimental observers	Enthusiastic pragmatists	Active ambassadors	Distancing sceptics	
Village	37.5%	17.5%	32.7%	12.4%	100.0%
Town up to 19,999 inhabitants	35.9%	23.7%	20.6%	19.8%	100.0%
Town 20,000 - 49,999 inhabitants	33.3%	33.3%	20.7%	12.6%	100.0%
City 50,000 - 99,999 inhabitants	26.8%	37.8%	25.6%	9.8%	100.0%
City 100,000 - 249,999 inhabitants	17.8%	34.6%	29.9%	17.8%	100.0%
City 250,000 - 499,999 inhabitants	25.9%	25.9%	24.1%	24.1%	100.0%
City 500,000 inhabitants or more	14.5%	44.4%	19.7%	21.4%	100.0%
Total	30.4%	27.2%	26.9%	15.5%	100.0%

V Cramer = 0,165; p<0,001

Sentimental observers, as well as distancing sceptics, form proportionally large groups among individuals dissatisfied with their financial situation, while enthusiastic pragmatists and active ambassadors are more prominent among those who describe their financial situation as good or very good (Table 9).

Table 9. Typology of Attitudes by Respondents' Financial Situation

Assessment of Financial Situation	Types of Attitudes				Total
	Sentimental observers	Enthusiastic pragmatists	Active ambassadors	Distancing sceptics	
Very bad	46.7%	0.0%	20.0%	33.3%	100.0%
Rather bad	37.1%	27.1%	8.6%	27.1%	100.0%
Average, moderate	32.9%	26.9%	27.5%	12.8%	100.0%
Rather good	25.2%	28.3%	29.7%	16.7%	100.0%
Very good	28.3%	30.4%	28.3%	13.0%	100.0%
Total	30.4%	27.2%	26.9%	15.5%	100.0%

V Cramer = 0,105; p<0,001

The most significant factor in differentiating attitudes towards dying professions related to wood processing is personal experience, particularly having friends or, even more so, family members who are or were involved in traditional woodcraft. Those who can identify such individuals are mostly found in the active ambassadors' group (Tables 10 and 11).

Table 10. Typology of Attitudes by Presence of Traditional Craftsmen in the Family

Is there or has there been a person in your family who works/has worked with wood in a traditional (craftsmanship) way?	Types of Attitudes				Total
	Sentimental observers	Enthusiastic pragmatists	Active ambassadors	Distancing sceptics	
Yes	19.4%	24.4%	53.1%	3.1%	100.0%
No	32.7%	27.5%	21.7%	18.1%	100.0%
Hard to say	23.1%	38.5%	30.8%	7.7%	100.0%
Total	30.4%	27.2%	26.9%	15.5%	100.0%

V Cramer = 0,280; p<0,001

Table 11. Typology of Attitudes by Presence of Traditional Craftsmen in the Non-Family Circle

Do you personally know anyone outside of your family who works with wood in a traditional (craftsmanship) way?	Types of Attitudes				Total
	Sentimental observers	Enthusiastic pragmatists	Active ambassadors	Distancing sceptics	
Yes	22.4%	18.8%	56.3%	2.6%	100.0%
No	32.2%	29.1%	20.2%	18.5%	100.0%
Hard to say	36.4%	36.4%	9.1%	18.2%	100.0%
Total	30.4%	27.2%	26.9%	15.5%	100.0%

V Cramer = 0,237; p<0,001

Conclusions

The analyses concerning attitudes towards dying professions, using traditional woodcraft as an example, indicate a strong affective component among respondents. Over 87% of participants express positive emotions and beliefs about the need to protect these professions,

and a significant part of the population supports initiatives promoting craftsmanship, such as education in schools (73%) and funding for local artisans (74%).

However, declared support does not always translate into concrete actions, pointing to a noticeably weaker behavioural component of the attitudes. While 52% of respondents declare a willingness to pay a higher price for products made using traditional methods, the actual interest in participating in activities promoting craftsmanship is much lower. Only 37% of respondents show interest in participating in free woodcraft workshops, suggesting limited engagement in the practical aspects of preserving these professions.

According to the socio-demographic analysis results, older individuals show a stronger attachment to dying professions, and higher levels of education correlate with a more positive attitude towards traditional craftsmanship. Moreover, residents of smaller towns and villages more frequently exhibit positive attitudes towards dying professions compared to people from large cities. Personal experience also plays a significant role – individuals who have family members or acquaintances working in woodcraft are more inclined to support this type of activity.

Based on the cluster analysis results, four attitude groups towards dying professions were distinguished. The largest group (30.4%) consists of individuals with a high level of emotional attachment and knowledge but low activity in actual actions. The group with the highest level of engagement (26.9%) is characterized by strong affective, cognitive, and behavioural involvement. The next group (27.2%) demonstrates strong emotional attachment but limited knowledge of traditional crafts. The smallest group (15.5%) consists of individuals with low interest and a negative attitude towards craftsmanship.

The division into attitude types indicates diversity among Poles. The largest group, termed "sentimental observers," rarely takes action in support of craftsmanship despite their positive attitude. "Active ambassadors" are the most engaged, but their number is insufficient to ensure the long-term sustainability of craftsmanship. Additionally, the youngest age groups more often exhibit distancing attitudes towards traditional professions, which could pose a threat to their future.

Respondents' behaviours turn out to be a key element in maintaining and promoting dying professions. The strong correlation between the overall attitude and the behavioural component (Pearson's $r = 0.80$) suggests that real support for craftsmanship requires translating positive attitudes into concrete actions, such as purchasing traditional products, participating in workshops, or promoting these professions within their social circles.

The social environment, as it turns out, plays a crucial role. Knowing an artisan, both within the family and among friends, significantly increases the willingness to support dying professionals. Among individuals with family members involved in traditional woodcraft, 53% belong to the "active ambassadors" group, whereas among those who do not know anyone working in woodcraft, the percentage is only 22%. These results emphasize the need to promote direct interactions between society and artisans, which could contribute to an increase in behavioural engagement.

Summary and Recommendations

Attitudes of Poles towards dying professions are generally positive on an emotional level, but this does not always translate into concrete actions. The lack of active support is particularly detrimental in the context of changing ecological conditions, such as environmental pollution and the depletion of non-renewable resources. An increase in demand for durable or easily repairable goods may make craftsmanship a valuable solution³⁴⁶.

Social behaviours play a key role in preserving dying professions, so promotional activities should focus on increasing real social engagement. Direct contact with artisans has a significant impact on social attitudes, which highlights the importance of developing educational and mentoring programs. Older individuals, residents of villages, and people with higher education and contact with craftsmanship show greater involvement in supporting it.

Key actions should focus on encouraging practical support for craftsmanship through purchases, participation in training, and education, which also contributes to building local and regional identities³⁴⁷. Integrating craftsmanship with digitalization, e-commerce, and modern promotion can increase interest in dying professions among younger generations, who are typically more sceptical of traditional forms of craftsmanship. Including craftsmanship in the e-commerce market could increase the availability of traditional products and reach a wider audience.

Modern technologies and social media have the potential to effectively promote craftsmanship among younger generations, who currently show less interest in this area. Through these actions, it will be possible not only to maintain interest in dying professions but also to provide real support and development within modern society.

---

³⁴⁶ PARP Grupa PFR, Uniwersytet SWPS, *Rzeczy i ludzie ...*, op. cit., p. 70.

³⁴⁷ Ibid., p. 42-53.

Bibliography

- Czerwińska K., *Przepakować dziedzictwo: przeszłość jako projekcja rzeczywistości – przypadki śląskie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018.
- Kieljan K., *Zagrody edukacyjne w promocji produktów lokalnych*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2015.
- Kieljan K., *Rękodzieło i rzemiosło – pozarolnicza działalność na obszarach wiejskich*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2014.
- Kosmaczewska J., *Ginące zawody jako atrakcja turystyczna i pozarolnicze źródło zarobkowania mieszkańców obszarów wiejskich*, W: Stasiak A. (red.), „Kultura i turystyka – wspólnie zyskać!”, Wydawnictwo WSTH w Łodzi, Łódź 2009.
- Legutko-Kobus P., *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, nr 170/2016.
- Marciniak B., *Metodyczne aspekty pomiaru deklaracyjnych i utajonych postaw*, „Handel Wewnętrzny”, 2016, 4(363).
- Marody M., *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1976.
- Nowak S., *Teorie postaw*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973.
- Nowak S., *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, w: Nowak S. (red.), *Teorie postaw*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, p. 17-88.
- Ossowska J., *Postawy człowieka a jego zachowanie (cz. I). Postawy jawne*, „Pieniądze i Więź: kwartalnik naukowy poświęcony problematyce ekonomicznej, prawnej i społecznej”, nr 4 /2010.
- PARP Grupa PFR, Uniwersytet SWPS, *Rzeczy i ludzie. Tożsamości polskiego rzemiosła*, Warszawa 2022, https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/Raport_Rzeczy_i_Ludzie.pdf, Accessed: 15.02.2025.
- Skuza Z. A., *Ginące zawody w Polsce*, Wydawnictwo MUZA S.A., Warszawa 2006.
- Tuczyński K., Walat W., *Trójskładnikowa koncepcja postawy człowieka wobec wykorzystywania e-learningu w procesie kształcenia*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, nr 3/29/2019.
- Wańczyk Welc A., *Pojęcie postawy*, w: Szwejka Ł. (red.), *Postawy i styl życia młodzieży*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2024.